КАРПАТСЬКА
УКРАЇНА
В
БОРОТЬБІ
ЗБІРНИК

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В БОРОТЬБІ

ЗБІРНИК

Канадсько-Український Бібліотечний Центр

Канадське Товариство Приятелів України
Торонто – Канада

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСОВОЇ СЛУЖБИ
ВІДЕНЬ 1939

Mechitharisten-Buchdruckerei, Wien 62, Mechitharistengasse 4

Від Редакції

Пять місяців державного життя українського Закарпаття прикули до себе думки і почування цілого українства.

Завершення цього періоду проголошенням повної незалежности Карпато-Української Держави і великі криваві події, що його супроводили, стрясли всім українським народом і стали для нього, завдяки героїчній поставі Карпатської Січи, джерелом глибокої віри і почуття гордости.

Суспільство наше одначе знає дуже мало справжній образ будівництва і боротьби Карпатської України. До часописів дотепер попали тільки відірвані й часто неправдиві відомости зпід пера зовнішніх спостерегачів. Темні сили в нашому житті спробували навіть жирувати на свіжій рані української нації, намагаючись закрити в своїх убогих цілях справжній зміст епопеї націоналістичного Закарпаття.

Цей збірник складається з причинків написаних самими учасниками та творцями тих подій, людьми, що лишилися до кінця на своїх місцях та знають кожний докладно перебіг змагання на своєму відтинку.

Повного образу подій ще немає змоги подати: бракує відомостей з усіх місць, багато подробиць забрали зі собою люде в могилу, інших знову зі зрозумілих причин ще не час подавати до ширшого відома. Зокрема відноситься це до імен осіб, з яких багато перебуває в мадярському полоні, криється в горах, або є в межах мадярського та іншого ворожого досягу. Майбутні публікації в значній мірі виповнять ці прогалини.

Певні моменти, в яких Карпатська Січ могла б забрати голос зновуж не порушуємо тепер з пошани до поваги хвилини. Зробить це історія.

Збірник цей хай буде першим памятником тим, що, не знаючи страху і думки за себе, пішли без вагання в грізну хвилину сповнити свій обовязок, поклали життя, але винесли з катастрофи честь великої нації.

Др. СТЕПАН РОСОХА

Народження держави

Карпатська Україна, як Сфедерована Українська Держава, народилася в осени 1938 року серед брязкоту зброї і великого міжнароднього напруження, що грозило кожної хвилини вибухом світового пожару. На повстання Української Держави в Карпатах склалося багато чинників, як в середині країни, так в Чехословацькій Республиці, і поза її межами.

В першій мірі був це український рух в тодішній „Підкарпатській Руси", що хоч переслідуваний вже від самого початку чеського режиму урядовими чиниками і не підтримуваний із заграниці, захоплював чим раз ширші верстви малосвідомого в той час українського населення. Він набирав з кожним днем більшого розмаху, аж доки не став нарешті року 1937 до рішучої офензиви, що скінчилася в 1938. великою перемогою українства на Закарпатті.

Гасло: чия молодь — того майбутнє, найкраще потвердилося тут в українськім русі, де вона була головним чинником і рушієм. Це було нове покоління, що вже в 1929 році на І. Зїзді української народовецької молоді в Ужгороді проломило лід закостенілого „русинства" й отверто стало на платформу українства. Але молодь цим не задовольняється, вона приймає в основу свого життя і чинности принципи новітнього Українського Націоналізму. Це яскраво зарисовується на II. Зїзді української народовецької молоді в Мукачеві 1934 року, і маніфестується на сторінках часопису закарпатської молоді „Пробоєм", що виходить від грудня 1933 року.

З того часу дух полковника Евгена Коновальця цілковито опановує українську молодь Закарпаття.

Це відбивається не тільки в житті культурно-національному, але, в останні роки, і в суспільно-політичнім розвитку Закарпаття.

Вже в 1937 році доходить до кількох національних зїздів і маніфестацій, не згадуючи про славнозвісні свята в честь Матері Божої — Цариці України, з нагоди 900ліття проголошення Великим Князем Ярославом Мудрим Діви Марії покровителькою України. Ці свята потягли за собою численні арешти і ревізії за ідею Соборности, що в них проявлялася.

Наступ українського руху ішов у всіх напрямах. Відкривається класична ґімназія отців Василіян в Ужгороді і підготовляється заснування реальної ґімназії „Рідної Школи" в Бичкові. У відповідь на це чеське міністерство шкільництва ухвалює неграмотні москвофільські підручники для українських шкіл Закарпаття, а шкільний реферат в Ужгороді запроваджує скандальний „язиковий плєбісцит" у школах, якого вислід не був ніколи опублікований. Це викликає шкільну акцію ОУН на Закарпатті та спонтанний протест українських батьків, що проявився в кількох масових протестаційних зїздах. Зокрема в Ужгороді дня 17 жовтня 1937 на всепросвітянський зїзд зійшлося 20 тисяч українців, щоб задемонструвати українську силу і протестувати проти свавільства чеського режиму над природніми правами українського населення Закарпаття та домагатися Самостійности.

Щоб заспокоїти розбурхане Закарпаття празький парлямент приймає законопроєкт ч. 172/37 про перший етап автономії Закарпаття, що в дійсности ґрунтовно нівечив автономні права українців, забезпечені сен-жерменським мировим договором 1919 р. До краєвого заступництва призначаються ще дальші особи і так празька влада іменує 24членну ґубернїяльну раду, що одначе ніколи не була скликувана, хоч перше святочне її засідання й було ніби заповіджене на березень 1938 р.

Рік 1938 розпочинається новим наступом українського руху. В березні відбуваються по цілому краю величні свята в честь Тараса Шевченка. По селах, де були силоміць запроваджені „русскіє учєбнікі" настають орґанізовані ОУН шкільні страйки, що кінчались перемогою української книжки.

Підчас сільських виборів (22. і 29. травня) українці всюди перемагають і українські старости перебирають до своїх рук сільські самоуправи.

Тимчасом у москвофільськім русі настає приголомшення і упадок. Вже в березні падає один з найстарших стовпів „русскої" преси, москвофільська ґазетка буковинського ренеґата Цуркановича „Русская Земля". Розпадається „Карпаторусскій Театр" — спільна й улюблена дитина чеської адміністрації, та місцевих мадяронів-„руссофілів". Крахує „Общество Духновича". Настає гризня в руссофільському політичному таборі і „Русскій Народній Раді", яку перебирають у свої руки бродіївці. Вони шукають шляхів до порозуміння з Українською Центральною Народньою Радою, що вже відбула кілька засідань і віч та винесла протести проти мадярського ревізіонізму, у справі заміни московських підручників на українські і проти зволікання зі заведенням автономії, та в травні приступила до орґанізації українського щоденника.

„Угода" між Народніми Радами українською і „русскою" стає ще більш „актуальною" з приходом москвофільської американської делеґації в половині травня. Відбувається кілька спільних засідань представників обох Рад за участи Американської делеґації. Але Українська центральна Народня Рада веде далі самостійну українську політику і 29. травня виносить резолюцію, в яких констатує, що закон ч. 172/37 про перший етап автономії не був переведений в життя ані по 11 місяцях. Вона домагається на основі § 3. Конституційної грамоти найширшої територіяльної автономії.

До самопевних і рішучих домагань Ради спричинилося німецько-чехословацьке напруження (мобілізація 21. травня 3 річників чеської армії) і цілковитий моральний крах „руссофільства" на Закарпатті, з другої сторони молодий український націоналізм почав набирати рішаючого голосу в українському русі. Москвофільство сунулося в прірву. По самоліквідації місячника „Народная Школа" та тижневика „Русская Земля" вийшло на яв, що москвофільский щоденник „Русскій Народний Голос" мав усього на всього 138 передплатників, а за інші тисячки примірників платила чеська влада, щоби за дурно засипати цим своїм поліційним

орґаном наші села і деморалізувати українське населення, яке зрештою зовсім не в стані було його розуміти й читати.

Наприкінці червня відбувся дуже кволий зїзд москвофільських учителів за участю лише 250 осіб, разом з численними гістьми, пізніше — „Общества Духновича", на який його численні й грошовиті покровителі чехи й мадяри ледви спромоглися позвозити не цілих 300 душ ще охочих до цієї комедії. В липні настає розлам у фенциківській партії.

Це все ще більше заохотило і підбадьорило український рух до завзятої і безпощадної боротьби за національні і політичні права українського Закарпаття.

Єдиному в той час націоналістичному часописові „Пробоєм" приходить на поміч тижневик Волошинової християнсько-народньої партії „Свобода", що 19. квітня відповідає соціял-демократичному „Впередові" словами: „Так, інтернаціональні панове, ми будемо войовничим орґаном всіх нас обєднуючого здорового українського націоналізму."

Цей войовничий- здоровий український націоналізм охоплює вже не тільки молодь, але і старше українське громадянство. Це показується на масових просвітянських зїздах в Севлюші, Перечині, Великій Копані, учительськім зїзді в Ужгороді за участю 1284 учителів та на бурхливім просвітянськім зїзді в Рахові де в перший раз на Закарпатті кінчиться промова представника української молоді окликом „Слава Україні". Це теж підхопили присутні гуцули, завершивши зїзд многотисячним співом українського національного гимну.

Тимчасом чеська влада ще в квітні місяці загострила цензуру, з приводу Великодня заборонила публичні збори і закордонні українські часописи „Наш Праπор" та „Дзвіночок". Вона намагається показати всім національним „меншостям" свою тяжку й тверду руку. Але це тільки загострює судетонімецьке питання. Судетські німці категорично домагаються повної територіяльної автономії і в цій справі висилають меморандум до чотирьох великих держав. Празька влада задумує розвязання меншостевого питання т. зв. народностевим статутом, що взагалі не займається Закарпаттям, бо, мовляв, українське закарпатське населення це „державний народ".

Але цими вимівками не дали себе збаламутити представники українського населення. Не звертаючи уваги на зліпку „Русскій Блок“ і гострі переслідування українського руху чеськими урядовими чинниками (зокрема масове переношення українських учителів) приступили вони до закладання місцевих орґанізацій Центральної Української Ради по округах та селах. До помочі став український незалежний щоденник „Нова Свобода“, що появився на світ 15. червня. До президії Ради добрано представників молоді. Так перша Українська Центральна Народня Рада, стаючи на ґрунт Українського Націоналізму, обєднала всіх українців. До цього обєднання багато спричинився наглий і повний крах усіх політичних партій, що були на Закарпатті експозитурами чеських.

Центральна Рада скликає на 4. вересня політичні збори до Ужгороду, на яких ясно формулує рішучі домагання українського населення. Тогож дня засновується орґанізація націоналістичної молоді „Українська Національна Оборона“ (УНО), що орґанізує свої відділи по цілім Закарпатті і стає до помочі Раді в боротьбі за повні політичні права українського населення на Закарпатті.

9. вересня Центральна Рада і УНО висилають до Праги 10 членну делеґацію з меморандами і конкретними домаганнями відносно здійснення прав Закарпаття. Делеґація вертається без успіху. На це Рада видає комунікат: доти не вестимемо з Прагою переговорів, доки Прага не узгляднить наших домагань, переданих делеґацією.

Але німецько-чеський спір чим далі тим більше загострюється. Празька влада розвязує судето-німецьку партію і проголошує над Судетами стан облоги. Це викликає заворушення вибухають повстання, при яких по обох сторонах падає багато мертвих і ранених. 15. вересня Генляйн відїздить до Німеччини і закликає судетських німців до зриву з гаслом: „Домів до Райху!“

На Закарпатті переслідування звертається передовсім на українців. 17. вересня був арештований редактор Іван Рогач, я мушу скриватися в Мукачеві. Заборонені будь які збори й засідання, цензура загострена до максимума. Прези-

дія Центральної Ради сходиться таємно в ночі на приватних помешканнях своїх членів. В той час прибула знову москвофільська делеґація з Америки, але також нічого не вдіяла.

Судетсько-німецький спір обернувся в европейську проблєму. 21. вересня приходить другий демарш Анґлії і Франції в Празі, з вимогою, щоби Бенеш пішов на уступки. 23. вересня уступає Годжа, чеським премєром стає ґен. Сировий. Кілька хвилин по цій зміні Бенеш виголошує загальну мобілізацію. В наступних днях приходить до частинної мобілізації у Франції, Анґлії, Бельґії а 29. вересня до мінхенської конференції чотирьох великих держав, на основі якої Чехословаччина мусить відступити Німеччині Судети і німецькі окраїни. За це „чотирі" ґарантують кордони другої Чехо-Словацької Республики.

З тяжкого положення уряду Чехо-Словаччини користають словаки та закарпатські українці. Тепер настала пора зреалізувати те, чого чеські урядові чинники не виконали протягом 20 літ. Влада ґен. Сирового вже 1. жовтня видала розпорядження ч. 206 про другого ґубернатора Закарпаття, що мав би бути разом з тим і начальником Краєвого Уряду (інша справа, що ним мав бути чех!), а для словаків рішила 3. жовтня орґанізувати окреме міністерство.

До нового уряду Сирового з 4.—5. жовтня був взятий і Др. Парканій, як міністр без портфелю для справ Закарпаття, і влада вела переговори — 3. жовтня з Словаками, а 4. жовтня з делеґацією Української Ради. Мимо цього всього ані словаки ані українці не пішли на компроміс, але 6. X. в Жиліні на словацько-українській конференції видвигнули спільні домагання супроти празького уряду: найширша територіяльна автономія для Словаччини та Карпатської України.

Тимчасом празька влада віддала Німеччині судетські краї, а Польщі Шлеськ і почала переговори з Мадярщиною. 5. жовтня відїздить през. Бенеш, а його уряд переходить під керму ґен. Сирового. Словаччина проголосила свою окрему владу з Дром Тисом на чолі, яку Прага мусіла визнати, чим сповнила словацькі домагання. На Закарпатті тривав дальше терор чеських жандармів, що виявлявся в численних ревізіях та арештах й потягнув за собою криваві жертви. Тоді

впав 7. жовтня звірсько заколений баґнетом чеського жандарма 24-літній націоналіст Юрко Купчик з Королева н. Тисою.

Але незважаючи на терор чеських жандармів і поліції президія Центральної Ради і УНОборони працюють день і ніч. 7.—8. жовтня доходить з тактичних міркувань до „порозуміння" між Українською і москвофільською радою та представниками політичних партій. До тієї угоди дійшло тільки тому, що чехи, вірячи в розбиття українського населення, яке вони самі творили протягом 20 літ поставили ту „угоду" як „передумову" до іменування уряду для Закарпаття. Рішено отже приперти чехів до муру.

8. жовтня зійшлися представники обох Рад до будови Краєвого Уряду з наміром вибрати першу владу автономного Закарпаття. На засідання прилетів з Праги і міністр Парканій. По кількагодинних нарадах вибрано владу, яку рішено обстояти за всяку ціну.

Вислід спільних нарад виголошено з балкону будови Краєвого Уряду. 8. жовтня вечером біля 7-ої години.

Вістка про наради обох Рад і представників політичних партій в справі утворення першого уряду, пролетіла блискавкою по цілім Ужгороді і довколішніх селах. Біля Краєвого Уряду зібралося велике число цікавих. По 7. годині появляється на балконі посол Бродій і дячківською церковнословянщиною заявляє, що Народні Ради утворили спільну владу, якої премєром стає він та проголошує самоуправу Закарпаття. Хоч Бродій не був запорукою дійсної незалежности Закарпаття, але приявні приняли проголошення окремого уряду для Закарпаття з проявами радости. З поміж рядів народу хтось із приятелів Бродія на ціле горло крикнув: „Андрійку, просимо тебе, не запродай нас!" ... (Як виявилось потім Андрійко цього не послухав!) По Бродієві промовив делеґат празької влади мін. Іван Парканій, а по нім на рішуче домагання народу — посол Юліян Ревай. По його промові учасники проспівали з великим одушевленням „Не пора, не пора!", а за кілька хвилин неначе з під землі появилось кілька синьожовтих прапорів і великий похід вирушив вулицями столиці з піснями на устах і патріотичними клича-

ми. Це прямо приголомшило не тільки кілька десятків присутніх москвофілів, що остовпіло стояли біля Кр. Уряду, але ще більше чехів, а головно жидів та мадяр. Торговці нашвидку стягають ролєти, поліція в перший раз салютує синьожовтому прапорові, який досі не смів появитися сам, без чехословацького, і то лише по лівій стороні.

Маніфестаційний похід застановився під Народнім Домом „Просвіти" на Другетовій площі. З балькону Просвіти промовив її представник. Одушевлення переміюється у віру в українську перемогу, що яскраво зарисовувалась на овиді.

Тепер події чергуються за собою з шаленою швидкістю. 9. жовтня міністр Др. Парканій летить до Комарна на переговори з Мадярщиною. Коло Берегова черговий напад мадярських терористів. В Ужгороді відбуваються збори УНОборони при участи понад двох сот осіб. На основі реферату про політичну ситуацію, збори протестують проти польсько-мадярських зазіхань на нашу землю, домагаються негайного затвердження Уряду для Закарпаття і повної політичної самостійности. Того дня відбуваються також збори Центральної Ради, що домагаються затвердження Влади і зроблення кінця чеській сваволі та протестують проти мадярских нападів. Сполудня УНО тайно висилає до Відня свого делеґата Ів. Рогача до помочі Юліянові Химинцеві, що був туди висланий вже 24. вересня.

Цілий день телефонічні розмови з Прагою, що має певні застереження до створеної закарпатської влади. Ця остання не хоче їхати до Праги доти, доки празька влада не погодиться її затвердити.

З 9. на 10. жовтня премєр Сировий в 12 годині в ночі телефонічно змушує ґубернатора Ґрабаря до димісії. Новим ґубернатором назначає мін. Др. Парканія і запрошує закарпатську владу до Праги. 10. жовтня рано летять всі члени створеного в суботу уряду до Праґи. По цілім краю бурхливі демонстрації і маніфестації: „Хочемо окрему владу!" „Хочемо незалежне власне життя!" Того дня вечером празьке радіо голосить: Чехо-Словацька республика перетворилася у федерацію трьох держав: чехів, словаків і українців. Радість невимовна. Але заразом довідуємося, що Центральна Влада не

хоче затвердити закарпатський уряд і що там вештаються сумнозвісні експоненти чеських партій (соц. дем., нар. соц. і аґр.), які цькують проти українців.

11. жовтня делеґація Української Ради вимагає у віцеґубернатора Мезника, щоб передав празькій владі домагання Ради в справі затвердження Уряду. Заразом Рада висилає до Праги телеґраму: „Українська Народня Рада домагається негайного іменування підкарпатської влади. В противнім разі вертайте до дому! Президія чекає Вашої відповіди до 14 год."

Тимчасом приходять нові напади мадярських терористів. В с. Беня висаджено залізний міст. В Берегові забили жандарма пробоєвика Андрія Риґана. Виголошується стан облоги в берегівщині і севлющині. Того дня о 20 год. празьке радіо голосить: Премер ґенерал Сировий, як виконавець президентського уряду іменував владу для Підкарпатської Руси: премер Андрій Бродій; міністри: Юліян Ревай, др. Едмунд Бачинський; державні секретарі: дир. Августин Волошин, др. Іван Пещак; міністр без портфелю др. Степан Фенцик. Всі свідомі, що це початок остаточних змін. Український щоденник сповіщає великими літерами: „Підкарпаття — Незалежна Держава! Хай живе вільний незалежний український народ! Пророцтво Тараса Шевченка здійсняється: В нашій хаті наша правда і сила і воля!"

Другого дня міністри Закарпаття складають присягу і о ½5 год. пополудні зявляються літаком над Ужгородом. На летовищі вітають їх представники Народньої Ради, війська й уряду. На площі Корятовича чекає кількатисячна товпа українського населення. На трибуні зявляються міністри. Говорить Бродій: „Корабель долі нашого народу, який пливе по бурхливому морю, я буду старатися привести до тихої пристані." Обіцяв . . . Лящить кілька оплесків. За те гремить буря оплесків в супроводі гучних окликів по промовах міністрів-українців: Ю. Ревая і А. Волошина.

По урочистім привітанні формується кільометровий маніфестаційний похід вулицями Ужгороду. На переді націоналістична молодь з численними синьожовтими прапорами, а за нею лавами рушає українське громадянство Ужгороду і сусідніх сіл. Могутньо лунають українські революційні пісні,

переривані скандованням гасел: „На державні будинки — державні синьожовті прапори! Хай живе українська поліція! Україна — для українців! В українській столиці — українські написи!“ Похід суне аж до військових касарень: „Хай живе українська армія! Хай живуть українські старшини!“ — лунає цим разом.

З балкону Народнього Дому говорить представник УНОборони: „Сповнилась тільки мала частина нашої мрії. Для українського народу мусить бути чисто українська влада! Хай живе незалежна українська держава!“ Маніфестанти з небувалим ентузіязмом розходяться, щоб взятися до ще активнішої праці і боротьби, бо з півдня і півночі налягають на кордони молодої української держави чорні хмари мадярських і польських терористичних банд.

Вже 11. серпня польська преса розкричалася про спільні мадярсько-польські кордони і била на тривогу: „Для Польщі повстання Закарпатської України було би явищем просто трагічним.“ (Віленське „Слово“.) Тому тепер разом з мадярами повели шалену агітацію пресою, по радію і через своїх дипломатів проти молодої української держави. А щоб викликати заворушення в краю, висилають вони сотками своїх вишколених терористів.

Крім інших держав, що висловилися проти спільних польсько-мадярських кордонів у своїй пресі, уряд Югославії зробив 12. жовтня проти цього демарш у Римі і Берліні. Великі маніфестації за українську державність відбуваються в Америці, де націоналістичні організації та Комітет Оборони Закарпаття під проводом о. Невицького засилають урядам усіх держав меморандуми і телеграми проти польсько-мадярських зазіхань на Карпатську Україну. Величні криваві демонстрації відбуваються дня 15. жовтня у Львові. Після того приходять бурхливі маніфестації по інших містах і селах українських земель під Польщею. Того дня відбуваються протимадярські і протипольські маніфестації в Ужгороді, Бичкові, Рахові, Ясіню, Воловім, Хусті й по всіх інших містах Закарпатської України. Всюди населення домагається зброї для Української Національної Оборони, щоб самим зробити порядок з мадярськими й польськими напасниками.

13. жовтня нова влада перебирає до своїх рук управу краю і робить відповідні зарядження для удержання порядку і спокою. 15. жовтня Український Клюб у Народнім Домі в Ужгороді перетворюється в ґенеральний штаб української політичної й орґанізаційної діяльности. Концентрується там уся діяльність Української Народньої Ради, що засновує по округах і селах свої пятичленні комітети, і діяльність Української Національної Оборони, яка орґанізує українське селянство до своїх відділів. Заряджено сталу радіову й телєфонічну службу, яку виконують студенти. Пишучі машинки аж свищуть під пальцями друкарів і пропаґанда пресою й шептом летить по цілому краю. Письменник Ґ. із студентами стало й невтомно розїздить на своїм мотоциклі, розвозячи інструкції й закладаючи Комітети Народньої Ради, а В. І., референт УНО, з паном Л. на його Татрі літають по цілім краю, щоб ані одне село не лишилося без сильного відділу УНОборони. До орґанізаційної помочі стає „Наступ", орґан УНО, що появився 23. жовтня, як додаток до „Нової Свободи".

Тимчасом в Бродієвій владі гармонія не дуже велика. Бродій за підтримкою Фенцика, де тільки може, саботує діяльність влади, а його адютанти видають летючки, в яких українців називається бандитами та тим подібними лайками. Він дійсно хоче дотримати свого слова: „Завести доручений йому корабель до тихої пристані" — Мадярщини, і зачинає явно аґітувати за плєбісцитом. Українські міністри і президія Української Ради бачили дуже добре, до чого Бродій прямує. Чехи відмовилися дати українцям яку будь поміч і озброїти відділи Української Національної Оборони, що мали зробити порядок з мадярськими й польськими терористами (в цій цілі вислала Народня Рада Федора Ревая й мене до ґен. Прхали до Кошиць). Тому президія Ради рішила, що: Українці — члени Бродієвої влади подадуться до демісії, щоб її повалити.

26. жовтня на засіданні центральної влади в Празі разом з українськими міністрами відмовляється від дальшої співпраці з Бродієм і міністр Бачинський. Премєр Сировий, який виконував функцію президента, усуває Бродія з премєрства, заряджує над ним догляд на основі доказів зради в користь

Мадярщини, і засаджує в тюрму. Премєром влади Карпатської України іменований дотеперішній державний секретар о. дир. Августин Волошин; Міністрами: Юліян Ревай та др. Бачинський. Аж тепер чехи наглядно переконалися про фалшиву гру „русскіх“ на Закарпатті, яких вони підтримували проти українців цілих 20 років. Ще того самого дня в 4. год. по полудні телефонічно складає новий премєр присягу в українській мові в присутности свідків ген. Сватка та віцеґубернатора др. Бескида.

Під будову влади сходиться кількатисячна маса українців, щоб привітати українського премєра. Під бурхливі оплески і оклики: „Слава батькові Волошинові! Слава Україні!“ відповідає премєр Волошин на привіти і коротко зясовує програму влади. Від Народньої Ради вітає і говорить Федір Ревай. Кількатисячна маса маніфестантів формується в безконечний похід і в революційному піднесенні проходить вулицями Ужгороду з піснями і окликами радости. Непереможною лавою суне похід повз польський консулят. Чути громові крики: „Ганьба окупантам! Слава Україні! Ні полякам, ні мадярам Закарпаття не дамо! Україна для українців! Смерть зрадникам!“

Дрижать вороги, поховані в неосвітлених кімнатах консуляту і дрижать всі чужинці в домах і під ними на ужгородських вулицях, бо машерує розбуджена до самостійного життя частина українського народу, що хоче на своїй землі бути господарем і жити власним життям. Маніфестаційний похід застановлюється коло Народнього Дому, з балькону якого промовляє представник УНОоборони: „Перший крок до сповненя нашої мрії зроблений. День 8. жовтня не приніс нам бажання успіхів, але сьогоднішній день є справді історичним, бо він дав нам нашу українську владу. Не спинимося в боротьбі, доки не счезне кривда, заподіяна українському народові... Український народ мусить здобути собі свою самостійну Соборону Державу. Нехай собі мадяри не думають, що тут своїми терористичними бандами зроблять заворушення... На нашу землю ступлять мадяри тільки через наші трупи. Смерть ворогам! Слава Україні.“

Маніфестації повторилися і в наступних днях. Вони до-

сягли свого вершка 29. жовтня під гаслом: „За українську владу, за єдність та неподільність Закарпаття", на десятитисячних маніфестаційних зїздах в Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Рахові й інших місцевостях. Зїзди заразом були демонстраціями проти мадярсько-польської акції, що тягла за собою на обох сторонах багато вбитих і рачених, а ще більше полонених мадярських терористів.

Влада енергійно взялася до орґанізації міністерств. 28. жовтня Шкільний Реферат перетворено в Міністерство Шкільництва і Народньої Освіти. Його керівництво поручено дир. Августину Штефанові. 30. жовтня влада протестує проти інтриг польського конзула, що в скритих цілях робить з Фенциком поїздку по краю. 31. жовтня до Ужгороду приїзджає делеґація американських українців, що відвідує міністра Ревая, а 1. листопада провід Української Національної Оборони. Вона реферує про працю українців в Америці і заявляє їм повну підтримку і допомогу.

До Відня летить премєр А. Волошин, де 2. листопаду засідають арбітри: мін. загр. справ Німеччини Рібентроп та Італії Чано, щоб определити границі між Карпатською Україною і Мадярщиною. Того дня відбуваються вечером в Народнім Домі наради проводу УНОборони при співучасти американської делеґації. З напруженням чекається висліду арбітражу. О 21. год. радіо з Будапешту голосит: „Ужгород, Мукачово і Берегово припали Мадярщині. До 10. листопаду мають бути передані." Сталося це на засаді „етноґрафізму". Ніхто не хоче цьому вірити. За годину пізніш радіо з Праги повторює те саме. В кожного в очах жаль і гнів.

Обурені питають один одного: Чи то правда, що наші історичні староукраїнські міста — столицю князя Лаборця Ужгород і город князя Корятовича Мукачів маємо віддати мадярам? Так, мусимо! Але прийде час і український народ мечем візьме їх назад.

Грізна вістка блискавкою рознеслася по цілім краю. По 3. листопаді зачинається евакуація. Влада переходить до нової столиці Карпатської України — Хусту. Польські і мадярські терористи ще жвавіше нападають на кордони Карпатської України, щоб викликувати замішання. 7. листопада

відбувається наскок фенциківських чорнорубашників на Народній Дім Просвіти в Ужгороді; 10. листопаду напад польських терористів на Торунь і на пошту в Прислопі. В героїчній боротьбі гине фінанс-пробоєвик Іван Кость. В наступ-

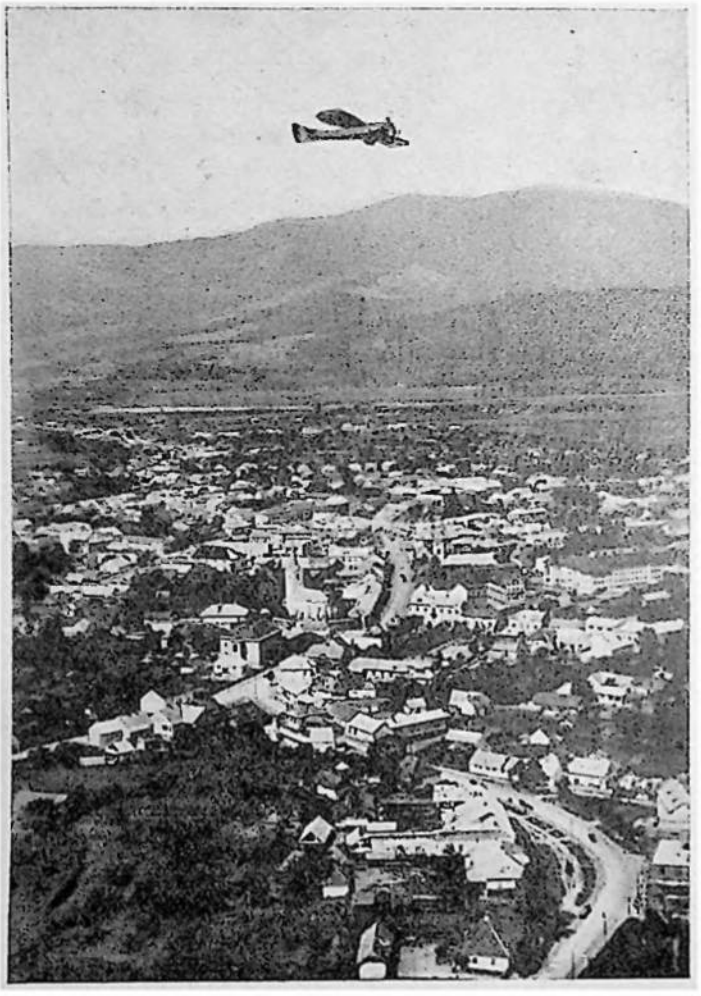

Загальний погляд на Хуст від сходу.

них днях пошкоджують динамітом міст у Вучковім. При тім гинуть лісник Осип Лой, жандарм Кольчин і тяжко ранений жандарм Соляк. Другого дня зявляється поляків більш сотні. З них віттак багато гине від скорострілів наших оборонців.

Між 13. і 15. нові напади ляхів вздовж карпатських границь. 9. листопаду бушування мадярських диверсантів біля Косина і Хомця. Багато мертвих і ранених.

В цей час перетворюється Українська Національна Оборона в Орґанізацію Народньої Оборони „Карпатська Січ". Вона починає широку працю орґанізаційну і пропаґандивну та стає до помочі обороицям наших границь проти польських і мадярських висланців. Орґаном Карпатської Січі стає орґан УНОборони „Наступ", що тепер уже виходить як самостійний часопис.

По тяжкій евакуації, що скінчилася в бувшій столиці Карпатської України Ужгороді 10. листопаду, починаються переговори (властиво „ходження по муках") делімітаційної комісії в Комарні і Будапешті про остаточне вирішення справи українсько-мадярських границь, транзиту і т. п. Уряд Карпатської України числив вже лише 3-ох членів: Волошин, Ревай і Бачинський (бо Фенцик 5. XI. резиґнував і зостався в Мадярщині, а держ. секр. Пещак вернувся на Пряшівщину). Влада приступила до комунікаційних праць і розвинула широку акцію, щоб забезпечити населення харчами. Це було конечне, бо віденським арбітражем відрізано шляхи сполучення Карпатської України зі Словаччиною і Румунією. Але в консолідації країни тяжкою колодою лягла заскорузлість і впертість москвофіла Бачинського, що по повороті із засідань делімітаційної комісії в Будапешті, зачав своє урядування здиранням з канцелярійних дверей українських написів.

Світова преса чим раз більше зацікавлена Карпатською Україною. До Хусту приїзджає багато закордонних журналістів. Більшість їх пише дуже прихильно про Карпатську Україну, передовсім німецькі, американські і англійські журналісти. 21. листопаду до Хусту приїзджає в супроводі дра Шуберта леґаційний радник німецької амбасади в Празі др. Гофман, що пізніше стає в Хусті німецьким конзулем. Українська націоналістична молодь разом з УНО Карпатською Січю видає маніфест, в якім кличе нарід всіми силами підперти українську владу і Карпато-Українську Державу. 22. листопаду празький парламент ухвалює конституційний закон Карпатської України, на основі якого вона стає сфеде-

рованою державою, з окремою владою і власним законодавчим Соймом.

Карпатська Україна стає на певний ґрунт свого державного життя. Все це негативно відбилося на повазі Мадярщини, де 26. листопаду доходить до демісії влади і демобілізації мадярської армії.

Ватикан делеґує для греко-католицької церкви свого адміністратора преосв. Дра Діонізія Нярадія, що перебирає в свої руки керму 28. листопаду. 30. листопаду вибирає празький парлямент за президента другої федеративної чехо-

Будова Уряду. В далині Хустський Замок.

словацької республики Дра Еміля Гаху. Центральна влада премєра ґен. Сирового подається до демісії, а з нею падає й перша влада Волошина. 1. грудня іменує президент уряд Берана, а для Карпатської України премєром знову Дра Авг. Волошина. До другої влади Волошина увійшов тільки Юліян Ревай, др. Едмунд Бачинський відпав. На його місце мав предложити кандидата сам премєр Волошии.

Двохчленна влада Карпатської України взялася до енергійної праці над консолідацією країни, комунікацією і належним забезпеченням населення. До помочі влади стала

Карпатська Січ, що зросла в сильну масову орґанізацію в цілому кра́ю.

В Карпатській Січі влада мала сильну опору супроти централістичних намагань Праги. Уряд Карпатської України видає кілька основних розпоряджень. 30. грудня установляє назву для краю: Карпатська Україна, урядовою мовою — українську. З днем 1. січня 1939 ліквідує Краєвий Уряд, якого функцію перебрало міністерство внутрішніх справ та інші міністерства. На 12. січня розписує вибори до 1-го Сойму Карпатської України.

13. січня остаточно розпущено всі політичні партії. Того

Премєр о. А. Волошин зі секретарем І. Рогачем при праці.

дня Голова Української Центральної Народньої Ради кличе до життя політичну орґанізацію Українське Національне Обєднання — УНО.

Мадяри намагаються нападати далі, а тимчасом Прага відкидає кандидата за кандидатом на пост третього міністра, що їх предложує премєр Волошин. Предложено тоді цілий ряд осіб, щоб Прага могла собі вибрати. Але і це не помогло. 17. січня 1939 президент Гаха, без порозуміння з премєром Карпатської України іменував третім міністром українського уряду чеського ґенерала, при тім великого москвофіла, Льва Ґюґовіча Прхалу.

По взерцевім порядку і консолідації країни, витворених зусиллями влади, Центральної Ради і Карпатської Січі, настали в краю заворушення і демонстрації проти ґенерала Прхали і вибухи ненависти до чехів; на багатьох місцях дійшло через чеські провокації до кривавих інцидентів між українським населенням і чеськими жандармами, як в Драгові, Данилові, Білках, Рахові, Бичкові і т. д. Прхалу взагалі не допущено до урядування. По кількаденнім побуті в Карпатській Україні відїхав він до Праги, де „заступав" уряд К У. Наближався 22. січень, свято Самостійности і Собор-

Вулиця в Хусті. Друга з ліва будова, міністерство комунікації.

ности Українських Земель. Цілий край приготовлявся до гідного відсвяткування. Цього дня відбулися десятитисячні маніфестації в Білках, Сваляві, Перечині, Бичкові, Рахові ітд. У столиці Карпатської України в Хусті взяло участь у поході до 20 тисяч, а в самім святі до 30 тисяч людей.

Тепер українська влада разом з проводом УНО і Карпатською Січчю взялася підготовляти вибори до І. Сойму Карпатської України. Відбуваються масові зїзди і віча, що завершуються дня 11. лютого цілокраєвою вечірньою маніфестацією зі смолоскипами в руках і піснями, у величних походах вулицями. Ціла країна лопотіла синьожовтими пра-

порами і палахкотіла огнями на знак історичного дня 12. лютого 1939 р., що приніс триюмф української ідеї в Карпатській Україні. Народ 94% голосів вибрав Перший Сойм Карпатської України — 32 законних своїх заступників.

Організаційно-державницька праця йде далі на всіх відтинках народнього життя. До праці втягається все українське населення Карпатської України. 19. лютня Карпатська Січ робить перегляд своїх сил. Вулицями столиці — струнками

Гостина з приводу посвячення дому американських українців в Хусті. Між присутними: Премєр Волошин, Преосв. Няряді мін. Ревай, Нач. Штефан, Др. Долинай, Др. Галаган, Ю. Химинець, ком. Роман та інші.

рядами машерує 10.000 січовиків і кілька сотень січовичок. Прага змагається щераз, тепер вже в останнє, внести в сконсолідовану країну замішання. Мимо категорічних домагань української влади, змінює терміни скликання Сойму Карпатської України. 6. березня усуває президент Гаха міністра Ревая й призначає нову карпато-українську владу на чолі з премєром др. А. Волошином і сам розділює ресорти, що на основі конституційного закону з дня 22. листопада 1938 є в компетенції премєра Карпатської України. Третя влада др. Волошина складається: др. Волошин премєр міністр,

міністр шкльництва, судівництва, здоровля та соціяльної опіки; ґенерал Прхала міністр внутрішніх справ, фінансів і комунікації; Степан Клочурак міністр хліборобства і публичних праць. З цього приводу ціла країна в огні обурення і протесту проти Прхали. Прага намагається заспокоїти Карпатську Україну тим, що 9. березня призначає віцеміністрами: суд. рад. Юлія Перевузника, приділюючи йому від Прхали міністерство внутрішніх справ, та др. Миколу Долиная, що мав вести міністерство здоровля і соціяльної опіки. Міністром без портфелю призначається дра Юлія Бращайка. Але боротьба проти грубого нарушення Прагою конституційного закону і за повну політичну свободу, не припиняється.

7. і 8. березня засідає провід УНО з послами і на публичних зборах в Січовій Гостинниці виносить рішення, яким не признає нової реконструкції влади. Прага натомість грозить, що не скличе Сойму. Нарешті президент Гаха підписує декрет про скликання Першого Сойму Карпатської України.

Непомітно наближаються славні дні Карпатської України, в яких стільки відчувалося трагізму, але ніхто не знав ще його розмірів. 13. березня надходять тривожні вісті: мадярські війська концентруються вздовж кордонів Карпатської України. Штаб К. Січі напружено працює. Ввечері у премєра відбуваються наради. В ночі підписує премєр наказ команді жандармерії видати Січі зброю. Наказ виконано. Січ готовиться вирушити на фронт. О ½6, год. 14. березня проти неї виступає чеське військо, що з наказу ґенерала Прхали намагається її розброїти. Влада зібрана в помешканні премєра безсило приглядається, як чехи обстрілюють скорострілами з панцирних авт, бють та мордують січовиків, яких збитих до крови відвозять до тюрми. На її телеґрафічні й телефонічні протести Прага глуха й сліпа. Прхала має на меті військову диктатуру. Карпатська Січ чехам не піддалася. В 10 год. Прхала капітулював резигнуючи з розгрому Січі, але тріумфували мадяри, що скористали з тих українсько-чеських боїв і заняли вже 3 українські села на Мукачівщині — Підгоряни, Кольчино та Коропець.

Того дня в 13 год. словацький Сойм проголосив самостійність Словаччини: З тим Карпатська Україна була відрі-

зана від Праги і виставлена на явну поталу мадярам. Уряд Карпатської України о 17. год. зійшовся до будови уряду на спільне засідання з послами, на якому рішено: проголосити самостійність Карпатської України, скликати на 15. березня о 15. год. Сойм і зложити нову владу.

До 4. влади Волошина увійшли др. А. Волошин, премєр і міністр шкільництва та судівництва; Юліян Ревай, заступник премєра і міністр закордонних справ; Степан Клочурак, міністр військовий і хліборобства; др. Юлій Бращайко, мі-

Премєр о. А. Волошин, міністр Ю. Ревай, секретар І. Рогач та урядовці Президії Уряду на нараді.

ністр фінансів, промислу та торговлі; Юрій Перевузник, міністр внутрішніх справ; др. Микола Долинай, міністр здоровля і соціяльної опіки.

О ½7. год. вечора через хустську радіовисильню премєр др. Волошин проголосив в імені влади і українського народу самостійність Карпатської України. Мимо трагічних подій, коли в боротьбі з чехами впало кількадесять січовиків, в столиці Хусті і в цілій Карпатській Україні запанувала радість і маніфестації за українську державу.

15. березня відбуваються до полудня міністерські наради. Вислано протестаційні телеґрами до Мусоліні й Ґітлєра проти нарушення мадярами віденського арбітражу. Оголошено загальну мобілізацію. Дивізійний ґенерал Сватек, що стоїть на чолі чеського війська на Карпатській Україні, обіцяє не тільки оборонити її кордони, але й здобути назад Ужгород і Мукачів. Кілька годин по тім з наказу Прхали ґенерал Сватек зрікається своєї функції. Штаб січового війська працює. З усіх сторін голосяться січовики. Але нема зброї.

О 15, год. сходиться Сойм і проголошує самостійність Карпатської України. Карпатська Україна стає Карпатською Українською Республикою на чолі з Президентом дром. Августином Волошином, якого вибрав Сойм ще того самого дня. Президент др. А. Волошин іменує нову владу Карпато-Української Республики. Це була VI. з черги влада Карпатської України. Премєром уряду іменовано дотеперішнього заступника премєра і міністра закордонних справ Юліяна Ревая. До уряду Ревая входять всі міністри зі своїми ресортами з попередньої влади. Новим членом влади іменовано Августина Штефана, як міністра Культу, Шкіл і Нар. Освіти.

На фронтах ведуться завзяті бої. Це ставить молода українська армія мадярам героїчний відпір за свободу і самостійність Карпатської України.

Так зродилась незалежність Карпатської України, серед граду куль і ґранатів, з крови її найкращих синів, що памятали: краще згинути, як соромно піддатися. І хоч їх полягло багато, але вони доказали цілому світу, що весь український народ хоче і мусить здобути свою Самостійну Державу, бо до того часу не буде спокою на світі. І хоч мадяри 15 раз більшою силою перемогли січове військо Карпатської України і хоч хвилево Карпатська Україна окупована мадярами, але в українськім народі живе Дух Самостійности і Воля до власного життя на своїй українській землі. Той дух і та воля кріпшають з дня на день, доки знову не замає на землях українських Карпат синьожовтий прапор, прапор Самостійности! Але то вже буде і прапор Соборности Українського Народу, прапор Вільної Самостійної Соборної України.

ЮЛІЯН ХИМИНЕЦЬ

За Кордоном

22. вересня 1938. р. о 10-ій годині у вечорі проголошено загальну мобілізацію чехословацької армії. Справа ЧСР стояла на вістрі меча. Треба було чинити. Рано 23. вересня виїхав я з жінкою до Братислави, щоб дістатися до Відня. Кордони вже були замкнені, за границю не пускали нікого. Тож з Братислави поїхав до Праги, а звідти до Райхенберґу, де навязав звязок з місцевими українцями, які допомогли мені дістатися через Ґротау (Судети) до Німеччини. Там зголосився, як втікач з ЧСР і, після полагодження деяких формальностей в німецьких урядах, приїхав 29. вересня до Відня.

Мій приїзд не був припадковий, бо вже до цього часу був я кілька разів за кордоном, головно в місяці серпні, щоб обговорити визвольну справу Карпатської України з Проводом Українських Націоналістів. До речі, українські націоналісти від початку своєї діяльности, провадячи соборницьку революційну боротьбу, висували перед відповідними чинниками світової політики справу поневолення і змагання Українського Закарпаття за свої державні права.

У Відні оформив я делеґацію Карпатської України, якої став головою. Дальшими членами Делеґації були: Іван Рогач за „Українську Нац. Оборону", Евген Скоцко, дир. Української Пресової Служби в Ню-Йорку, Юрій Габода і проф. Микола Беньо — члени проводу „Комітету Оборони Закарпаття" в Америці. У Льондоні працював делеґат „Обєднання Українських Організацій" в Америці др. Лука Мишуга разом з молодим українським дипльоматом Степаном Давидовичем. Канцелярія делеґації була приміщена в готелі „Куммер".

В перших днях жовтня навязав я звязок з деякими німецькими урядовими колами та насвітлив положення на Карпатській Україні. Делеґація приняла подрібний плян на різні евентуальности. Німецкі круги виявляли розуміння для справи Карпатської України. Треба зазначити, що німецькі політики не хотіли чинно вмішуватися до справ Закарпаття, бо вважали, що це справа Італії з Мадярщиною. Як відомо, Італія вже перед пятьма роками дала Мадярщині вільну руку в справах Кар-

патської України. Тому переконати німецькі офіціяльні чинники, щоб вони стали по нашій стороні, було справді тяжко. Відома річ, що німецька преса ще в місяці липні 1938 називала Карпатську Україну — „Карпатен-Русслянд", а лише пізніше почала вживати означення „Карпатен-Україне". Це ясно показує еволюцію становища німецької політики.

Ще з кінцем вересня у Відні розпочато надавати в радіо українські авдиції. З самого початку ті авдиції стали в допомогу Делеґації. При делеґації повстав пресовий відділ, який в різних мовах інформував чужинців про Карпатську Україну, а також слідкував за чужинною пресою, видаючи бюлетин для інформації українського громядянства про відгук карпато-української справи у світі.

Коли 8. жовтня Прага іменувала для Закарпаття окремий уряд зі зрадником Бродієм на чолі, пресовий відділ Делеґації видав декларацію, в якій насвітлює українське становище до нього та домагання повної самостійности Закарпаття.

9. жовтня повстала небезпека, що мадярське військо займе Закарпаття. Від імени Делеґації вислано тоді таку телеґраму до представників Англії, Франції, Італії, Німеччини й Чехословаччини:

„Українська Делеґація т. зв. Підкарпатської Руси доводить до Вашого відома наступне: пражський уряд далі нехтує вислів волі українського населення до самоозначення. Тим часом польска й угорська влади мають намір анектувати країну мадярським військом. Це викликає між українським населенням великий неспокій і небезпеку кривавого повстання. Підносячи протест проти кожного наступу угорського війська, просимо через вислання міжнародніх відділів уможливити українському народові Підкарпаття вільний вислів його волі."

10. жовтня вислано зновуж телеґраму до ґарантів мюнхенської умови:

„В виду поголосок про польсько-мадярсько-румунський плян заняти військово Закарпаття подаємо Вам до відома, що українці Закарпаття і поза ним є готові до крайнього відпору проти намагання позбавити їх людських прав, самим рішати про свою долю. Просимо Вас про надіслання між-

народньої легії на Закарпаття, щоб забезпечити лад, і про дозвіл формувати на Вашій території українські леґіони. Віримо, що Ви як гарант европейського правного порядку, будете готові зужити всі потрібні міри, щоб забезпечити Европу перед політичним бандитизмом."

15. жовтня передано або вислано меморіял в справі самовизначення Карпатської України до канцлера Гітлера і всіх міністрів та провідників політичного і партійного життя Великої Німеччини. Делегація обгрунтувала українські права на Закарпаття на основі етнографічних та історично-правних фактів, насвітлювала чеський режим і польсько-мадярську політику та на основі права самоозначення націй домагалася повної державної незалежности і міжнародньої ґарантії кордонів Карпатської України. Міністрові закордонних справ Йоахіму фон Рібентропові передано наш меморіял перед його відїздом до Італії, де рішено справу границь Карпатської України. Вони були потім потверджені віденським арбітражем дня 2. листопаду 1938.

Делегація уживала всіх шляхів, щоби вплинути корисно на розвязку карпато-української справи великими державами.

Дня 28. жовтня був я принятий на авдиенції литовським і японським конзулями в Берліні. На руки обох зложив я відповідний меморіял в справі Закарпаття, жадаючи їх дипльоматичної допомоги.

На святі самостійности ЗУНР в Берліні 31. жовтня мав я перед українським і німецьким громадянством промову. Промова була виголошена в українській і німецькій мові і насвітлювала історію визвольних змагань та державного стремління Карпатської України.

Треба підкреслити, що всі українці, де б вони не жили, згідно з інструкцією Проводу, допомагали Карпатській Україні всіми силами; в Америці, Канаді, Далекому Сході, Аргентині, Бразилії і на европейській еміграції.

За океаном цю акцію централізував згаданий „Комітет Оборони Закарпаття" в Ню-Йорку, що його очолював, як почесний голова відомий борець за Українську Пряшівщину 1918—1919 рр. о. Омелян Невицький. Предсідником Комітету обрано о. Беня, а секретарем інж. Кістя. Комітет, разом з усіми

соборницькими організаціями на терені обох Америк, повів широку міжнародню акцію на користь Закарпаття, організуючи ряд зборів, віч і походів та висилаючи десятки телєграм і меморандумів вирішним чинникам світової політики.

9. жовтня відбулися в Ню-Йорку великі маніфестаційні збори. „Виконайте обовязок супроти свого народу і своєї землі" — кликав на них голос о. Невицького, звернений до всіх закарпаттян на еміграції і в краю — „не розбивайтеся на різні партії і групи, але вступайте до одного єдино-національного табору, під один провід." Збори домагалися разом з цілою еміграцією самостійности Закарпаття, прилучення до нього Пряшівщини та створення територіяльної української армії. Правда, знайшлися між українцями і такі, які визвольні змагання Карпатської України осміювали, або таврували, як невідповідальну політику. Їм не раз пресовий відділ Делегації Карпатської України мусів гостро відповідати.

Як з усього попереднього видно, делєгація від початку ставила справу Карпатської України на всю широчінь, вимагаючи для неї повної незалежности. В той час перед віденським арбітражем, коли в основі перебудови Европи лежала ще етнографічна засада, положення для нас було сприятливе.

Делєгація через окремих посланців намагалася склонити до рішучих кроків теж наші чинники в Ужгороді. В ту пору на жаль офіційні представники українства в Ужгороді ще не важились на одверте висунення самостійницьких домагань.

Карпатська Україна мусіла проголошувати свою незалежність пять місяців пізніше у безмірно тяжчих обставинах, коли облишено в міжнародній політиці етнографічний принцип, а наша країна формально звязана з Чехо-Словаччиною, мусіла ділити її дальшу долю.

Дня 1. листопада прибули до Відня др. о. А Волошин, премєр-міністр, др. Ю. Бращайко, др. М. Долинай, Степан Клочурак, Ю. Гуснай та Іван Рогач, який при кінці місяця жовтня повернувся з Відня до Ужгороду і став особистим секретарем премєра. Вони приїхали на арбітраж в справі границь між Угорщиною та Карпатською Україною, що мав відбутися другого листопада.

Премєр і його помічники дістали все потрібне до диспо-

зиції. Секретарем Делєгації на арбітражі був Л. Е. Гузар, молодий журналіст, який знав французьку, англійську, німецьку, італійську та румунську мови, та був правою рукою Премєра. Треба зазначити, що українська Делєгація була дуже пошукувана закордонними кореспондентами. Головно французька преса широко розписувалася про українців. Це варто підкреслити, бо впродовж двайцять літ французька преса ніколи не писала про нас, якби ми взагалі не існували.

Дня 3. листопада, Делєгація по тяжкім ударі, яким було відірвання Ужгороду і Мукачова, видала в справі віденського арбітражу декларацію, в якій протестувала проти порушення етнографічного принципу: „Делєгація Карпатської Україні з найбільшим огірченням довідалася про рішення розємчої Комісії у справі границь Карпатської України у Відні з дня 2. листопада 1938. року. Стверджуємо, що віддання Мадярщині Ужгороду і Мукачова з українськими околицями, як також й інших українських сіл по других округах не відповідає етнографічним принципам, що лягли в основу політики, яка мала започаткуватися по Мюнхенській Конференції. Делєгація стверджує, що це рішення противиться справедливим інтересам Карпатської України."

В цій же справі делегат „Обєднання Українських Організацій" Америки др. Лука Мишуга видав окрему заяву: „Як делегат „Обєднання Українських Організацій" в Америці, висланий до Европи для оборони справ Карпатської України на самостійне життя, заявляю, що присуд, виданий у Відні дня 2. листопада 1938 Розємною Комісією у справі границь Закарпаття, нарушує ті етнографічні принципи, які лягли в основу міжнародньої конференції в Мюнхені і які повинні були бути примінені супроти населення Закарпаття. Рішення Розємної Комісії є великою кривдою для Карпатської України і для цілого українського народу. Супроти цього американські українці цього рішення не визнають і проти нього протестують."

Премєр Волошин вислав по арбітражі іменем українського уряду до американських братів наступну історичну телєграму: „Ми, уряд Карпатської України, звертаємося до Вас, наші брати за океаном зі зазивом заманіфестувати свою солідарність із нами в сьогоднішню вирішальну хвилину. Втрата

Ужгороду і Мукачова, що є зраненням живого тіла нашої Батьківщини, не захитає нашого твердого рішення сповнити велике історичне завдання. Реальна поміч урядові Карпатської України з Вашого боку, наші брати за океаном, докаже про розуміння Вами ваги хвилини."

Заклик уряду Карпатської України знайшов широкий відгук. Соборницька еміграція на всіх европейських та заморських теренах повела плянову акцію допомоги Українській Карпатській Державі.

*

Праця Делєгації Карпатської України не мала успіху о стільки, що не досягла признання повної незалежности Закарпаття і ґарантії його кордонів без звязку з решітою Чехословаччини. Це болючим ударом впало на Карпатську Україну пізніше, в березневих днях, коли вона мусіла поділити долю цілої Республіки.

Одначе безумовним успіхом було відвойовання Закарпаття від мадярських претенсій в осени 1938. р. та виборення йому прав сфедерованої держави. Це дало змогу перевести на Карпатській Україні глибоку національно-освідомлюючу і державно-конструктивну працю і зробити її перед світом речником українських стремлінь. Коли прийшла березнева криза, Карпатська Україна могла вже устами свого законодатного представництва і пролитою кровю, заманіфестувати свою справжню волю!

Закордонна Делєгації по арбітражі розвязалася. Члени — одні вернулись до Америки, другі на рідну землю, взяти участь в живому державному будівництві.

Зовнішно-політична ситуація склалася так, що молода Карпато-Українська Держава, по проголошенні своєї самостійности 15. березня, не була в силі її оборонити. По кривавій збройній боротьбі, велика скількість активного українства пішла на еміграцію. Український нарід одначе не погодиться ніколи на втрату Закарпаття. Перед українством стоїть дальше боротьба за ідею української державности Закарпаття. Дальша підготовка йтиме теж серед чужинецького світу, щоб запевнити його зрозуміння і допомогу у майбутньому бої за справу, що її ми тепер не добули.

ОЛЕГ КАНДИБА

Вояки — будівничі

Коли Прага скапітулювала, іменувала український уряд і рішенням Сойму 23. IX. 1938 признала федеративну перебудову республіки, „Українська Національна Оборона", що обєднувала активні націоналістичні сили Карпатської України, стала перед новими завданнями — конкретного державного будівництва. Саморозвязуючись в ім'я єдиної політичної організації українства в рамках Української Народньої Ради, Національна Оборона послала своїх членів до розбудови державного апарату та суспільного, культурного і господарського життя країни. Ці молоді сили — в центрі і на провінції — ставали мотором активних творчих починів у кожній ділянці.

Та націоналісти Закарпаття були свідомі того, що сама праця на національному полі не забезпечить української держави в Карпатах, виставленої на небезпеку з усіх боків. Вони знали, що цією забезпекою супроти невигаслих притензій Праги і збройної загрози сусідів, які саме слали на територію молодої держави свої диверсійні відділи, може бути тільки оборонна організація українства — власна збройна сила Карпатської Держави.

Тому, розвязуючись, „Українська Національна Оборона" дала початок іншій організації, яку названо, згідно з традицією української історії та останніх визвольних змагань, „Організацією Народньої Оборони Карпатська Січ".

Організація поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї української державности. Перший Зїзд Січей 4. грудня 1938 р. в Хусті — ствердив раз на все ідейні основи та завдання „Карпатської Січі", і подав до відома плян її організаційної праці.

Відтоді робота закипіла з усією напругою, що її вимагала гаряча історична пора. Здорова народня маса, інстинктовно чуючи вагу військової організації, зустріла Січ надхненно. За

пару місяців існування, Січ нарахувала кільканадцятьтисячне членство. — Весь активний елемент села, молодь і свідомі старші господарі, учительство, ґімназисти й студенти високих шкіл горнулися до січових відділів. Коло двіста старшин колишньої української армії та чехословацької очолювало місцеві відділи. Майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ.

Місцеві Січі з окремих сіл обєднані були у районових командах, а ті знову підлягали командам округ, яких було 10: хустська, волівська, тячівська, рахівська, іршавська, свалявська, середнянська, севлюшська, перечинська та велико-березнянська.

Команда Січі над мапою.

Головний штаб у Хусті розбудував свої реферати так, щоб відповісти широким завданням орґанізації, покликаючи до них, крім військових фахівців до вузчого штабу, теж спеціялістів для пропаґанди, культурно-освітньої праці, господарства, орґанізації жіноцтва тощо.

Ролю орґана Січі перебрав націоналістичний тижневик „Наступ", що мав офіційну січову сторінку. Крім того Січ випускала плакати, відозви, летючки ітп., при різних нагодах та переводила пропаґанду живим словом, висилаючи на провінцію лекторів і пропаґандистів. Найсильніша була пе-

редвиборча акція Січі, коли в терен, крім місцевих провідників, кинуто до сотні січовиків-пропаґандистів із Хусту. Саме їх праця спричинилася багато до повного виборчого успіху українського уряду.

Культурно-освітня праця Січі полягала у сталих поїздках по селах кількох лекторів з українознавства та січової „Летючої Естради".

Ця переїздна трупа, кермована під артистичним оглядом мистецькою громадою „Говерля", обїздила провінцію з про-

Книгарня „Січ".

ґрамою, складеною з рецитацій, інсценізацій та коротких пєсок національно-виховного та пропаґандивного змісту. При централі Січі закладено книгарню та бібліотеку, що обслуговувала провінцію і окремі січові ґарнізони.

Належну увагу, з виховних оглядів, звернено також на зовнішне оформлення січових імпрез під відкритим небом та на салях, як зїзди, академії ітп.

Енерґійну роботу започаткувала референтура жіночих Січей. Жіноцтво масово горнулося до Січі, відчуваючи зна-

чіння участи жінки в житті і збройній боротьбі народу. Щоб допомогти орґанізації жіноцтва переведено окремий інструкторський курс у Хусті. Жінки з цього курсу, потім в критичних днях виконували свій обовязок в службі догляду за раненими та звязку.

Властивою військово-вишкільною працею в Січі керував вузчий штаб, що складався з відповідних референтів.

Вишкіл на провінції переводили місцеві січові старшини. Для вишколу достатнього кадру інструкторів переведено у

Звіт в Хустській залозі.

Хусті спеціяльний курс, на який зїхалися учасники з усіх кутків Закарпаття.

Крім того були створені ґарнізони Січі, які складалися з елементу, що прийшов служити народженій карпато-українській державі з ріжних українських земель, головно ЗУЗ, теж Буковини та Наддніпрянщини, і лише частинно з місцевих людей. Такі ґарнізони були: найбільший у Хусті, инші в Торуні, Королеві, Іршаві, Ставнім та в робітничих відділах вздовж автодоріг — північної та нової, південної, що сполучали Хуст з Перечином і Словаччиною.

Ці ґарнізони й табори переходили правильний військовий

вишкіл ведений окремими січовими старшинами, хоч і недоставало до того зброї.

Брак зброї був взагалі найболючішим питанням Січі. Без неї вона була не військовою, а тільки спортово-виховною організацією.

Військо видало було Січі на початку 10 револьверів, а чеська „Народня ґарда“ 10 крісів. Увесь час точилася за них боротьба з військовою командою, яка вимагала, щоб і це мі-

Хустська катедра 22. I.

зерне озброєння їй віддати. Змагання дістати зброю стало для Січі провідним аж до трагічних днів 14.—16. березня.

*

Пять місяців державного життя Карпатської України пробігали в нерівних та неспокійних умовинах. Від самого початку його і до кінця Карпатська Січ була на передовому пляні всіх його здвигів.

Диверсійна акція Польщі та Мадярщини, що в її висліді

лишались висаджені мости, здемольовані пошти та інші прилюдні будинки, стріла в січовиках небезпечного противника. Хоч безбройні, несли січовики сторожеву службу в прикордонній полосі і нераз брали в полон озброєних чужинецьких терористів. В сторожевих цілях створені січові ґарнізони в Торуні та Ставному озброїлися самі відобраною від поляків ріжною зброєю.

Коли диверсійна акція з зимою притихла, могла Карпатська Україна, а з нею і Карпатська Січ віддатися напруженій творчій праці. Період відносного спокою замкнув замах,

Січова Гостинниця 22. січня 1939.

на цей раз з іншого боку — іменування Прагою, яка почала знову свою польсько-москофільску політику, міністром Карпатської України чеського ґенерала Прхали.

На зневагу прав українського Закарпаття самому рядити собою, відповіло воно акцією бурхливих протестів по всій країні. Пригашений конфлікт між українськими господарями землі і чеськими зайдами, вибух нараз повною силою. Чеське військо на поставу населення і уряду, що відкидав іменування Прхали, перевело демонстрацію танків по вулицях Хусту, а жандармерія — збройним нападом на січовиків в Королеві, Торуні та інде. Йшло про орґанізовану акцію застрашення.

Повітря наповнила електрика. Кожної хвилини міг прийти вибух. Карпатська Січ в цілій країні стояла в гострому поготівлі.

Ясінський Відділ на маніфестації 22. І.

З маніфестацій 22. І. в Хусті

В цій атмосфері пройшов теж великий день 20. річниці проголошення Соборности Українських Земель 22. І., що став маніфестацією волі Карпатської України жити суверенним

життям. Похід тисячних мас селян з ріжних околиць Закарпаття, змобілізований УНОбєднанням і Січчу перед урядом і командою ОНО „КС“ був показом української сили і рішучости.

Коротке відпруження, яке настало з відїздом ґенерала Прхали до Праги, використала Січ для скріплення акцій на провінції. Відбувся ряд великих окружних та районових зїздів Січі, що свідчили, як глибоко і могутньо розрослася січова орґанізація та ідея. Всі ці зїзди проходили під провідним гаслом: „Зброю Січі!“ Одночасно вела команда акцію

Клич з маніфестації 22. І.

за озброєння перед Урядом. Беззбройність К. Січі, як говорив один з численних меморандумів Команди, в обличчі ворожо наставленого чеського війська в країні і скупчення на кордонах армій польської та мадярської, про що доносила команді січова розвідка, мусіла при першому більшому захитанні міжнародньої рівноваги неминуче скінчитися для Карпатської України одними великими Крутами.

Січ вимагала рівнож передання служби безпеки в краю, це є жандармерії та фінансової сторожі, в українські руки, бо вони були до української влади наскрізь ворожі і непевні. Ці вимоги Січі не стрінули успіху.

Тож Січ, яка утримувалася майже виключно на гроші,

що приходили, як збірки від української еміграції, була полишена на себе. Все що вона встигла зробити, це закупити потай, приватно з ріжних джерел коло 200 револьверів, головно калібру 6.35, та три машинові пістолі з невеликою кіль-

Прогулька січовиків на чужині.

Привітна брама в Рахові. Вибари.

кістю набоїв. З цього разом зі згаданими 10 рушницями складалося усе озброєння Січі, з яким вона вступала у грядучі події.

Інтрига Праги, що мала на меті, накинувши Карпатській

Україні свого міністра, дістати під контролю все її життя, спонукала уряд прискорити вибори до Першого Сойму Карпатської України, що мали засвідчити перед цілим світом волю українського Закарпаття. Їх оголошено на день 12. лютого. Листа УНО, що в згоді з настроєм цілої країни, проголосило націоналістичну ідеологію та програму, була єдиною. Мав це бути свого роду плебісцит довіря народу до своєї української влади.

Сотка січовиків виїхала з Хусту на пропаґандивну кампанію по селах. Змобілізувалися всі місцеві січові осередки.

Ґен. Курманович промовляє до січових відділів на здвизі з приводу II. Зїзду.

Все українство напружило свої сили. На забутій землі сталося чудо — вибори дали 94%-ову виграну. Десятки сіл здобули білі прапори, що значили 98% перемогу української листи.

За тиждень по виборах 19. II. скликала Січ у піднесеній атмосфері перемоги свій II. Зїзд, що показав силу і повагу націоналістичного руху на Закарпатті. Ряд рефератів на Зїзді трактував шляхи, якими мало іти карпатоукраїнське державне будівництво. Зїзд у своїх резолюціях щераз жадав українізації служби безпеки, урядового апарату та озброєння Карпатської Січі.

Тим часом Прага зробила нове потягнення — реконстру-

уючи кабінет, з якого виключалося міністра Ревая, але залишався Прхала на становищі міністра фінансів, комунікації та внутрішніх справ. Новий приїзд Прхали, що допоминався далі свого уряду, знову загострив ситуацію. Для Січі прийшли тижні гострого поготівля без спочинку і сну, як у столиці, так по всій країні.

Частина площі перед Січового Гостинницьею в час промов.

Вже за кілька тижнів перед розвалом республіки, покликані особи в Хусті знали, що Словаччина має проголосити самостійність. Це ставило остаточно справу незалежности Карпатської України. Було питанням одначе, як на це зареагують вороги-сусіди і поставиться Німеччина. Була надія, що вона підіпре самостійницькі змагання Карпатської Укра-

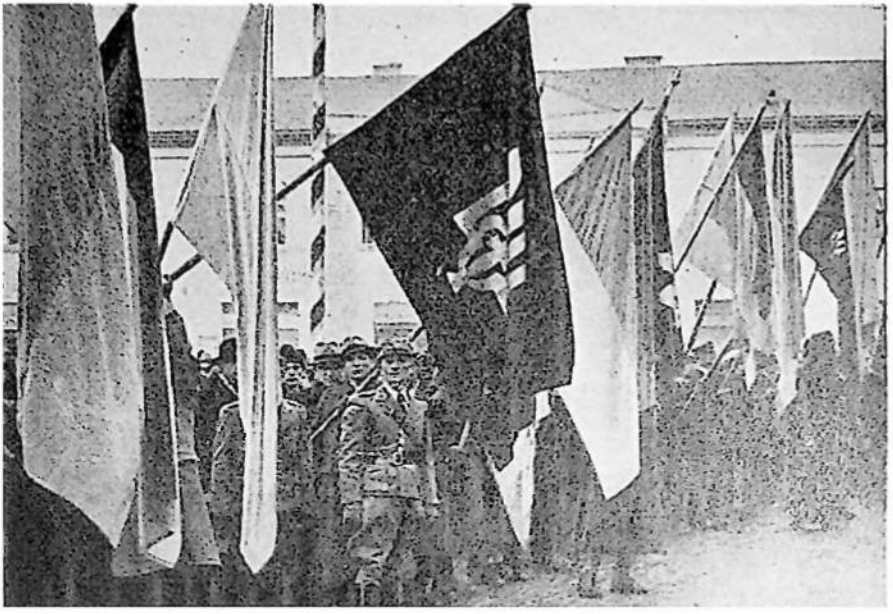

Прапори на Здвизі.

Ґен. Курманович і Команда Січі відбирають дефіляду відділів на здвизі Січей підчас II. Зїзду.

їни. Щодо сусідів, то не підлягало жадному сумніву, що вони вишлють в замішанні на Карпатську Україну бодай свої диверсійні відділи, коли не правильне військо.

На чеське військо, жандармерію та фінансову сторожу, зокрема в такій ситуації, Січ зовсім не числила. Від них можна було сподіватися тільки нападу ззаду. Що треба було зробити, це дістати від війська зброю. Але поновні заходи Січі перед урядом не мали успіху. Навпаки, чехи зажадали

Гуцули слухають.

віддачі навіть дотепер набутої Січчу зброї і розвязання її самої. На вимогу Прхали, команда відповіла, що Січ розброїти себе не дасть, і проти кожного замаху буде боронитися.

В цей час мала місце теж спроба Глінкової Ґвардії обсадити залізничу лінію Перечин—Ужок. Перечинські січовики одначе прогнали словаків.

В ночі з 13. на 14. в наслідок подій на Словаччині напруження доступило свого вершка. Другого дня чекалося про-

голошення словацьким соймом самостійности Словаччини. Цьогож вечора прийшло до першого нападу мадярів на українську територію біля Мукачова.

Чуючи повагу хвилини, Січ опять звернулася до Премєра по зброю, щоб озброїти відділи та вирядити їх на мадярський кордон, і нарешті дістала дозвіл на перебрання запасової зброї зі жандармських касарень у Хусті. Делеґація старшин коло 2. год. по півночі удалася з наказом премєра до коман-

Січовий доріст слухає промову.

данта жандармерії. Підчас перебірання зброї делеґацією в касарнях, чехи жандарми заалармували військову команду і жандармські стійки біля урядової будови. Коли відділ січовиків, що йшов перебрати зброю, наблизився до будови, поньому почали стріляти з крісів і скорострілів. Січовики відповіли вогнем з револьверів і увірвалися до будови уряду. По обох боках упало пара ранених.

Інцидент був ліквідований січовою і жандармською ко-

мандою і після всього зброя січовикам нарешті була вся видана. Було це 41 кріс та 90 револьверів з муніцією.

Одначе Прхала і чеське військо, дізнавшись, що Січ дістала зброю, вирішили за кожну ціну, проти волі українського уряду, відобрати її назад.

Коло 6 год. ранку військо заатакувало машиновою та панцирною зброєю всі січові обєкти в Хусті: кіш, Січову Го-

Січова помічна поліція в службі.

стинницю, Головну Команду, де працював січовий штаб, та домівку жіночої Січі.

На відсіч нападеній Січовій Гостинниці встиг вийти з команди рій січовиків під командою пор. Т. та бул. М. з одною машиновою пістолею та зайняв міське управління на площі проти Січової Гостинниці. Другий відділ творило 6 січовиків-артистів з „Летючої Есгради", озброєних випадково знайденими крісами. Вони зайняли приватний дім на другому боці площі.

Ці кільканадцять люда звели бій з двома сотнями чеської піхоти і 4 панцирниками, який тривав до 1. год. по полудні. Жіночу домівку захищало кілька січовиків озброєних ре-

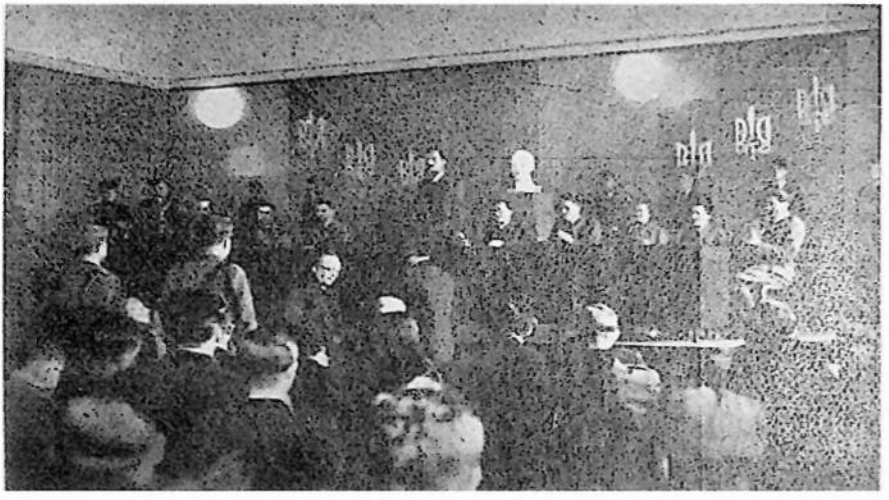

Президія II. Зїзду Січі. В глибині погруддя Вождя Коновальця.

Саля II. Зїзду Січі. В першому ряді мін. Ревай, премєр Волошин, ґен. Курманович та Я. Барановський.

вольверами проти рою чеської піхоти, двох скорострілів і панцирника. Січової гостинниці боронило коло 6 старшин та січовиків, озброєних револьверами.

Бої в місті тривали кілька годин, в тязі чого чехи, побачивши, що не можуть здобути січовиків, кількакратно пропонували здачу. Січ піддатися відмовилась. Нарешті на наказ уряду, що дістав вістку про наступ мадярів, зроблено умову, що січовики зложать тимчасово у премєра зброю, а військо відійде спокійно до касарень.

Ці умови, з огляду на мадярську загрозу, січовики прийняли. Правда, чехи їх не дотримали, і ганебно знущалися

Жінки-січовички на Здвизі.

над безборонними січовиками, включно з катуванням ранених, яким відмовлено навіть лікарської помочі. Білянсом цього дня було коло сорок убитих січовиків. Втрати чехів у Хусті убитими можна обчислювати на половичу. Кіш прорвавшись з облоги розбив жандармів у Велятині та Буштині, а ґрупа пор. Т. відступивши з боєм, зліквідувала чеську станицю в Нанкові.

На провінції Торунь, ґарнізон січовиків повідомлений про чеський виступ у Хусті, розброїв фінансову сторожу та жандармерію на Волівщині. Вислане проти неї військо було роз-

бите. У волівській окрузі полягло понад 100 чехів. Розброєно чехів теж в інших місцевостях. Другого дня, відступаючи чеські жандарми та фінанси мали проти себе скрізь вороже відношення і понесли, завдяки своїму виступу в Хусті, значні втрати в людях.

14. III. по полудні уряд Карпатської України в обличчі ситуації, що повстала з проголошенням самостійности Словаччини, оголосив незалежність Української Закарпатської Держави та відповідно перебудувався. Карпатська Січ мала стати національною армією.

Дня 15. III. мадярський наступ розгорнувся з повною силою. Українські жандарми січовики боронили границь і крили відворот чехів на заході Карпатської України, зводячи кри-

Командантка жіночої Січі п-і Тисовська.

ваві бої з мадярами, напр. під Ґорондою та на цілій Ужанщині. А одночасно чеське військо розстрілювало січові відділи, що прийшли по зброю у Сваляві та Дубриничах.

Команда збройних сил Карпатської України, що була іменована цього дня, оголосила мобілізацію старшин та далі домагалася від чехів передання Січі зброї для оборони країни. Їх становище було все те саме. Прхала польський ставленик, переговорював з мадярами і умовився з ними остаточно за ціну безпечного відступу, не дати зброї січовикам.

Рано 15. III. вирушило на королевський фронт тільки дві чоті озброєні жандармською зброєю зложеною минулого дня у премєра. Чехи почали евакувати. Панцирні авта чехів увесь час тримали під цівками скорострілів будову уряду і штабу. Чеська армія, мовляв, була вже проголошена частиною німецької і мала залишати Карпатську Україну. Німецький консул радив січовикам піддатися без бою мадярам.

Бачучи безвислідність переговорів з чехами, Січ приступила сама до розброювання чеських військових частин. Жандармерії і пограничній сторожі наказано здати місцевим. січовикам зброю. Крім Хусту, чехів розброєно коло Іршави, Білок, Копані та Тячева.

Був це спосіб дуже небезпечний, бо міг привести кожної хвилини до затяжного бою з чехами. Перестрілка одначе мала місце тільки в Буштині, де проти січовиків ужито навіть гармат. Відбилося це дуже теж на комунікації і звязку.

Чехи в цьому нам всіляко перешкаджали. Проте розброювання дало Січі кількасот крісів і ними забезпечено ще 4 відділи, що по полудні 15. III. та вночі і вранці 16. III. вирушили на севлюшський та іршавський фронт. Проголошення самостійности Карпатської України Соймом пополудні 15. III. відбулося при зловіщім акомпаніяменті стрілів.

15. березня о 14. год. упав Севлюш. Його боронили семинаристи та січовики, що перебрали покинуту чехами зброю, а потім розброїли біля Копані чеську сотню. О 5. год. рано почався новий наступ гонведів і на 10. год. здобуто Королево. Мадяри вживали літаків та гармат.

Вранці 16. III. заняли мадяри Сваляву та Перечин. Бої тривали на лінії Рокосів—Іршава. Фронт підсувався поволі, при упертому опорі січовиків, до Хусту.

О 10. год. рано по бої і з місцевою січовою обсадою, Тячово захопила озброєна і підпирана чехами гвардія з місцевих мадярів. До того ж прийшло в Рахові, Ясіню та Солотвині. О ½5 год. впали рівнож заатаковані рахівськими ґардистами Бичків і Кваси.

Все запілля на лінії Хуст—Ясіння було в руках мадяр, які спиралися ще на моторизовані і панцирні чеські частини. Потяг з цивільними біженцями був обстріляний в Тячеві і затриманий.

Рівнож затримано багато піших утікачів і авт з раненими. Одночасно північний кордон перейшли польські відділи і заатакували торунські січові сили. Бій тривав кілька годин і поляків прогнано. Пізніше вони прийшли знову. В обличчі цієї ситуації Штаб Січі перевів орґанізований відступ січовиків на схід з наміром створити коло Бичкова, спираючись на свідому Гуцульщину, другу оборонну лінію. Відомостей про захоплення Бичкова мадярами Хуст отримати не міг, бо сполучення було перерване в Тячеві. Коли б фронт розбито і під Бичковом, малося на увазі перевести відділи на румунську територію, бо влада Румунії обіцяла урядові Карпатської України право азилю для всіх еміґрантів.

Головні сили січовиків відступали через Буштино, Уґлю, Нересницю, Апшу на Бичків, що був тоді вже захоплений. Біля нього, на світанку 18. березня, перейшли вони зі зброєю румунський кордон. В Уґлі наздігнала їх, відступаючи через Нанково, січова обсада військових касарень. Ґрупа 24 січовиків і цивілів, частинно озброєних револьверами, вже 17. березня о 6. год. біля Тересви була перейнята і полонена мадярською ґардою. Арієґрадна частина січовиків, у складі одної чоти, виконавши завдання стримувати наступ мадярів на Хустській стації, та втративши кількох забитих, відступала цілу ніч з боєм на схід, оминаючи Тячево, і по бою біля Бедевлі, з наступаючими гонведами з одного боку і мадярською ґвардією з Бедевлі з другого, о годині 3-ій. пополудні 17. III. перейшла вбрід Тису на румунський бік.

Січові відділи з Іршавщини та Волівщини по кількох боях розділились на менші і розпорошилися. В мадярські руки не здав зброї ані один січовий відділ з фронту. Беззбройні січовики зі Свалявщини та Перечинщини відійшли на захід на територію Словаччини, де частинно разом зі словаками поставили опір мадярам. Багато січовиків разом з кількома старшинами лишилися в горах провадити партизанку.

По румунському боці стріла січовиків ганебна постава. Спричинилися до того в значній мірі чеські наклепи й доноси. Румунські вояки та старшини, січовиків, по зложенні зброї, били і грабували, після чого їх окремими ґрупами видано мадярам.

В Бичкові, дня 19. березня, видали Румуни 273 січовиків з десятьма старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під командою старшини, що перейшов румунський кордон біля Бедевлі, і менший відділ з 15 душ, який пробився був на румунський бік біля Тячева. Цих 15 розстріляли мадяри ще на мості і трупи повкидали до Тиси. Мадярський терор лютував без стриму кілька тижнів. Січовиків, яких полонено в боях за Королево, Севлюш, Рокосово, Копаню розстрілювали на місці, між ними розстріляно також кілька дівчат-семінаристок зі служби Січового Червоного Хреста. Така сама доля стріла всіх зловлених у Хусті січовиків, де разом забитих і розстріляних поховано їх біля 200. Розстрілами визначилось рівнож особливо Тячево та Солотвина. В кожному більшому осередку розстріляла мадярська ґвардія, терористи або військо, по кілька або кільканадцять душ. Умірали січовики дуже часто з піднесеною правицею і окликом: „Слава Україні!" В ряді місцевостей, як Тячево, Требушани розстріляних перед смертю тортурували, відрізали носи, вуха і т. п.

Тюрми набито арештованими, з якими поводилися мадяри нелюдсько. Кількадесять січовиків з тячівської вязниці, та Веречаниини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, зосереджено в Бичкові, де їх катовано протягом кількох тижнів.

Пізніше сконцентровано вязнів з більшости тюрем у таборі в Кривій, де далі продовжувалось тортурування з метою допиту. Нарешті арештованних вивезли до табору у Варюлопош біля Ніредьгази. Допити з катуванням продовжувались і тут. З цього табору депортовано до Польщі 40 січовиків, решта чекала місяці своєї дальшої долі в нелюдських умовинах.

Боротьба з окупантами на Карпатській Україні одначе досі не припинилася. В горах переховуються партизанські ґрупи січовиків, що ведуть дрібну війну з мадярами. Вся країна живе леґендами про криваву боротьбу Січі та її партизанських відділів.

А цілій українській нації героїчна епопея Закарпаття є каменем віри і твердим заповітом: боротися і перемогти.

14. Березня в Головній Команді

Понеділок. Вечір. В Січовій Гостинниці рух, помітний лише для ока січовика. Він вже від тижня в поготівлі, не спить, не миється, не їсть, хоч і нема збройного конфлікту з чехами, та всеж таки відчувається, що ця хвилина висить на волоску, що вона ось-ось надійде.

Словаки оголосили в радіо, щоби весь словацький народ був у поготівлі, бо зближається час, що на нього віками чекає словацький народ. Самозрозумілим є, що Січова Старшина зрозуміли одразу, що коли словаки проголосять самостійність Словаччини — то автоматично це мусить зробити Карпатська Україна, а це потягне за собою наступ мадярів, а може й поляків. Щоби цьому запобігти, треба було нам дістати зброю та обсадити границі. На нараді в Січовій Гостинниці це й вирішено та вислано зараз делєґацію в складі ком. Романа, команд. Гузара та Ів. Рогача до п. Премієра, щоби цю зброю дістати від Уряду та вислати січові стійки на обсадження мадярського кордону. Інспекційним старшиною хустьскої зологи був в цей час чот. Волянський, а я дістав був наказ держати в Січовій Гостинниці два мотоциклі на поготівлі.

Делєґація до Влади Карпатської України відійшла десь коло 24 год., а я в міжчасі обїхав ціле місто та в сторону Ізи до самого села та Сокирниці. Коли вернув, дістав приказ піднести на ноги цілий Січовий Ґарнізон, щоби був готовий. Могла бути год. 1.30.

О год. 2. інспекційний старшина передав мені наказ: Пан Премієр згодився видати Січі зброю і хлопці мають відійти на мадярську границю. В тій цілі відійшла з наказом Премієра до команданта жандармерії підполковника Ваки ця сама делєґація, що була в п. Премієра, щоби він видав зброю з урядової будови для Січі. Для мене наказ звучав слідуючо: „Залога Головної Команди має іти під владну будову, там дістане кріси. Там також мають підїхати авта."

Коли я цей наказ передав і вернув до Січової Гостинниці, прибіг до мене М. та повідомив мене, що несе наказ, щоби січовики з Коша прийшли під владну будову по зброю. А інж. Щ. дістав наказ приїхати автобусами під Головну Команду, щоби можна оружні сотні вислати на границю.

Вертаючи з Коша, я переїздив біля владної будови і бачив поденервованих вже чеських жандармів, що крилися з крісами поза паркани і були готові до стрілу.

Я тоді відїхав до Січової Гостинниці, щоби там лишити мотоцикль і пішки вернути під урядову будову. Переїзджаючи через місто, стрічав наших старшин, як спішили під будову уряду. Доїхавши до Січової Гостинниці, почув уже зі сторони урядової будови наперід поодинокі вистріли, а потім стріли з кулеметів.

Я лишив мотоцикля і з чотарем Г., що його там стрінув, побіг в сторону будови влади. Ми бігли один одною стороною, а другий другою стороною вулиці. Заразже біля пошти посипалися на нас револьверові стріли з вікна пошти. Я завернув в ліво, та й тут мені не пощастило, тоді я попробував перейти городами, але тут посипався на мене град куль скоростріла. Тоді я завернув та прийшов до Головної Команди, щоби бути між заголою на всякий випадок, колиби щось сталося. Це було десь біля 3. години. В тому часі замовкла стрілянина під владною будовою, а за яких 5 хвилин приїхали два автобуси, що привезли 43 кріси для Головної Команди, 70 револьверів та багато амуніції. Зі старшин в Головній Команді був тоді чот. К. й я. Ми зараз зарядили зміцнення барикад та розставили зміцнені стійки. По хвилині прийшла для скріплення залоги Головної Команди нова сотня під проводом чот. В.

Ситуація була наступна. Ком. жандармерії Вака на приказ п. Премієра видав зброю. Її було дуже мало, а саме 41 крісів та около 90 револьверів. Стрілянина повстала в наслідок того, що чехи ворожо наставлені до всього, що українське, не хотіли видати січовикам зброї, незважаючи на приказ премєра і ком. жандармерії Ваки. Коли впали перші стріли зі сторони чеських жандармів, січовики кинулися на урядову будову й вкоротці її заняли та виперли чехів. Страта зі сторони Січі

2 ранених, зі сторони чехів 1. На це влетіли до обсадженої будови ком. Роман, ком. Гузар, Рогач та ком. Вака. Річ вияснилася і стрілянину прининили.

По перебранні зброї, кіш без одної сотні відійшов до своїх касарень на поготівля, а одна сотня до Головної Команди на скріплення. В жіночих касарнях лишилося 12 січовиків з підстаршиною Процем та В. В будинку Розенбавма було 6 люда з „Летючої Естради" під командою Д. В Січовій Гостинниці около 6 люда.

Коли кіш вертав до касарень, переходячи попід Команду Чеського Ґарнізону, вийшли чеські жовнірі та панцирні авта і часть коша оточили та забрали на Команду Міста.

Це вже був перший агресивний виступ чехів у цей памятний день. Дальше ми бачили, що всі чеські старшини спішили попри нашу Головну Команду до касарень; з того видно було, що чехи готувалися проти Січі. І ми замість висилати озброєні частини на мадярський кордон, мусіли думати про оборону.

Прийшов десь коло 4-ої год. комендант Роман та перебував між нами. В коротці почав звонити телєфон з головної команди чеського війська та домагався видання тої зброї, яку вночі січовики дістали. На це їм комендант Роман відповів, що їм зброї не може віддати тому, що від них не дістав, а від п. Премєра, зрештою він до нього йде в тій справі.

В міжчасі на команді почали січовики занимати оборонні місця, бо вже був почався рух чеських військ.

Десь коло шостої, коли всі зміцнювали барикади, прийшов ще до Головної Команди комендант Гузар та поручник Ч. І так всіх старшин в Головній команді було 6: комендант Гузар, поручник Ч., чотарі К., М., Г. та я. З підстаршин десятники аспіранти Д., О., Д-в., десятник Ярмалюк, Мельник старший булавний Васильчук, та ще кілька низчих підстаршин і около 80 січовиків. В цей сам час почули ми в місті стрілянину із крісів та кулеметів, прибіг звязковий, доносячи, що Січову Гостинницю облягають чехи около 150 жовнірів з 6. танками.

Команду Головної Команди обняв відразу ком. Гузар

та вислав від нас на поміч Січовій Гостинниці 2 відділи двома напрямами, щоби передерлися до середини і скріпили залогу, або щоби вдарили на чехів зі заду.

Один відділ провадив чотар Г., а другий десятник М.

Тим часом в Головній Команді падали останні накази — розділювано амуніцію та місця.

Не пройшло 5 хвилин, коли бачимо з вікна, що один чеський старшина біжить до касарень. Паде короткий наказ коменданта оборони — стріляй, не пустити його — і вже гримнув кріс десятника Ярмалюка, але мусів поправити і чех звалився з ніг.

В цей сам час зачали грати з танків на нас кулемети й ціла будова була в короткім часі оточена військом. Оборона була зі всіх сторін, через зле місце, обстрілювана й в короткім часі зачали падати ранені. Десь в під години по стрілах кулеметних та крісових, зачали вибухати на будинку й в середині гранати. З початку ми не могли зорієнтуватися, чи це є ручні гранати чи артилерійська стрілянина. Доперва по якомусь часі далося воно вже відчути в наслідках. Зачали тріщати мури та відпадати тинк, в середині було повно диму й куряви. Ми знали вже, що це бє артилерія і коли розривались стрільна зі сухим гуком, то кожний інстинктовно ховався за американські скрині, щоби заслонитись від відламків.

З нашої сторони падало менше стрілів, було мало амуніції, а ворог держав нас під градом куль, що не можна було показати носа.

Головно пильнувалося забарикадованих дверей та вікон і коли до них підступали ворожі частини, відкривався вогонь. В магазині зробили санітарну службу і там складали ранених.

По двох годиннім барабаннім вогню, ми побачили, що чехи через приватне помешкання вдерлися в Головній Команді на перший поверх і наша оборона була загрожена знову з одного боку. Що більше, вони заняли ці помешкання і з кілька кроків зачали нас засипувати ручними гранатами. В першій хвилині, не призвичаєні на таку гру, молоді січовики стряслися і зачали відступати. Але грімкий голос булавного Васильчука: „Що с . . . й сину, боїшся смерти — стріляй,

бо чехи йдуть", і його примір пірвав оборону знову на місця. Сильним вогнем із крісів та револьверів відперли знову чехів, котрі цофнулися за мури та двері, бачучи, що їм не скоро дасться ще до нас дістатися.

Та вони з відтам зачали нас знову обсипати ручними гранатами — одну з таких, що ще не вибухнула відкинув

Балькон Головної Команди по чеському обстрілі.

Васильчук між схованих за мурами чехів — настав між ними вибух і рознеслися між ними стони та йойки — ми знали, граната призначена для нас, пущена булавним, виконала свою ціль. Булавний Васильчук злапав ще одну гранату та її відкинув, і ця попала на призначене місце. Чехи цофнулися ще дальше, та придумали діявольський план.

А саме, коли чехи війшли до приватних помешкань в Го-

ловній Команді, тоді зайшли ззаду наших січовиків, котрі там мали боронити входову клітку й їх всіх забрали до неволі. І тепер, бачучи, що в жаден спосіб нас не можуть взяти, переводять плян, на який може здобутися лише останного рода негідник. Наступають на нас, а кожний з них наперед себе провадить взятих до неволі січовиків. Між оборонцями наступає констернація. Зачинають кричати, що робити — таж не будемо стріляти своїх. Паде команда комманданта оборони: стріляти, хай простить нам Бог і Україна — а я крикнув — Німці (так називалися два перші січовики, між іншим брати, котрі служили чехам за охорону) на землю — стріляти! Обидва впали на землю, а чехи знова були виперті з коритаря. (Як я потім довідався, один з Німців був ранений, але не від наших куль.)

Тепер чехи заняли за мурами знову місця та дальше почали обстріл. З нашої сторони падали стріли лише тоді, як показалась чеська сильветка. Вони підтягнули скорострїл на сходи та менше більше з 20 метрів зачали нас сікти з коритару. Паде один з найкращих оборонців, булавний Васильчук, ранений в уста, дальше куля переходить в долину шиєю та виходить попід правою лопаткою. Скрутився — і лишень захарчав та скотився на долівку, але ще жив. Його місце займає інший. Стрільна гарматні даються щораз більше в знаки, бічні кімнати, крім фронту всі опущені. Ціла сила оборони сконцентрована на коритарях. На лицях в оборонців спокій та завзяття, кожний каже: раз мати родила — раз вмирать вприйдеться, але мусимо дорого продати життя. Хай ця наша Закарпатська земля буде кровю зрошена синів Української нації.

Десь коло 10. години чуємо крики: не стріляти, підходять парляментарі з білим прапором. Падає наказ комманданта перестати стріляти, але, колиб якийсь чех наближався, класти його трупом. Комендант оборони й я зійшли на партер, де зза барикад побачили білий прапор, який держав стражмайстер Торбіч. Він передав командантові письмо від п. Премера, в котрім той наказує заперестати стрілянину й що зараз прийдуть до нас його висланники. Комендант сказав тоді до стражм. Торбіча, що ми перестаєм стрілянину на приказ

п. Премєра, але рівночасно бажаємо, щоби чехи лишилися на своїх місцях та не наближалися, бо инакше ми одкриваємо знову вогонь.

З тим Торбіч відійшов і ми вернули на перший поверх. 2 хвилини пізніше зобачили знову білий прапор з другої сторони і з ним ішли: Перевузник — міністр внутрішних справ і словак надпоручник Парчані. Наші їх підпустили під барикаду, вони заявили, що бажанням п. Премєра є, щоби зложити оружжя. Командант оборони сказав, що ми ворогам не складаємо оружжя. Тоді вони почали нас переконувати, що нема цілі дальше боронитися, бо в короткім часі нас вибють, як мишей. Відповідь команданта була: Згинути по геройськи нам ніхто не заборонить! На це міністр внутрішних справ п. Перевузник сказав, що пан Премєр розмовляє з Прагою телєфонічно і що наближаються важні часи для нашого народу і нема цілі класти геройсько своє життя тут, їх буде за хвилину потрібно де инде.

Командант вирішив вислати двох людей до пана Премєра. Відійшла делєгація в особі поручника Ч. та десятника аспіранта Д. В тім часі мало бути задержане перемиря, щоби винести ранених та постягати убитих до часу, доки не вернеться делєгація. Ми не вірили чехам і тому я звернувся до надпоручика Парчані, щоби він лишився між нами та міг особисто бачити, що будуть робити чехи та, що ми будемо стріляти, тільки змушені чехами, через недодержання умови.

Він лишається між нами, але не проминула одна хвилина, як падає стріл з чеської сторони через вікно і вриває бороду одному січовикові. Ми звертаємося до надпоручника і показуємо йому раненого січовика. Він зловився за волося і втік від нас з криком до жовнірів, щоби вони перестали стріляти. На хвилину знову вспокоїлося, січовики почали виносити ранених, яких було коло десять чоловік, між ними шість тяжко. Як тільки січовики винесли ранених, то вже не вернулися, бо чехи змасакрували їх в страшний спосіб та відвезли до вязниці на Команду Міста. Проминуло несять хвилин, наші делєгати не вернулися. Чехи починають бути аґресивними, не стріляли, але почали, не зважаючи на наші перестороли, приходити щораз блище. Один чеський чотар зблизився до ба-

рикади вискочив з револьвером та хотів стріляти. Але не вспів, бо гримнула наша сальва і він скотився до долу. Чехи по тім почали знову стріляти.

По пів години ми знову побачили білий прапор, коменданта Романа, міністра Перевузника, дир. поліції Білея, комісаря поліції др. Пановського і двох чеських старшин. Вони до нас звернулись з криком, чому почали стрілянину. Але ми вияснили їм в чому річ, що чехи не додержали умов перемиря і ми були змушені у власній обороні знову одкрити вогонь. Чеські старшини сказали, що ми їм убили чотаря, на це ми

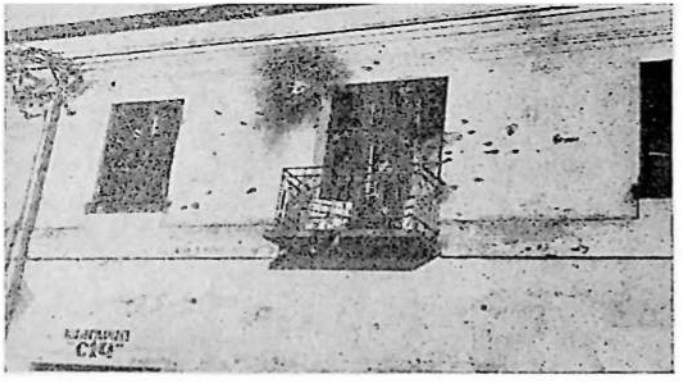

Головна Команда після баю.

відповіли, що він собі сам завинив, бо зірвав перемиря, та що ми їм не довіряємо більше в нічому. Вони вдали ображених та сказали, що мусимо вірити старшинському слову — на це впала відповідь коменданта, що слово старшинське не має вартости, коли діла показують щось іншого.

Директор Білей знову сказав, що Премєр домагається, щоби ми йому зложили зброю, бо він нам її дав, та має право від нас її відобрати. Комендант тоді відповів, що він не вірить цьому всьому, тимбільше, що відійшла до пана Премєра делєгація, яка дотепер не вернулася. Тоді директор Білей запропонував знову вислати делєгацію до пана Премєра, щоби на власні уха почула від пана Премєра накази. Відійшли десятник аспірант Д-в і я. Переходячи попри чеських вояків, ми були наражені на удари кольб та кпини.

У пана Премєра ми стрінули січових старшин чот. Т., пор. Ч. та дес. аспіранта Д.

Я, прийшовши у кімнату п. Премєра, положив револьвер на стіл і сказав, що лишень йому можу зложити зброю, а більше нікому. Він приказав зложити всім січовикам зброю, яку січовики мають і віднести до його помешкання. З тим я вернув до головної команди та передав командантові, що п. Премєр наказує припинити бій, а зброю віддати йому. Її він переховає до часу, коли знову віддасть січовикам. А січовики лишаються дальше на своїх місцях і нікому нічого не станеться. Командант заявив слідуюче — я чехам не вірю, а найкращим оборонцем життя є сам січовик, коли він має зброю в руках — по довгім переконуванні, вкінці сказав: наказ п. Премєра є наказом для жовніра, і ми йому зложимо зброю.

Зложену зброю, я з січовиками та командантом перенїс до пана Премєра. Де її списали — запакували, та вона лишилася в його помешканню. Ці січовики, котрі несли зброю, не вернули до головної команди. При складанні зброї, показалося, що при кінці всіх оборонців було около 30 людей. Інших полонили чехи, вони або були ранені, або виносили ранених підчас перемиря, та вже не вернулися назад. Коли ми відносили зброю, було десь по 11. годині. І так ми менше більше без перемиря з 13 крісами та кількадесять револьверами ставили опір проти модерно озброєного війська в силі 200 баґнетів, 3 танків та легких гармат (скількости гармат не можу подати).

Який страх чехи мали перед січовиками, найкраще вказує це, що головну команду по зложенню зброї п. Премєрові, оточили сотнею війська, фінансової сторожі і поліції — а там всего сиділо около 30 обеззброєних січовиків.

По місті тим часом ходили, що два кроки, військові сторожі та виловлювали перебраних в цивільну одежу січовиків, в чім їм дуже помічним були жиди, попросту вказуючи пальцем на січовиків. Зазначити треба, що сторожі мали чеські перевязки на рукавах. Зловлених січовиків наперед бито, а опісля відпроваджувано або на команду міста або в незнанім напрямі. Було таке положення, що ніхто не міг вийти на

вулицю, щоби не бути зараз приарештованим. Це був вітерок 14. III.

Того самого дня, коли вже були стріли під Січовою Гостинницею — я, як командант автокольони — видав наказ хлопцям, щоби повикручували свічки з авт та розіпняли каблі, а самі схоронилися до Головної Команди, знаючи, що в ґаражі вони не можуть боронитися. Рівночасно вислав звязкового Г. до Торуня, до нашої залоги, на приказ команданта оборони, щоби Торунь виступив чинно. Цей звязковий мотоциклем з реєстраційним числом Прага, серед граду куль, бо вже команда була обстрілювана, відїхав у визначеному напрямі, та по двох днях повернувся — виконавши наказ. Хлопці в дійсности свічки з возів повикручували, але самі вже не вспіли схоронитися до Головної Команди та попали в руки чеських вояків, котрі їх добре побили, всі річи порозкидували, а навіть частину закрали. Хлопцям, як опісля стверджено, все, що мало якусь вартість, попропадало. Частину їх забрали на команду міста, а частина втікла та крилася по місті.

Чехи, підчас облоги Головної Команди, стріляли дум-дум кулями і багато січовиків були ними ранених. Одну таку дум-дум кулю, яка розірвалась коло мене в стіні, я вирвав та опісля показував чеським старшинам, коли вони твердили, що це не є правдою.

Ще мушу зазначити, що підчас перемиря, січовики співали патріотичні, революційні пісні.

Дня 14. III. проголосив пан Премєр в радіо, що Карпатська Україна стає незалежною державою, — чехи зачали евакувати.

15. III. вже знову січовики були панами положення. Всюди на вулицях було видно січові однострої та цівілів, що розброювали чеських вояків, поодиноко або гуртами.

А. ДАД

„Альказар“ Летючої Естради

Виписую, як мотто голоси преси та очивидців:

„Ішов бій. Стріляли на гостинницю та на протилежний дім, який здемольовано. В цьому домі завважено сіру шинелю січовика й туди звернули дула скорострілів. Цей дім названо у к р а ї н с ь к и м А л ь к а з а р о м. Навіть, коли вже був наказ заперестати відбиватися, ті, що скрилися в цьому домі, відбивалися далі. Відкидали ті ґранати, які кинені чеськими вояками не розривалися, зате скидувані січовиками на камінний брук розривалися й робили великі шкоди чехам.“

(„Українське Слово“, Париж, 30. квітня 1939.)

„Летюча Естрада“ — це розконспірована тепер терористична орґанізація чорношличників зі Львова, що укривалася під назвою мистецького товариства „Говерля“. Вона на чолі зі страшним ватажком-ґанґстером з Америки, перша напала на чеське військо та, розброївши його, пішла мордувати безборонне мадярське населення. Тепер з приходом доброчинного мадярського війська встановився спокій, але населення ще й досі турбує ця проклята банда, яка має свій головний штаб в околицях Говерлі.“

(Оповідання мадярського терориста зі Солотвини.)

„Летюча Естрада“ — це була небезпечна федерація фільмових режисерів та кореспондентів, що провадили шпіонажу з рамени Америки та Німеччини, які хотіли створити Україну.

Тепер ця федерація вже не істнує, тому що головні її орґанізатори Лисюк та Демко не живуть. Лисюка забили, Демка тяжко ранили чехи, та пізніше в Солотвині на власних моїх очах замордували мадяри.“

(Оповідання місцевого учителя, інтернованого в Ніредьгазі.)

Як не дивно, але на цей раз найближче до правди була преса, з тою лише ріжницею, що жадна „сіра шинеля січовика“ не притягнула уваги чехів. „Летюча Естрада“ була неумундурованою ґрупою січовиків, які з боєм зайняли цей вигідний пункт на площі проти Січової Гостинниці. І хоч дійсно вони з усіх залог в Хусті протрималисъ найдовше, пригадуючи тим може поставу еспанського Альказару, але руками ґранатів ніхто з її членів не відбивав. Мушу рішуче зазначити, що геройством „Летючої Естради“ не було їздження верхи на своїх та ворожих набоях (вибачте за це, пане „присутній очивидце!“). Її відвага та певність себе мала джерело у свідомості своєї правди та віри в перемогу ідеї. „Летюча Естрада“ була зразком ідеального переформування, що до часу та якости, мистецької одиниці у мілітарну.

„Летюча Естрада“ довела, що національне мистецтво приготовляє найбільш пластичний матеріял, який легко приймає такі форми, які вимагає від нього даний момент, та диктує обовязок.

Постава „Летючої Естради“ (яку вона зайняла 14. березня ще й тому заслуговує на порівнання з Альказаром, що це поняття було властивим змістом цілого короткого істнування цієї ґрупи.

Тому я свої спомини властиво мусів би назвати не „Альказаром“ а „Альказарами“ „Летючої Естради“.

Було їх три. Кожний з них мав свою характерну історію ґрупи людей чину, що не зупиняється ні перед чим та пробоєм прямує проти всього до цілі.

ПЕРІШИМ АЛЬКАЗАРОМ названо помешкання доктора Будая (знаного мадяроно-москвофіла), при вулиці Свободи, де у реквірованім, „безправно“, проти чеських законів, помешканні, забарикадувалася перший раз „Летюча Естрада“. Там була її перша власна домівка, з якої вона не уступила мимо офіційної інтервенції поліції, ворожої постави господаря та навіть заходів впливових українських чинників.

Уступила „Летюча Естрада“ зі своєї домівки тільки тому, що треба було боронити нову — свій театр (ДРУГИЙ АЛЬ-

КАЗАР), який вона видерла з приватних рук спекулятора, що хотів урядити в тому помешканні ресторан-кабарет.

Альказарці оселились у цьому немешкальному будинкові, змусивши жидів-власників підписати з мистецькою громадою „Говерля“ контракт на кілька літ, — розпочали в цьому театрі перебудову та ремонт.

У цьому другому Альказарі розпочалось властиве гостре поготівля та переформування „Летючої Естради“ мистців у військову частину. Вже сама мистецька праця призвичаїла їх до суворої карности. Духові вартости, які розвинуло в них мистецтво, давало змогу їм не зауважувати матеріяльних прикростей.

Пять хлопців жило у вогкій зимній камяниці в умовинах жахливої антисанітарії.

Самі собі варили їсти, власними руками проводили до порядку брудне, запущене жидами помешкання; вдень вправляли стріляння до цілі, вночі, не маючи чим добре накритися, спали із зброєю в руках на декораціях, завжди маючи вартового, який підтримував вогонь у залізній печі, та в разі потреби мусів алярмувати.

І ці люде, що жили в цей спосіб, виснажені вічним очікуванням збройного нападу чехів, знаходили в собі ще енергію працювати, ходити на проби, вчитися, підготовляти величну премєру шевченківського свята, яке мало відбутися 15. березня 1939 року.

Мені під команду віддано пять січовиків, що були кадром „Летючої Естради“, ударно пропаґандивним роєм Січі, що стояв під артистичним доглядом мистецької громади „Говерля“. — В останній хвилині перед відомими подіями долучився до нас ще шостий.

Були то все молоді, талановиті хлопці, що безоглядно віддавали свою працю Мистецтву та Батьківщині.

Завданням нашого ударного рою, була оборона Січової Команди, на випадок нападу чеського війська.

Завдання не було легке, коли взяти на увагу, що ми на сім людей мали три револьвери малого калібру та дуже мало набоїв. Але показалося, що важливість моменту та непереможне бажання можуть зробити все.

Треба було здобути зброю, виробити плян нападу, та як найдорожче продати своє життя на випадок невдачі.

І все це було зроблено...

Тиждень гострого поготівля, гострого напяття нервів, волі та чину і... ми маємо зброю. Нові рушниці по шісдесять набоїв на кожну, шоломи та багнети — вся ця зброя була реквірована, точніше — здобута власними руками з одного з чеських складів зброї.

Отож ми самочинно і „блискучо" озброєні могли в потрібний момент виконати мій плян, який був дуже простий: на перший відгомін ми мали перебратися подвіррями до церкви на площі Волошина, відкрити заздалегідь підробленими ключами, вхід на дзвінницю, обсадити її і тим самим зробитися панами цілої площі — себто не дати доступу чехам до Січової Команди з цієї сторони.

Але минув ще тиждень поготівля, проведений всіми разом в будинку майбутнього театру, на розі вулиць Духновича та Толстого.

Спали одягнені, озброєні, цілу ніч тримаючи подвійну варту.

13. березня, огодині 11. вночі несподівано дістаю приказ, що маємо боронити Команду або Січову Гостинницю в залежности, на що буде перший напад. Загострюю поготівля. Не спимо цілу ніч, а коли над ранком постановляємо спочити, алярмує вартовий: „Стріляють!"

На дворі цілком ясно. Година — шоста, пів до семої.

Висилаю одного січовика на розвідку до Команди; сам біжу до Січової Гостинниці, бо власне звідти чути стрілянину.

На площі перед Січовою Гостинницею стоять два панцирні авта та стріляють по вікнах і дверах та групи вояків.

Вертаюсь. Від Команди Січі стрілів не чути. Січовик, якого вислав, ще не повернувся. Постановляю чекати на його поворот. Хлопці зі зброєю в руках готові до бою.

Бачу бліді схвильовані обличчя юнаків, що нервово чекають приказу, і відчуваю навіть якусь ворожість в їх поглядах: „Чого чекати? Там наших бють!"

Але чекати мушу на поворот розвідки. Одною рушницею більше не можу погорджувати.

Чи маю їм щось говорити? Пощо? Стискаємо собі руки. У цім німім порозумінні чулася безоглядна готовість полягти, але здобути Славу Україні.

Ця одна німа хвилина дала мені певність, що хлопці не заведуть.

Але далі чекати нема сенсу. Розвідчик не вертає. Стріляннна від Гостинниці зростає. Постановляю вирушати, але справа комплікується: на нашому розі зявляється варта з двох вояків, у вікні протилежного будинку чеський жандарм з кулеметом.

Постановляю зняти варту. Іду до наріжної кімнати, обережно відхиляю віконницю вікна, що виходило на вулицю Духновича... На віддалі яких двадцятьох кроків комічно пританцьовує чеський вояк з рушницею на поготові. Він то ховається під браму, то вихиляється з неї. Видко, що обсервує когось, хто зближається від команди. Беру його на мушку, але щось перешкоджає мені потягнути за спуст.

Стріляю добре. Віддаль мала. Але забити людину, яка мене не бачить щось мені не дозволяє... Він молодий хлопець, блондин, гарне обличчя.

Раптом ситуація міняється. Бачу як його лице перекошує злість, підносить рушницю та зміряє до когось...

Всі вагання зникають — коли я його не забю — він забє когось з наших. Натискаю спуст... Вогонь, гук стрілу, брязкіт вибитого скла — і перша офіра на розі.

Пляну не маю жадного, але даю приказ: „За мною!"

Вискакуємо на вулицю Толстого і біжимо в напрямі Гостинниці. Другий чеський вояк кидає зброю, та втікає попід муром в протилежному напрямі.

Біжимо гусаком, коли вже досягаємо до закруту вулиці — відзивається за нами кулемет. (Запізно, Пепічки.) Нам вже ці кулі шкоди не принесуть. Пробігаємо решту вулиці, що ділила нас від площі. По дорозі з поодиноких цивільних ґруп людей, що ховалися від куль, кричать нам: „Слава Україні!"

„Слава!" Але переді мною вже площа, на якій два панцирні авта з кулеметами, та коло сотні чеського війська під брамами, а за мною пять молодих хлопців, з яких тільки один відбув військо. Моментально блискавкою протинає голову

закінчений плян: „Поки повернуть кулеметами, забити їх, як найбільше. Пізніще — брама. Чиєсь помешкання на горі. Барикада.

Виконуємо цей плян в точности. Даємо кілька стрілів до дверей гостинниці та під ріжні брами на площі, де тільки видко чеських вояків, що бігають сюди-туди у паніці.

Кулемети зловіщо повертаються до нас, але ми вже також під брамою. Один з хлопців падає. В голові думка: „Перша жертва!", аж бачу, ця жертва зривається на рівні ноги та правильно салютуючи до шолома, голосить слухняно, що він о кулю спіткнувся, яка впала йому під ноги.

„А ти що, дурний?" — відзивається хтось із наших. — „Хіба не бачиш, що Пепіки під ноги стріляють? Не можеш перескочити, чи обійти?"

Ну, думаю, як гумор є, то все буде гаразд

За брамою — не подвірря, а вузенька вуличка, з якої щурами метнулися жиди по ріжних дірах. Пробігаємо нею на головну вулицю: Густо обсаджена військом. Ледви висунув голову — стріляють. Від почти їде третє панцирне авто.

Постановляю вдертися до наріжної камяниці. На сходах повно людей. Якийсь старий жид нервово викрикує: „Слава Україні!" Чеський жандарм стоїть з руками піднятими до гори та клянеться, що не має зброї, яку в тій самій хвилині відбирають від нього хлопці. Решта людей старається взаємно всадити голову один другому під паху.

Минаємо цю мальовничу ґрупу та входимо на перший поверх. Двері порозчинювані. Помешкання майже пусті. Займаємо цілий поверх.

На площі повна дезорієнтація. Не знають, де ми, куди стріляти. Розставляю хлопців коло вікон. Вказую їм, куди мають стріляти та зраджую наше місце першою сальвою.

Падає кілька вояків. Іх затягають під брами. Одного, видко тяжко раненого, забирає танк. Три панцирні авта реаґують одразу шаленим кулеметним та мінометним вогнем по нашому поверсі. Кулі дум-дум та міни моментально руйнують помешкання. Курява страшна. На зубах вапно, цегла, але життя ще є — мури капітальні.

Виповзаємо на животах до коридору, що на задньому

пляні. Перебігаємо ним до останньої кімнати на протилежнім кінці помешкання, та знову даємо кілька сальв. Так перебігаючи час від часу, я хотів змилити ворога що-до нашої кількости. Пізніше порозставляв у чотирьох покоях по одному січовикові, одного на варті коло сходів, сам підтримував постійний звязок межи ними.

Положення наше було знамените: з фронту ручні ґранати не могли робити нам шкоди, бо вікна були заслонювані бальконами, а на дальшу дистанцію від дому, чехи не відважувалися відходити. Ззаду була дуже вузенька вуличка, зі сторони якої також не могли нам шкодити ані ручні ґранати ані муле-

Дім проти Січової Гостинниці, місце бою „Летючої Естради",

мети, зі сходів вдертись було неможливо, беручи під увагу „хоробрість" нашого ворога.

Але куль вони не шкодували. Всі річі в помешканні були розторощені на січку. З нас якимсь чудом нікого ще не ранено. Стрілянина тривала з пів години без перерви.

Бажаючи розглянутись в ситуації, обережно висуваю голову з вікна, аж раптом . . . чую міцний удар в голову та щось гаряче палить мене в руку. Ховаюсь. Підношу щось, що було перед хвилиною в моїй долоні: це гаряча куля, розплощена грибом. Здіймаю шолом. Над самим чолом зігнутий край зі спаленою фарбою.

Одразу пригадується мені те, що хлопці не хотіли брати шоломів: доводили мені, що не елеґантно — без острою — цивіль і раптом в шоломі.

Я завдячував своє життя лиш підсвідомому імпульсові, що змусив мене мимо небажаного і мені тягару видати приказ: „Одягнути шоломи!“ Цей випадок зробив на хлопців велике враження. Вони тільки тепер зрозуміли дійсність ситуації. Зрозумів її і я.

Зрозумів, що наражаю на смерть пятьох юнаків . . . Стрілянина замовкла. Гостинниця вже, видко, склала зброю. Когож ми мали боронити?

Тепер лиш себе. Але це не могло бути обороною, лише продажою свого життя за можливо більшу ціну. Торгувати в той спосіб своїм життям мені вже приходилося нераз, але торгувати життям інших — ще не доводилося.

Тепер був тільки один сенс: витримати цю позицію як найдовше, а для цього одна засада: ні одної кулі надаремно.

Сидимо безчинне кілька хвилин. Нарешті знову вихиляюсь: площа чиста. Відїзджає з неї останній панцирник. Не можу зрозуміти, в чім справа. Чижби вже прийшли німці? — приходить мимовільна думка . . .

Аж раптом з бічної вулиці вибігає перелякана товпа цивільних людей, а за нею групи чеської реґуляної армії — „хоробрих вояків“, що за плечима жінок та дітей займають ближче до нас позицію. За кілька хвилин чую стріл на сходах та чеське прокляття. Значить таки атакують. Біжимо туди.

На долині на білій стіні зявляється виразна тінь людини з револьвером в руці. Через сіни січовик, який мабуть бачить більше ніж тінь, бо прицілюється і стріляє . . . Бачу, як тінь кидає револьвер, хапається двома руками за живіт та з огидним ревом падає лицем вперед. Йому вторує дике виття решти озвірілих трусів . . .

Тепер я певен, що вони більше не відважаться нападати з цієї сторони і йду на свій обсерваційний пункт: площа порожня. Під Січового Гостинницею бачу якогось старшину, що виблискує ґудзиками в темряві одчинених дверей „Елєктрарні“. Там видко повно людей. Тому, хоч був поставив приціл на двісті метрів — не стріляю, чекаючи вигіднішого моменту.

Але бачу, він робить якісь дивні знаки на протилежний ріг вулиці, повертаю голову в тім напрямі, та запізно: чую

свист кулі над вухом. Зпоза рогу стріляв не злий видко стрілець-офіцер зі звичайного карабіну. Поки він заряджав до наступного стрілу, в мене в голові блиснув плян, який я миттю виконав.

Знявши з голови шолом я, тримаючи в руці, починаю його обережно висувати в тому місці вікна, де перед хвилиною була моя голова. Чую знову стріл, кидаю шолом на землю та беру на мушку постать в скоку за ріг вулиці. Я переконаний, що трафив, бо якось дивно покотилася вона за ріг.

Мав тоді почуття, що ніби полюю на звірину. Тільки з тою відміною, що моя звірина є краще озброєна від мене і також полює на мене.

Залишаю в наріжній кімнаті січовика, який мусить мене інформувати про події на вулиці зліва, а сам знову обхожу решту розставлених чатових.

При одному вікні бачу усміхнене молоде обличчя (добрий стрілець), вказує мені на протилежний дім: „Я його здається того . . . !"

З кругленького віконця протилежного горища якось дивно-нерухомо сторчить до неба люфа кулемету . . .

Іду до вартового при сходах: спокійно. Каже, що йому тут вже обридло сидіти: „Нічого не видко, тамті стріляють, а я нічого . . . !"

Зближаються „тамті" та кажуть, що на площі якийсь дивний спокій. Напроти, через вузеньку вуличку показується перелякане обличчя жида, якого ми на початку зтероризували і який нам час від часу приносив вісти з ворожого табору. Між іншим виконував розвідчу працю не зле, навіть одного разу приніс нам свіжий запас набоїв, який знайшов на вулиці, та оповідав, що чехи, правда, розлючені, але непевні себе. Чекають старших офіцерів. Але тепер його лице було викривлене жахом. Захлистуючись зприводу переляку та, видко скорого бігу по сходах, він повідомляє нас, комічно жестикулюючи при тому, що на приказ якогось старшини вояки закладають під нами міну і з плачем благав мене піддатися, бо инакше полетимо всі в повітря і з нами його склеп.

Перспектива була „цікава", — „Летюча Естрада" наближалась до ідеалу здійснення свого призначення.

Але філосовувати довго не прийшлось, бо раптом з неочікуваного боку від дзвіниці католицького костелу коло пошти відзивається пекельна стрілянина. Жид зникає в якімсь істеричнім підскоку, знову шкло з вікон і дрібна цегла з мурів сиплеться нам на голову. Шкоди, що правда, це нам не приносить, але від куряви дихати нема чим, та глушать нас розривні набої, гарматки малого калібру або з мінометки.

На перешкоді їм дах досить високого будинку, але коли його розібють — буде зле. Повертаю голову, шукаючи очима якогось матеріялу для заслонення вікна. Але запізно . . . Мене щось сильно гостро-пекучим ударом вражає у правий бік.

Падаю, та зараз же зриваюся на ноги; зі свідомістю, що мене ранено. Цілий бік якось дивно паралізує — чую, як гаряча кров спливає по цілому тілі. На хлопців це впливає жахливо. Один з них кидається до мене, щоб перевязати, але на це нема часу. Почуваюся дуже слабо. В голові одна думка: „Коли зімлію що буде з ними?" Треба відступати до середини помешкання, та там барикадуватися.

Знаходжу у себе в кешені ніби спеціяльно приготовлений бандаж, прикладаю його до рани, з якої ключем бє кров, і тісно затикаю місце між нею та одежею якоюсь ґазетою, маючи надію, що це так присохне.

Відступаємо до фронтових кімнат. Двері барикадуємо тяжкою плитою та машиною до шиття. Самі ховаємося у дальшій кімнаті без виходу, її двері заставляємо перекиненою шафою з книжками, підпираємо ліжками та накриваємо все зверху ріжним драптям: подушками, перинами.

Властиво це не були все поодинокі річі: кулеметні кулі дум-дум та міни так перемішали все, що там трудно було щось розріжнити . . . Книжки, побите начіння, пірря з подушок, якісь апарати, чиста білизна, кавалки муру, шкла . . . все це було пересякнуте конфітурами, помідоровим соком та якимись ще невідомими плинами (здається, що господар того помешкання, був фотоґрафом), все це разом взяте творило дуже пластичну масу, з якої зручно було вибудувати доско-

налу барикаду з бійницями в напрямі перших затарасованих дверей.

По закінченні цієї праці ми заняли вичікуюче становище. Чехи, не орієнтуючися в зміні ситуації, ще довго провадили безглузду стрілянину по уявному ворогові.

Було коло девятої години ранку. Мене опускали сили. За цей час я вспів викинути кілька рукавів запеклої крови в кавалках.

Хлопці тимчасом знайшли цілу пляшку помідорового соку, якісь сухарі та, частуючи мене, весело засіли на сніданок. В поважність моєї рани вони вже не вірили. Зрештою всі були приготовані на певну смерть, в обличчі якої все инше блідне.

Позиція наша була доброю. Ми могли протриматися там навіть кілька днів . . .

Стрілянина стихла.

Нарешті „хоробрі швейки" зорієнтувалися, що сходів ніхто не боронить та сміливо кинулися до наступу.

Почуши кроки на коритарі я розрядив свій мавзер в напрямі зачинених дверей, взяв від когось новий, але вже не міг його втримати . . .

Моє місце при барикаді зайняв инший. Але стріляти вже не було потрібно. Здавалося, нам дали спокій.

В голові знову блукали безсенсовні думки: „Може німці прийшли, або наші з коша продерлися . . ." Дійсність починає приймати якісь задимлені контури. Аж несподівано з глибини коридору відзивається чийсь гучний голос:

„Хлопці січовики! Не стріляйте. Ми ваша старшина. Не проливайте надаремно крови. Відчиніть двері! Коли зложите зброю, ґарантуємо вам безпечність."

На моє жадання гасла, вони відповідають довшою мовчанкою. Видко радяться. За хвилину тойже голос продовжує: „Ми гасла не знаємо, але . . ." І знову повторення тої ж пропозиції.

В свою чергу з нашого боку наступає мовчанка, за якою видно наші посередники відчули погрозу, бо зійшли на долину, та вже з площі намагалися звернути на себе нашу вагу.

Коли я з трудом підвівся та поглянув через вікно, зоба-

чив групу двох січовиків-старшин та між ними представника від уряду, який знову забрав голос:

„Панове! вже всі склали зброю крім вас. Нема сенсу нам битися з братами-словянами. Мусимо разом іти проти спільного ворога-мадяра, що наступає на нас. Складайте зброю. Я вас відпроваджу в безпечне місце. Я ручаюсь!"

Говорив він це з таким захопленням, так переконливо, що був просто заскочений моєю відповіддю, що ми спокійного місця не шукаємо, а йому пропонуємо сповнити свій обовязок та прилучитися до нас. Що до спільного походу на мадяр, це зробимо на приказ свого коменданта, але зі зброєю в руках, а не складаючи її своїм „братам".

Він, комічно жестикулюючи, дав до зрозуміння, що зробив все, що міг, та умиває руки.

Болюче було дивитись на одного січовика, якаго я добре знав особисто. Він був змушений і в цій комедії грав пасивну ролю. На моє іронічне питання, чи і він нам радить складати зброю, він тільки розвів руками, даючи тим до зрозуміння, що він нічого не радить та, що є тут тільки примусовою декорацією.

Дальші переговори були недоцільними. Ми вернулись до своєї барикади: брудні, зморені, осмалені; сіли коло неї гуртом та спинили цю огидну чеську комедію співом.

Співали революційні маршові пісні, за кожним віддихом відчував я страшний біль у грудях, але співав з насолодою і поступово затрачував свідомість. Приємним навіть був цей стан в близькому та дорогому мені колі побратимів, що без вагання, всі пропозиції пана з уряду приймали дружним „Ганьба!", а тепер зливалися зо мною в спільну душу, яка, здавалось, вже не має тіла.

У їх співі, очах, рухах була така міць, така погорда марним затишним безхарактерним життям, що я, здавалось мені, відходячи від них, міг бути спокійним і за їх гідний кінець.

Але це було тільки хвилеве ослаблення, з якого мене вивели якісь підозрілі звуки: буравлено у стіні; чув це виразно, розумів, що звідти грозить небезпека, але реаґувати не міг. Співали далі, і мені здавалось, що з кінцем цієї пісні скінчиться моє життя. Це нездорове розумування перервав

гук ґранати. Над нашою барикадою зміею виросла смужка синього диму. Ґаз не був звичайний сльозливий: він дусив, розїдав очі і шкіру. Треба було встати, схопити цю ґазову бомбу та викинути її за вікно, але сил не було, не тільки, щоб це виконати, але навіть віддати приказ.

Я лежав, дусився та бачив, як жахливо мучилися хлопці. Рятувало нас тільки те, що вікна були побиті, та був протяг. Тяжкі сині хвилі газу, що сідали на підлогу, відганяли при помочі простирал та якоїсь білизни, але то була тяжка жахлива боротьба.

Я чув, що ще хвилина і задушуся, аж раптом — полекша: хтось накинув мені на лице хустину, змочену помідоровим соком . . .

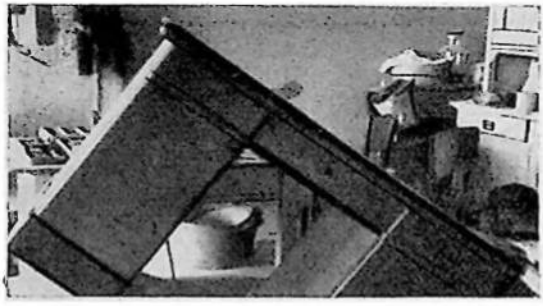

Відсунена перша барикада Алькасарців та діра, крізь яку їх затроювано ґазом.

З грудей ще рветься стогін, та вже знову відживаю. Життя вертає, але якесь дивно-ґротескове. Першою думкою було: „Дурні люде, маски протиґазові придумують, а тут такий винахід незнаного січовика — помідоровий сік . . .“ І здається мені, що встаю та стріляю, а може це і в дійсности було зроблене з ціллю показати чехам, що їх ґаз не бере козака-характерника. Не можу пригадати.

„Слава Украïні!“ — кричить хтось здалека. „Слава Украïні!“ — відповідає грімко хтось коло мене . . . Вертаю цілком до притомности.

Гурт хлопців коло вікна з витягнутими руками салютують — обличчя ясні, горді, усміхнені. Характерности не в стані змити з них сльози, що смугами спливають по лицях.

Зриваюся на ноги та падаю на вікно. На долині Комендант Січи, в оточенні чеської старшини. Знову довша промова на тему: „браття чехи", „ідуть мадяри", та короткий наказ нашого Коменданта: „Скласти зброю!"

„Приказ, пане Коменданте!" Але... вагаюсь межи границями карности і обовязку.

Я був переконаний, що ніщо не встані урядувати цих юнаків, я знав, що вся відповідальність за їх життя падає на мене і тому постановив берегти та, як найдовше витривати на нашім становищі, або, в разі потреби як найдорожче окупити його кровю ворогів, а тут після такої боротьби треба здавати зброю та опинитися на ласці цих озброєних звірів.

Одначе переважає карність та можливо свідомість того, що я за хвилину можу попращатися з життям. Постановляю скласти долю моїх товаришів в руки Коменданта. Відповідаю йому згодою, з умовою, що складемо зброю на його власні руки, тому він мусить піднятися на перший поверх до нас, але перед тим мусить заручитися словом чести чеських старшин, які перед тим обіцяли нам недоторкальність.

Сталося...

Я власноручно передав всю зброю Комендантові, а за хвилину нас, всіх, не виключаючи самого Коменданта, почало мордувати чеське регуляне військо, а його старшини спокійно відійшли зі сміхом стискаючи плечима на наше домагання дотримати приречення.

Далі я вже памятаю тільки одірвані фрагменти.

Нас волочать через ціле місто. Бють. Копають. До мене час від часу підскакує хтось та намагається пробити багнетом, кричучи охриплим голосом: „Тенгле тен колегу завражділ!" (Оцей самий забив мені товариша.)

Боронять мене перед військом жандарми. З поодиноких груп публики чути прокльони та погрози. Зустрічаюсь поглядом з деким зі своїх. З приємністю відчуваю в них біль, сором, ненависть. Скорчені мязи обличчя і тіла говорять про статичну силу, що кожної хвилини може ринути нестримним потоком. Чекаю на це. Але воно не приходить.

*

Подвірря повне вояків. Знову бють. Копають. Чую глухі удари кольб... І мене бють, але якось не сприймаю цього, не відчуваю фізичного болю.

Волочать на гору. Якась кімната. Забирають все з кишень.

Переді мною виростає постать якогось молодого офіцера в червоному ґаліфе. Вказую йому на спливаючу кров з рани та домагаюся Червоного Хреста. Обличчя його перекошується від ненависти і з криком: „Маш за колеґу, маш червени кршіж", вихоплює автоматичний револьвер і в нестямі починає бити кольбою по рані. Вояки збивають нас всіх в кут та бють карабінами по головах, а коли всі непритомними падають на купу, починають ламати ноги, і тим приводять знова до себе. Ця процедура повторюється в моїй памяти до безконечности.

*

Подвірря. Хтось кричить: „На шибеницю!" Хочу боронитися, хапаю руками за чиюсь рушницю. Маю ясну думку: „Ще перед шибеницею забю кількох." А потім низький дзвін у вухах і темрява, в якій з шаленою бистротою віддаляється від мене ясна червона кулька. Хочу намацати шнурок на шиї, але чомусь не можу.

*

Лежу на вузькій дошці (може ґріб?). Чийсь шепіт у темноті. Жахливий холод. Горло пересохло. Прошу пити. Схиляється хтось наді мною і дає мені хустину та шепотить: „Води нема, але може приложите це на рану, вона чиста." Машинально ховаю її до кишені. Від руху чую біль і раптом все розумію. Пізнаю всіх хлопців — всі живі, хоч трудно розпізнати: так побиті.

Ми арештовані в якійсь стодолі. Я лежу на дошці на купі дров, понакриваний ріжним убранням, яке поскидала зі себе моя „Летюча Естрада".

Схвильовує мене цей їх сердечний відрух, стискає щось за горло. Мабуть так люде плачуть, але на розчулювання нема часу. Гуркіт у дверей, влазять знову вояки та господиня з того помешкання, де ми мали барикаду.

Вона стурбована, заплакана, та вказує на мене, як на злодія, що вкрав у неї гроші. Шукають, вивертають всі кишені і відходять грозячись. (На другий день ця господиня призналася, що жандарми змушували її до цієї комедії, аби мали підставу скінчити зі мною.)

*

Ніч. Мене виносять під руки на двір. Маю гарячку та біль у рані. На ногах стояти не можу. Але пізніше опановую себе настільки, що спираючись на руку товариша, іду кудись із цілою групою (нас чоловік двадцять).

Хтось з вулиці кричить: „Слава! Вже не довго терпіти вам! Слава січовикам!" . . .

Пізнаю урядову будівлю. Довго чекаємо перед замкненими дверима. Хтось зі сторожі кпить з січового мундуру, звертаючись до якогось мого сусіда, молодого хлопця, який відповідає йому словами повними покори, що закінчувались просьбою відпустити його додому. Це був правдивий тип раба, який не вагався зневажати себе та Україну, маючи на увазі тільки свою шкуру.

Ця сцена збудила в мені таку шалену ненависть, що я знову почув сили. Тепер моєю єдиного думкою, аби тільки нас разом посадили до вязниці.

Сьогодні навіть безрозсудними видаються мені такі думки, але тоді єдиним бажанням було в мене забити, задушити ту огиду власними руками. Я знав що він сильніший є від мене, але я ще знайшов би в собі стільки сили, щоб вчепитися зубами в його горло . . .

*

Після морозного нічного повітря, вязниця відкрилася перед нами гарячою пащекою збитих в ній людей (там в маленькій кімнаті сиділо вже чоловік тридцять).

Але мене вязнична сторожа не прийняла, боячись відповідальности. Задзвонено на авто зі шпиталю, а тимчасом залишено мене сидіти на сходах під сторожею двох вояків.

Час ішов тяжкими кроками у моїм мозку. Тіло тяжіло до землі. Пульс бив повільно, але несамовито боляче.

Я попросив води . . . Вояк подав, як мені здавалося од-

разу три чи чотирі кварти і я не знав котру брати. Пити не міг чи не хотілось. Все було байдуже. Крови вже не було. — Минала 12. година без перевязки.

Щось мусіло статися, бо знести далі того чекання межи тупими ударами пульсу я не був встані — вони мене розплащували . . .

Якісь далекі ненависні голоси доходили до мене: говорили про „братів словян", про „невдячність українців" . . .

Десь зарипіли та стукнули двері. І в цей час я почув голос, що, як мені видавалося, походив з меґафону: „. . . і так Україна проголошується самостійною державою. Слава Україні!" Гучні голоси відповідають потрійним: „Слава!"

Щось мене ніби вдаряє, зриваюся на рівні ноги, стаю струнко. Чую через відчинені двері ще кілька тактів зі „Ще не вмерла Україна" і раптом ціле моє єство замикається помежи: другим тріском дверей та останнім ударом кольби по голові від чеського вояка, що остаточно позбавляє мене свідомости.

ПОР. СТЕПАН СУЛЯТИЦЬКИЙ

З Кошем

Що собою представляв хустський Кіш в останніх днях першої половини березня 1939 р.? Щоб це було ясне, мушу подати чисельний стан Коша, склад його по сотнях та старшини, які були приділені в той час до нього.

Склад Коша — 5 сотень. 1-а і 2-а сотня була приміщена в бараках за хустським двірцем і стан їх був в останніх днях коло 320 людей (точно на передодні бою з чехами — 318 людей). В першій сотні було із того коло 100 людей уніформованих. Друга сотня і решта першої не мали однострої в. 3-я сотня, це була сотня хустських робітників та селян, а також до неї входили студенти. Всього біля 200 людей. 4-а була так звана уряднича, із 160—180 людьми, 5-а залізнича — 40 людей. (Подані числа трьох останніх сотень не є точні, а то головно із огляду на їх склад, де обовязки поодиноких осіб вимагали частих пересунень та перенесень.)

Склад старшин був наступний: 4-ох в Коші, а то я, як Комендант Коша, пор. В. команд. 2-ої сотні, його заступником чотар Ю., та чотар І. як команд. 1-ої сотні. Команд. 3-ої (так званої Хустської) Б., 4-ої (урядничої) пор. К., а 5-ої (залізничої пор. інж. Щ.

Останні 3 сотні не приходили одначе під увагу, як кожночасна боєва сила, через їх склад та заняття поодиноких людей. Ужити їх можна було лише тоді, колиб якась операція була передбачена на точно означений час та не тривала довго. — Склад старшин також часто міняється так, що при пізніших подіях взяла участь і старшина зпоза Коша, а то: пор. інж. Д., чот. інж. М., чот. К. Пор. Т. був в останніх днях відкомандований до Свалява, чот. Ц. також не був присутній у Коші.

Не моєю річчю є описувати напруження та причини його, згадаю лише, що недовіря до чехів було, а через те й поготівля тримано вже перед подіями, які настали 14. березня.

Щоби доповнити образ, подам ще стан зброї, що находилась в даний момент до розпорядимости Коша. Було це:

10 рушниць (манліхер) в добрім стані, 2 типу старшого та 3 автоматичні пістолі. Короткої пальної зброї було коло 50 штук як також кілька ручних ґранат. Набоїв по 25 штук на кріс, а 50 на револьвер.

Стан січовиків під оглядом вишколення не був вповні вдоволяючий, а то з ріжних причин. Перш за все було багато людей, які були в Коші дуже коротко, отже й вишкіл не можна було так скоро перевести. По друге, дуже багато січовиків мусіло виконувати ріжні фізичні праці та держати службу, що вимагало денно від 50—70 люда. Підстаршинський склад був добрий, хоч назагал було його за мало.

Настрій як між січовиками, так і підстаршинами був дуже добрий, головно в цих останніх. Я ще не бачив ніколи в житті такої жадоби зброї та одностроїо між людьми, яка була тоді в коші. Багато давало мені праці переконувати та впевнювати січовиків, що на всіх прийде черга та що нараз все те неможливе. Головно всі січовики хотіли дістатися до 1-ої сотні, яка в першу чергу діставала однострої та по можливости зброю. Мушу зазначити, що всі ті старшини, які були на випадок непевности приділювані до диспозиції Коша, були переважно старші, які пережили світову війну та революцію. Можливість зудару із чехами була отже посуджувана реально та тверезо, без великих ілюзій.

На випадок якоїсь акції зі сторони чехів, ми могли числити лише на оборону, а не противно. Терен для оборони був придатний, а то тим, що над бараками був горбок, із якого можна було боронитись і проти більшої сили при відповідній кількості зброї, головно рушниць. Одначе тому, що ми їх не мали, положення не було завидне. Приходилось рахуватися із стратами, які на випадок чогось мусіли прийти. Ясне було також те, що довшої облоги коша ми не могли видержати. Отже єдине, що лишалось, це змусити ворога заплатити як найдорожче за його крок та по можливости приневолити розділити свої сили на більше місць.

Зі сторони Головної Команди заряджено дати до її розпорядимости 30 уніформованих, цебто і ліпше вишколених, січовиків для її власної оборони, а 12 до приміщення, де був курс жіночої Січи. З першою ґрупою відійшов десятник Д.,

із другого десятник П. Крім того визначено ще двох сталих звязкових.

Корисне для нас було, на випадок бою, те, що залізнича сотня пор. інж. Щ. мала приміщення на хустському двірці, а тому кіш міг все числити на її поміч, в найгіршім випадку мусілиб чехи держати там проти неї певну частину своїх сил, а тим самим і ослабити свій напір на Кіш. Та все це були лиш міркування, бо не було можна наперед сказати, чи передбачити, якої саме тактики вживуть чехи. Становище Коша було отже залежне від вирішального моменту і тоді лише можна було піти на цей, чи другий крок. Дуже великим браком в коші була справа звязку з Гол. Командою. Телефонічного сполучення не було. Звязковий був полишений долі, чи його де по дорозі не чіпнуть. Велике було теж віддалення, яке він мусів перейти пішки.

Події, які настали дня 14. березня 1939 ранком виглядали так: Кіш мав поготівля вже кілька днів перед тим, бо погроза висіла в повітрі. Із старшин були присутні: пор. інж. Д., чот. інж. М., чот. К., а із стало приділених до коша я і чот. Ю. Стан січовиків був 276, бо решта, як вже сказано, була приділена до диспозиції Гол. Команди.

О 2-ій годині по півночі з 13. на 14. березня приїхав звязковий із Гол. Команди повідомляючи, що є проголошена самостійність Карпатської України та, що маю загострити поготівля. Січовики приняли цю вістку з великим одушевленням. Скоро після цього приїхав звязковий знову, передаючи устний наказ, щоби іти під будову уряду, де будемо брати зброю. Я зарядив збірку, розділив першу сотню на два відділи і вислав під урядову будову. Там їх обстріляли чехи і прийшло до зудару, при якому січовики обсадили будову. Інцидент одначе скоро зліквідовано. Один січовик був тут тяжко ранений.

До Коша повернулася вже не ціла 1-а сотня, а то тому, що одна група примушена була залишитись у місті. Ще треба згадати, що в міжчасі, коли обсаджувано урядову будову, учинилась перестрілка на головній вулиці, де був тяжко ранений один підстаршина вистрілом чеського жандарма. Як це сталося, точно не знаю, бо не був наочним свідком.

По повороті до Коша (було це коло 4-ої години ранком) все розійшлося на свої місця.

Біля 6-ої рано приїздить знову звязковий із наказом: „Виконати диспозицію!“ Звязковий відїхав. Диспозиції, на випадок чеського нападу, були мені відомі і до подробиць обговорені так, що я міг приступити до їх виконання. Зарядженo збірку. Зявляються два січовики із Гол. Команди і роздають револьвери, які принесено в кишенях. Старшини першої та другої сотні хочуть зареґіструвати цю зброю. Наказую її просто роздати і як найскорше відходити. Перша сотня поповнена людьми із другої відходить, а яких 200 метрів за нею виходить і друга сотня із Коша. Даю останні накази, що до оборони самих бараків, а в тім зявляється знову звязковий. Зміна наказу. Ситуація вже настільки змінилася, що муситься перейти до оборони. Чот. К. (звязковий) передавши наказ, відїздить. Здержую обі сотні, даю наказ обсадити горбок над Кошем і що лише вспіли люди зайти на місце, починають падати на нас із сторони стації та головного гостинця поодинокі стріли, які чим дальше стають частіші. Січовики і чот. Ю., які не вспіли вийти із Коша мають вже вихід замкнений і починають оборону таки із Коша. На головнім гостинці появляються два танки і панцирні авта. Із під замку з ліска відзиваються тяжкі скорострільи. Зі стації також. Танки та панцирні авта підтримують також вогонь піхоти, що почала наступ із північно-східньої сторони. Чеські піхотні частини, які були на залізничім двірці та поміж будинками в західнім напрямі від Коша, обстрілюють також наші позиції та пробують посуватись вперед.

Починається правильний піхотний бій лише з тим, що чехи мають повну полеву зброю, танки, панцирні авта та тяжкі кулемети, тоді як по нашій стороні 8 крісів, до них мало набоїв, коло 50 револьверів, 1 автоматична пістоля та кілька ручних ґранат. Деякі січовики зачали стріляти з револьверів, їм це заборонено. Оборона відстрілювалася дуже зрідка, але доцільно. Стріляли так влучно, що я був здивований. Коли якийсь чеський старшина висів із панцирного авта і хотів чомусь перейти на другу його сторону, впав стріл із горба і він повалився на землю. Те саме сталося шо-

ферові, який відчинив віконця і хотів виглянути на двір. Один стріл і авто опинилось в рові перевернене. Не інакше було і зі стацією. Хто вихилив голову зпоза ваґона мав вже по бою. Не обходилось легко і нам, а то головно через те, що чехи стріляли набоями дум-дум та держали під сталим скоростільним огнем цілий горб і бараки.

Ті люди, що зостались у бараках, відстрілювались також і то дуже завзято та відважно. Деякі січовики вилізли на стріху бараків, прилягли за комин і так здержували чеську піхоту, яка, крита одиноким сусіднім домом від Коша, вспіла підсунутись зі стації аж за той дім і звідти кидала ручні ґранати в сторону бараків. Поіменно не хочу наводити людей, які особливо відзначувались в бою, зі зрозумілих причин. Згадаю тільки про десятника Евчука Юліяна (який згинув там таки в Коші), що холоднокровно, з найбільшим спокоєм стріляв ізза барака до останньої хвилини. Був це один із найкращих та найінтеліґентніших підстаршин у Коші. Дальші події в бараках не можу описувати, бо їх мені вже не можливо було обсервувати. Що там діялося далі, знаю лише з оповідання.

Тоді надходила вже девята година. Положення для оборони гіршало, а то головно тому, що чеська піхота під охороною панцирних авт і танків почала вже наближуватись зі східної сторони та загрожувала нам змогу відступу, на випадок, колиб нам забракло набоїв, яких і так було дуже мало. Не прийшло мені на думку дивитись на годинник, але відгадую, що могло бути пів десятої години, коли я дав наказ помалу одинцем відступати в напрямі велятинського мосту. Перша часґина, яка відступила, пішла в напрямі села Велятина. Друга частина, що була під командою пор. Д., відступала до Тиси і там розбилась на дві ґрупи. Одна із пор. Д. скрилась в якійсь поточині, крита перед крісовим огнем, а друга ґрупа пішла далі в сторону Тиси і деякі січовики з неї пустились в брід через ріку. Скільки з них втопилося, а кількох пощастило вернутися назад із води — не знаю; я не мав змоги цього пізніше розслідити. Частина січовиків боронилась далі, здержуючи ще добрих пів години чеський натиск. Я перейшов потічок разом з інтендантом Коша в напрямі Тиси.

Дещо пізніше, коли вже вся решта людей стяглась із горбка, булавний Ф. вирвався із 15—18 січовиками та здовж Тиси відступив також в напрямі мосту. Це вже був кінець оборони; ті, що зістали в Коші та пор. Д. із своєю ґрупою попали в полон. Стрілянина притихла. — Перша частина, що пішла до Велятина, роззброїла там жандармів та фінансову сторожу і очікувала вже мене на початку села. Тут прилучився до неї і булавний Ф. Усього зібралося 76 люда.

Тепер короткий звіт, куди ділись люде із Коша та які можна відгадати втрати. Стан був — 318 душ. При Гол. Команді 30 душ; ґрупа, що затрималась в місті 50 душ (приблизно); зі мною у Велятині 76; при Жіночій Січі 12, звязкових з Січовою Гостинницею 2; отже разом 176. Коли відіймемо від за гального стану 318 цих 170, то лишається 148 осіб. Це останнє число припадає на полонених та ранених разом з убитими.

За два дні пізніше, коли я випитував січовиків, які були в бараках і де були зібрані всі полонені із Коша, мене впевнювали, що полонених не було навіть 100 людей. Отже вратри Коша виносили дня 14. березня від 50 до 60 людей.

Що-до кошових бараків, то, як я пізніше довідався, усе майно людей було дослівно вигрaбоване, а що чехам не годилося — знищене. Всі люде, які були в Коші лишились тільки в тім, що було на них. Ті, що попали в полон були обдирані ще далі. Мені особисто не лишилось нічого крім однострою, в якім вийшов. Жах було подивитись, як виглядало все в бараках по відході чехів. Що не змогли забрати, все знищили.

Але вернімось до Велятина. Звязку ніякого. До розпорядимости 76 людей. Крісів 20, набоїв досить. Це є зброя жандармів та фінáнсів. Лишатися в селі не має потреби. Головне, що тут для нас було, це зброя. Ми її вже маємо. Беру напрям на Вишків. Перед вечером ми вже на горбах в лінії над Вишковом. Що робити далі? Головне завдання переді мною, дістатись на правий беріг Тиси. Там вже можна буде по селах озброїти всіх січовиків, роззброївши жандармів та фінансів, а тоді, маючи спокій за плечима, вертатися на Хуст.

Отаборюємось у лісі, виставляємо варту, і посилаю розвідку до Вишкова. Виходить три розвідки зовсім самостійно.

Четверту за помочю чот. П., який був дуже добре ознайомлений з місцевим тереном та людьми, висилаю до Велятина а опісля до Хуста. Із Вишкова вертається одна розвідка, за деякий час друга, вкінці третя. Відомости скупі. Одне є певне, що якоїсь більшої сили там нема. Отже село можна легко взяти. Ранком змінюю наше становище в лісі та думаю вичікувати так довго, аж доки не буде вістки з Хусту, яка на означену годину ранку не прийшла. За кілька хвилин по зміні голосить стійка, що мабуть наближається жандармська розвідка, бо появився пес на стежці, а за ним видно когось в уніформі. Сторожа дала кілька вистрілів, та показалося, що це шукає за нами наш звязок, лише не через тих людей, які були умовлені. Я одержав наказ перейти із людьми до Бушгина, а там вже буде дальше розпорядження. Відходимо до Вишкова. Яких 4 кілометри перед Вишковом очікували на нас двох місцевих людей, які нас супроводили до села та впевнили, що все є в найбільшім порядку. Окрім стеж та розвідки, вислав я ще інтенданта із трьома січовиками наперед на жандармерію, щоби звідти порозумітись із Буштином. Не описую всіх подробиць на станиці жандармерії; досить того, що лише завдяки швидкости орієнтації інтенданта не прийшло там до сутички із жандармами та, що відділ згідно з наказом перейшов спокійно далі до Бущтина. Громада Вишків дала безплатно харчі для всіх січовиків, хоч інтендант хотів за все те заплатити.

Коло години 4-ої чи 5-ої цілий відділ був уже в Буштині і лагодився переночувати в школі. Я сполучився телєфонічно із Січовою Гостинницею ь Хусті, так, що вдалось мені дістати одне тягарове авто, щоби хоч частину січовиків перевезти до Хусту. Правда, це авто зробило мені більше шкоди, як користи, бо за селом Сокирницею на закруті перевернулось і поранило 15 чи 16 січовиків. Із рештою я лишився на ніч у школі. Десять січовиків разом із булавним Ф. були призначені для допомоги місцевим січовикам, які самі не могли розброїти буштинських жандармів та фінансів і лісовий заряд. Ще вечером це переведено, а зброя була передана до диспозиції місцевої Січи.

Другого дня рано відїхав я із рештою січовиків до Хусту.

М. КУЛЬЧИЦЬКА

Коло ранених

Вже цілий тиждень перед трагічними подіями в Хусті ми всі жили у великім напруженні та в повному поготівлі. Очікувався політичний переворот на Словаччині та в Чехії, а у нас в Карпатській Україні відносини між чеською насильницькою солдатескою та українцями постійно загострювалися. Ситуація ставала незносна. Ми жили в тяжкій атмосфері, свідомі наближення бурі, всі повні готовости стати у відповідний момент на своїм місці, та запровадити остаточно порядок на своїй землі.

Ми були цілком свідомі, що людина, проти волі цілого народу прийшла, всупереч праву наказувати на цій землі, є здібна ужити всіх насильств та підлот, щоби затримати становище своє та становище чеського урядництва у цій протягом 20 років використовуваній країні. Отже для нас не було ані відпочинку ані спокою, навіть уночі. Січ була на поготівлі до останньої людини. Наші січовики, старшини та козаки, були на поготівлі на заклик до оборони прав Української Землі. Я чула розмову двох старшин, один з них саме повернув з Коша. Казав: „Які чудові хлопці, цілу ніч сиділи готові на своїх ліжках; спочатку німі, мовчазні, неначе розмовляли самі із собою, а потім з їхніх уст почала стиха текти срібна пісня, помалу розлягаючись над цілим табором. Спогади про любі хати та своїх, гаряче признання любови до своєї батьківщини, покірна молитва до Бога — могти гордо покласти своє життя за свій нарід. Це все неначе молитва бреніло в тих піснях, тихо, солодко, аж до приходу дня."

Так чекали наші хлопці на заклик і так пізніше умирали.

І ми жінки старалися певно тримати крок по боці наших чоловіків і бути корисними та приготованими. Мені була приділена служба при двох радіо-приймачах, що їх я одночасно обслуговувала та зазначала відомости і голошення ріжних стацій. Цілий світ був у кипінні і хаос зростав. Найбільше напруження проявляла Словаччина, її стації подавали звіти аж до 2—3 години у ночі і весь час приходили люде вислані штабом та командою по нові радіо-інформації.

Так наближався день 13. березня 1939. Ввечері чоловік мій винятково одержав наказ, що немає служби поготівлі зовні, натомість мав він у вечері та в ночі перебрати службу при радіо. Так перебрав він о 10. год. повідомлення Братислави, що премєр-міністр Тисо їде до Берліна, звідки повернеться на рано, що в полудне 14. березня буде засідати словацький сойм, де будуть винесені поважні рішення, які змінять ситуацію та мапу цілої середньої Европи. Нам було ясно, що буде проголошена самостійність Словаччини та, що і в нас належить зайняти рішуче становище, головно забезпечити кордони проти мадяр, евентуально і проти поляків. Аж коло 11 год. нас повідомили, що відповідні чинники зібралися у премєра Волошина з вимогою, наказу про перебрання зброї Січчю, щоби хлопців можна було негайно перевезти автобусами на границі, які чеська кордонна охорона раптом опускала. Одночасно мене закликав др. В. щоби негайно зібрати відділ Червоного Хреста на всякий випадок. За кілька хвилин ми стали на поготові на коридорі Січової Гостинниці, де ждали на дальші накази. А потім серед напруженого чекання надійшла відомість, що між січовиками, які на наказ Влади мали дістати зброю в урядовій будові, — та чеськими жандармами, які там несли службу, дійшло через непорозуміння до перестрілки й що там є ранені. Кілька сестер та др. В. з двома хлопцями з ношали відійшли в напрямі до Жіночої Січи, де мала бути імпровізована амбулаторія. Ми надходили до бічної вулиці, яка веде по лівій руці до урядової будови, як звідти напроти нас розіллявся потік хлопців з жевріючими очима.

Наші січовики! Верталися розчаровані та огірчені від урядової будови, де мали згідно з наказом перебрати зброю від чехів, але замість того чехи по них стріляли. Жертва цієї перестрілки, ранений січовик, лежав край хідника перед горожанською школою. Ми поклали раненого на ноші та поспішали поруч січовиків, щоб скорше допомогти йому. Оттак всі ми йшли ще яких сто метрів зі зацїпленими зубами та з думками шалено стурбованими оборотом подій, аж тут напроти нас з імлистої ночі загуло: „Стійте!“

Я занепокоєно подивилася вперед і помалу вияснилися

обриси танків, тяжких панцирних авт та маси війська. Похід наших хлопців спинився і ми стали навколо нош нашого раненого, очікуючи. З рядів січовиків виступив старшина і крикнув: „Звільніть нам дорогу, ми хочемо йти до наших.

У відповідь залунало: „Туди не підете, верніться, або будемо стріляти!", ці слова супровадив грізний порух поготівля в рядах чеських вояків. Не лишалося нічого робити: ми стояли з голими руками, хоч серце кожного нашого хлопця кричало бажанням сказати тим озброєним „героям", чия тут земля і хто тут має право наказувати. Кілька поспішних наказів і ряди січовиків відступають спочатку помалу, обережно і нерішуче, але потім вже виразно і з темпом. Два хлопці, що несли нашого раненого та лікар вже верталися. Але нас кілька сестер, які спочатку йшли швидко і через це зайшли на кілька метрів далі як останні, а то вже за ріг Вузької вулиці і при переговорах обох сторін, ступили кілька кроків до цієї вулиці, були тепер осамітнені.

Я бачила, що наше становище не є занадто завидне. Ми були свідомі того, що не можна розпізнати, що ми жінки. Але треба було скоро рішати і дістатися звідти. Я виступила знову до головної вулиці, що було одразу помічене, і знову залунало: „Стійте!" Я по чеськи крикнула: „Ми є Червоний Хрест", а у відповідь дістала: „Так обо сховайтесь, або верніться." Тоді я почала по чеськи вельми голосно, щоби військо мене чуло, командувати сестрами (виявилося що там було з нами і кілька наших хлопців) до відступу. Всі вирушили з Вузької вулиці та помалу йшли хідником в напрямку горожанської школи, я остання за ними. Коли ми проминули горожанську школу, тут пустилися бігти, і на площі наздогнали вже наші ноші та лікаря, який звернув увагу двом сестрам, щоби негайно дістали в аптеці потрібні для нас речі. Перенесення раненого на ношах сходами Січової Гостинниці було досить нелегке — сходи вузькі, зі закрутами, але остаточно нам це пощастило і ранений вже занесений до одинички, тобто канцелярії. При нім лишився др. В. та я, прийшло ще двоє і допомогли нам роздягти раненого. Треба було поводитися дуже обережно, бо нещасний страшенно мучився від кожного дотику. Нарешті можна було сконста-

тувати дуже небезпечну рану: прострїл черева правдоподібно разом з кишковими закрутами. Куля влучила з лівого боку, а вийшла правим. Крім того мав прострілену праву ногу, менш небезпечно. На жаль ми нічим не могли наразі допомогти раненому, як лише перевязати його рани, щоби припинити швидку кровотечу та старатися про скорше перенесення його до лічниці, де його могли б оперувати. Цим зайнявся др. Г., який прийшов сюди і телєфонував до лічниці в Кривій, щоби звідти вислали санітарне авто, що нам і обіцяно. Тимчасом я все вартувала коло раненого та силкувалася задовольнити ріжні його побажання, відносно положення тіла, ніг, голови. При цьому його потішала та відповідала на його гнітучі запити, додаючи йому надії та сили. Він дуже мучився, але не нарікав, лише хрипло стогнав від болю. Стискав мені руку своєю скорченою рукою і казав: „Йой, мамко, мамко, йой, моя Україно!“ Був це красний хлопець, з Ясіня. Просив повідомити його родину, а др.В. та др. Г. записали його прізвище, котре я на жаль через усі пізніші події забула.

В канцелярії був мій чоловік, який став край вікна і дивився, чи не їде санітарне авто. Нарешті прибуло, але на наше здивування і жах, проїхало, повз гостинницю далі. Пізніше ми дізнались, що був ранений також якийсь чеський жандарм і авто їхало по нього. Зачалися знову телєфонічні дзвінки та чекання і нарешті нам стало ясно, що панове з лічниці у Кривій не мають бажання, швидко виконувати свій людський обовязок, а тому нам довелося нашого раненого, з великими зусиллями та великими муками для нього, покласти до особового авта та довезти до лічниці. Ми силкувалися, щоби він, якнайскорше дістався туди, припускаючи, що швидка операція ще може захоронити його життя. Ми звичайно не рахувалися з тим, що керівник лічниці др. Веселий в своїй скаженій люті, не дасть лікарської допомоги та охорони нашим українцям, як пізніше виявилося. Про цього лікаря розповідають, що Мадяри його по своїм приході до Кривої, змасакрували. Якщо лише його не спіткала ця справедлива відплата, то я звертаю увагу на те, що треба буде з ним звести порахунки.

По відвезенні нашого раненого, ми почали роздумувати

над ситуацією. Штаб відбував постійні наради поверхом вище, а ми чекали дальших наказів. Нас повідомили, що десь має бути ще один ранений, та пізніше виявилося, що його віднесли до жіночої домівки, але чеські вояки заступили нам дорогу до нього. Отже ми знову телефонічно жадали Криву, відвезти цього раненого.

Було вже по пятій годині ранку. Всі ми були дуже втомлені нервово вичерпані. Чоловік попросив мене зварити чай для кількох старшин, які зайшли до нашого покою. Тимчасом член Команди Р. поклався у нас на отомані і заснув, та не довго довелося йому спати. Прийшли за ним зі штабу, щоби він негайно зібрався до премєра Волошина і склав звіт про перебіг подій премєрові та вимагав, щоби вранці зажадали від чеського війська вияснення. Потім і вся решта помалу розійшлася на свої помешкання з бажанням відпочинку, якого їм не судилося зазнати. Я ще вийшла на коридор набрати води, але не встигла війти до водотягу, коли почула кілька вистрілів. Я метнулася назад до покою із словами: „Стріляють!" Іще тепер бачу, як мій чоловік вискочив та вибігаючи, в дверях витягнув та наготовив револьвер. Біжу за ним з моїм малим бровнінґом, готова стати при його боці. Над входом стоїть вже січовик О., який в готелю заступав місце помічного портєра, та раз у раз стріляє долі зі сходів. Він безперечно ратував ситуацію в першім моменті. Чеські жандарми та військо обступили Січову Гостинницю, танком проломили браму дому, та вже зачали наступати сходами вгору, припускаючи, що ніким не затримані, нас так заскочать. Але цей січовик своєчасно почав стріляти і чехи були примушені відступати поволі сходами, в невигідну для них позицію. Тимчасом прибігло кілька наших хлопців, які вичистили цілі сходи та позаймали зручні позіції на горі, так, що чехи були примушені стояти долі в проході, але не сміли, під загрозою небезпеки, наближатися до сходів. Потім наступило просто оскаженіле обстрілювання готелю. Звідусіль стріляли кулемети, рушниці, вибухали ручні ґранати.

В кожній перерві між стрілянином, жандарми з під сходів загрожували нам. Вимагали від нас, щоби ми піддалися, що до нас зрештою, так, чи сяк доберуться та покрають нас на

кусні і що будуть нас мучити. Ми зовсім не сумнівалися в тому, що вони на це здібні, але тим не менше не мали ми найменшого бажання, дати себе настрашити. Я кілька разів верталася до нашого покою, вікна якого вели на двір з воротьми з залізного пруття, що виходили на ринок. Звідти я здаля, могла спостерігати бій на тій стороні. За залізною брамою скупчилися чеські жандарми озброєні крісами та кулеметами, а на нашім подвіррі, за мурованими стовпами воріт, ледве криті, стояли з кожного боку по одному січовикови з револьвером в руці, та зрідка відповідали на стріляння жандармів.

Був це страшний, нерівний бій на життя і на смерть. Один із цих хлопців (з правого боку) мав накінець можливість відступу, але той другий, з лівого боку, зійшов кровю на тім самім місці, де йому звечера наказано тримати сторожу. Серце мені краялося від болю, що я нічим не можу цим бідолахам допомогти.

А вулиця довкола готелю представляла незвичайне видовище. Всюди навколо повно війська, жандармів, танки, скорострільні, а позаду на хідниках, все більше й більше публики придивлялося з ріжним почуттям до цього видовища. Були там чехи та жиди, які злісно бажали цього „січакам", але були там і наші люде, що безсилі нам допомогти, хвилювалися за наше життя. — А ми?

Великим щастям для нас було, що серединою готелю пробігав довгий коридор, до якого з двох сторін вели покої. Цей коридор став нашим сховищем та охороною. Тут скупчилися всі, хто не мав обовязку брати участь в обороні. Головним чином гості, що спали в готелю. Пізніше сюди прийшли й усі, що були поверх вище. Треба було уникати дверей, що вели до покоїв, бо була небезпека, що куля може пролетіти і крізь ці двері аж на наш коридор, де досить міцні стіни хоронили нас тимчасом.

Найгірше при цьому всьому було те, що у нас в готелю відчувалася велика недостача зброї. Кілька малих револьверів калібру 6,35, було все; мій чоловік мав калібру 9. Проте ріжними наказами на сходах переконали наші хлопці чеських

жандармів у „масі“ та „якості“ зброї, яку мали в себе на горі до диспозиції.

Нараз мій чоловік пригадав, що є ще другі сходи, які ведуть просто до салі і поспішив, з названим вже О., у той бік. На щастя прибіг саме в час, бо і зза закруту сходів наступали вже 2 жандарми, виломивши перед тим тяжкі двері дому. Кількома стрілами загнали жандармів назад, а О. впав на думку забарикадувати сходи і одразу кілька хлопців це виконали. Столи, стільці, тяжка драбина та дошки, все з грюкотом поскидано в долину і це витворило справді певну, знизу просто неприступну перепону, яку потім хоронив, цілком легко, один січовик. Після цього успіху, приступлено до створення барикади і на перших сходах, і цим ми були забезпечені, що жандарми не лиш не зможуть стріляти по нас сходами з долини, але й кидати гранатами. Тепер також вже не потрібно було так обережно стежити за сходами та кожним рухом війська під ними. Потім нам обіцяли, що нас зірвуть у повітря або викурять. При цьому кулемети довкола стало гавкали і ми чули, як скло з розбитих вікон у сусідніх покоях розлітається з дзвоном і як кулі плещуть о стіни. Ми були в пастці, піддатися ми не хотіли, а виходу тимчасом жадного не було.

Одразу спочатку телєфонував мій чоловік до Команди, що на нас напали чехи, і звідти пообіцяно, що нам негайно пришлють допомогу, а також, що перед владою негайно будуть учинені відповідні кроки. Хлопці, яких нам вислали з кулеметами та крісами на поміч, мусіли одначе самі відступити до сусідніх будинків, де вони потім дуже хоробро трималися, стріляючи ззаду до чехів, і так ослаблювали їх боротьбу супроти нас. Командант з кількома іншими удався до Премєра, жадаючи наказу чехам, оби відступили, але тим часом чехи напали вже й на Команду Січи на розі Ізської та Румунської вулиці, де розвинувся також дуже тяжкий бій.

З цієї сторони нам отже поміч прийти не могла і через те, що ми не хотіли і не могли піддатися, здавалося, що наша доля припечатана. Я весь цей час силкувалася стояти твердо при боці наших хлопців та мого мужа. Не можна було робити їм становище ще прикрішим. Так я була приготована

на те найгірше, що могло нас чекати. На столі в покою я поспішно написала кілька слів прощання родині. Була при наймні настільки щаслива, що була близько свого чоловіка, і що небезпека була для нас однакова. Ми були рішені запобігти помсті жандармів супроти нас. Спочатку я була одинока жінка на сцені між хлопцями січовиками. Потім появилися ще троє двічат та пані М. з малою донькою, які були о поверх вище і зійшли потім до нас. Мала трималася знаменито.

Кельнер П. мав дуже багато відваги, здається дещо при помочі алкоголю. Без огляду на грізну небезпеку вийшов на балкон над площею і розглядався по побоєвищі. Мав справді щастя, що його не застрілили, мабуть його охоронило кельнерське убрання. Завдяки йому мали ми поняття про те, як виглядає довкола готелю. Ми довідалися, що треба стерегти і балькони, під якими спинилися танки, уможливлюючи так приступ до нас з цього боку.

Ми пригадали собі, що в готелю з нами мешкає й німецький консул із своїми урядовцями. Іхні покої лежали саме напроти нашого. Одразу на початку стрілянини ми звернули йому як і решті гостей увагу на стрілянину і на потребу сховатися в коридорі. Мій чоловік разом зі ще двома старшинами Січи жадали від консула др. Гофмана, щоби телєфонічно вимагав від чеської військової команди припинення стрілянини, з огляду на його особу та його уряд. Пан консул сказав, що він спочатку мусить поголитися та одягтися, і так я бачила його, як він стояв у піжамі при зеркалі та голився в той час, як кулі розбивали горішні шкла його вікна. Потім дійсно силкувався він і його секретарі дістати телєфонічне сполучення з військовою командою, але всі намагання були марні і так вони тимчасом поділяли з нами свою долю. Остаточно терпеливість консула була вже вичерпана і він зі сходів зажадав від вояків, щоби повідомили начальника на вулиці, що в готелю є німецький консулат, щоби застановили стрілянину та постаралися про сполучення його з ґенералом Прхалою. Стрілянина потім справді дещо зменшилася, але становище тимчасом залишалося без змін.

Час проминав поволі. Ми були нервово смертельно вичерпані, та втомлені по цілотижневім неспанню. Я попросила

щоби П. та наша покоївка зварили чаю і дали всім для відсвіження та загріття. Було вже коло полудня, коли стріляннина у нас замовкла, та все ще долітала здалека. Потім жадав нас з долу посол Тулєк, щоби йому уможливити дістатись до нас, що він приходить яко посланець влади. З великим жадати, щоби ми замирились, щоби був припинений бій. Надійшла вістка, що мадяри вже переступили границі і бій. Надійшла вістка, що мадяри вже переступили границі і наступають на Карпатську Україну. Треба їм в цьому перешкодити. Чехи ніби згоджуються воювати проти них разом з українцями, якщо ми втихомиримося.

Повстала велика суперечка та обмін думок що-до цієї пропозиції. Остаточно нас перемогли кілька кратно повторені слова п. Тулєка, що треба зараз же очистити барикаду, щоби німецький консул міг іти телєфонічно жадати Німеччину о поміч. А ми мусимо всеж погодитися з чехами, які обіцяли, що дають нам вільний вихід з готелю. Чехи ніби потім підуть з українцями воювати проти мадяр. В той час ми ще не знали, що чехи саме для того почали на нас стріляти, щоб уможливити мадярам інвазію до нашої країни, і що в заміну за це ґенерал Прхала виговорив від Мадярщини можливість вільного відходу чехів з Карпатської України із усім там нагосподареним майном. Для нас був покищо цей напад чехів цілковитою загадкою, яка аж згодом вияснилася. А пощастило їм справді нас знаменито відрізати від світа, унеможливити обсадження границь та дозволити ордам мадяр захоплення та сплюндрування країни. Те, що чехи підуть боронити Карпатську Україну було лише вигаданою казкою, з якої вони пізніше самі насміхалися.

Отже красномовність посла Тулєка, який сказав, що непослух наш означатиме знищення Карпатської України, переконала нас розібрати барикаду, віддати зброю, якої, на превелике здивування чеських жандармів, була дуже незначна кількість, та зійтися до долішного коридору, де нас лишили стояти довше як дві години в страшнім холоді. Сторожила нас велика кількість до зубів озброєних жандармів. Їхні скорострільні весь час були направлені проти нас, безборонних. Про грубі вислови, погрози, та дотепи цих панів я не буду

розписуватися. „Браття чехи“ довершили своє діло і увінчали своє перебування та двадцятилітній визиск цієї нещасливої країни. Вписалися в її книгу кривавими літерами.

По довгих нарадах та переговорах ріжних осіб, дозволили декому з нас відійти з готелю. Хлопців галичан, тимчасом замкнули. На них потім зривали свою злість чеські жандарми биттям та знущаннями. Випустили їх аж на другий день по численних інтервенціях.

Доки нас ще тримали в долішнім коридорі скінчилися бої і в Команді та в двох будинках проти нас. Наша перша путь була до Команди. Там ми побачили справді страшний образ. Ціла будова була постріляна ззовні і в середині. Там був значно тяжчий бій, як у нас. Було там аж 120 озброєних січовиків, бій був двосторонній, укриття значно гірше, майже жадне. Чехи там ужили теж малої гармати, яка прострілювала і грубі стіни: зі схвилюванням ми ствердили, що вони уживали кулі дум-дум, яких ми назбирали чимало на підлозі. Кінці цих куль були цілком розвиті наче квітки. Я мала багато цих свідків у кишені. На жаль пізніше, 17. березня, коли нас вхопили мадярські ґардисти в Тересві, я мусіла їх непомітно викинути, щоби позбутися свідоцтва мого перебування між січовиками.

В Команді впало багато прекрасних наших хлопців, а багато їх поранено. Було це жалісне видовище — в помешканні, де завжди було так радісно, жваво між милими обличчями. Тепер все було порозкидуване, розбите, постріляне, всюди повно крови, набоїв, відламків ґранат та стін і нарешті лежали три ґранати, що не вибухли.

Ми довідалися, що один з найкращих січовиків, Г., робив такі жонґлєрські штуки, що відкидав назад рукою ґранати, кидані чехами, а ці ґранати вибухали між напастниками. Цей блискучий хлопець був пізніше виданий мадярами полякам і серце болить при думці про його долю.

Одночасово, як на Січову Гостинницю та Команду, напали чехи також на Січовий Кіш, де було тоді розміщених до 300 люда. На щастя Кошовий, пор. Сулятицький, один з найкращих старшин, вчасно вивів людей в поле і тим захоронив їх, тому що без зброї оборона не була можлива. Не вважаючи

на це і там загинув ряд наших людей, отже втратили ми того дня разом до 50 люда, крім того було багато ранених.

Ми пішли до урядової будови. На вулиці ми бачили чеських вояків, що розганяли багнетами людей, які почали співати „Ще не вмерла".

В урядовій будові було дуже рушно. Сюди надходили всі ті, що хотіли бути свідками великого моменту, коли буде проголошена радійом свобода цієї тяжко іспитованої країни. Потішили ми цим наші серця по пережитім, а потім кожний мусів старатися за якийсь нічліг.

Тіла поляглих в бою з чехами і добитих ранених січовиків. Хустський магістрат.

Було нас багато таких, що не могли ризикувати повертатися до своїх мешкань, які досі були обсаджені чи сторожені чеськими жандармами, було би крайно небезпечно перебути ніч під їх зверхністю.

Вранці 15. березня я провела мого чоловіка до урядової будови, де він одразу по своїм зголошенні дістав наказ перебрати всі радіовисильні станиці. Спочатку я при цьому йому допомагала.

Коли потім коло 1-ої години я зійшлася з мужем в Січовій Гостинниці, де ми спробували щось пообідати, прийшли по мене, бо в „одинці" є ранений, якого треба перевя-

зати. Я побіга туди і знайшла на ліжку січовика, в добрім гуморі і з розпоеленими лицями. Не від гарячки, а від нетерпіння, щоби знову мати змогу бути чинним. Був це хлопець з Торуньської залоги. Там його ранено підчас бою за склад зброї, перемогу здобули наші хлопці. Зі своєю раною воював довгі години, доки собі її усвідомив. На щастя мав він лише простріляну ногу та поранення від відламку ґранати, не небезпечне для життя. При допомозі сестри Ф. я вичистила йому рани та перевязала; инші присутні при цьому пані нагодували раненого та дбали про його вигоди.

Зразуж по цім сказав мені один хлопець, який приніс якісь вісти до штабу, що в будові Команди є багато ранених без допомоги. Я знайшла коменданта Івана Романа і жадала авта для перевезення ранених. Комендант післав мене по шофера Г., цей одразу охоче пішов, приготував авто, а я пішла поглянути на своїх ранених. В долішнім приміщенні, де перед тим були зложені одяги, що надійшли для Карпатської України з Америки, я побачила жалюгідне видовище. На купах одягів лежали наші хлопці. Одні лежали, другі тинялись навкого. Рани мали невміло перевязані куснями одягів. Були голодні й перемучені, але не нарікали. Дуже радісно привітали мене та були вдячні, що їм дісталося приміщення та поміч. Г. потім старанно перебрав усіх, крім деяких, які самі допленталися до жіночої домівки, де тимчасом був улаштований лазарет. Тут ми вже мали приготовлені ліжка і одразу всіх поклали. Ми силкувалися по мірі наших сил обслужити всіх. Мушу признатися, що наша поміч покищо обмежилася лише на вигоді, їжі і на умиванні всіх, головно їх страшенно брудних рук.

Іхні рани ми могли лише вичистити та перевязати. На більше, не було ані часу ані можливости. Треба було оперативно виймати кулі та відламки ґранат з ран, а ми не мали до диспозиції ані лічниці ані доста лікарів. В дальших днях була би певно розгорнулася потрібна та докладна допомога всім раненим, але в цьому нам перешкодив прихід мадяр, відвезення ранених та наш відступ. У четвер 16. березня рано відвезли ранених в напрямку на Буштино, а далі на Вел. Бичків. Іхня дальша доля мені на жаль невідома.

В цей нещасний четвер 16. березня, коли я чекала ціле дополудня у будові влади на наказ відходу з Хусту, зголосився до мене як до сестри Червоного Хреста один хлопець з пропозицією здобуття потрібного санітарного матеріялу з військового складу, де він мав перед тим службу як вояк, а з тим і відповідні відомости. Я попросила його принести ріжні речі. Він не повернувся вчас. Ми мусіли о пів до третьої згідно з наказом вирушити в дорогу. З цією особою ми ще раз спіткалися підчас відступу. Це було в Руськім Полі, де ми трохи відпочивали. Мав повний наплечник санітарних засобів і розповідав: при своїм повороті до будови уряду в Хусті побачив, що ми саме відійшли. Йому наказано супроводити на авті кількох ранених привезених з бойовища під Севлюшем. Йшов із ними аж до Буштини, де їх затримало чеське військо і відібрало їм авто. Ранених розібрало між собою буштинське населення, а він сам поспішив до Руського Поля, де зійшовся з нами. Я перебрала від нього деякі санітарні речі на випадок, коли їх буду могти ужити коло Вел. Бичкова, куди ми хотіли дістатися і де готувався другий фронт проти мадяр. На жаль цей фронт вже не здійснився, а ми по нашім увязненні у Тересві подбали всі ці речі знищити, щоби ними про себе не проговоритися мадярам і щоб вони самі не могли ними скористатися.

Наші ранені трималися направду мужньо. Ми мали кількох дуже тяжко ранених. Так наприклад був між ними один дуже молодий хлопець, який мав аж 15 ран, але знаменито тримався. Усі в середу мали добрий настрій і тішилися, що, як тільки одужають, будуть вже українськими вояками, в одностроях та з крісами. Один ранений, якому відламок ґранати поранив одне око, а друге осліпив, дуже мене здивував, коли я його перевязувала, своїм наріканням. Мовляв, міг він того дня „багато заробити". На мій запит як саме, він відповів: „Скільки міг я сьогодні від чехів дістати зброї, а я мушу лежати тут." Він не думав про свою сліпоту, але почував і думав як вояк-Українець. Я довідалася, що він був з Галичини. Бог знає, яка доля спіткала його потім.

З боїв з мадярами ми вже не мали ранених і взагалі ранених не було. Мадяри вбивали всіх ранених та полонених.

ГРИЦЬ ЯВОРЕНКО

Ґарнізон ОНОКС в Торуні

На світанку державности Карпатської України, яка у відношенні до Чехії і Словаччини сталась рівнорядною державною одиницею, нападали на її територію польські та мадярські терористи; перші з півночі, другі — з південного заходу. Одні і другі мали за завдання нищити всякі державні обєкти, як мости, пошти і т. д.

Міст на Чорній Ріпі коло Торуня, зірваний польськими терористами.

Орґанізація народньої оборони „Карпатська Січ", щоб протиставитись нападам терористів, послідовно реалізувала творення власної сили — напів військових відділів, яких завданням було боронити державу.

Загрожені терени команда ОНОКС обсаджувала своїми ґарнізонами.

Найбільш загроженою позицією, великого стратеґічного значіння, було село Торунь. Туди переходить битий шлях другої кляси з Польщі в напрямі Волове—Хуст. В суті речи не помилюсь, коли очеркну це село, як форпост Карпатської

України на півночі. Опанування Торуня уможливлювало легкий рух ворога в напрямі до Хусту.

60% населення Торуня це українці, решту творять жиди. Українське населення, за малими виїмками, дуже вбоге.

В половині листопада прибули до Торуня січовики під командою організаційного в той час референта Команди ОНОКС, інж. Волянського. В тому часі згодом склад гарнізону вагався між 20 і 25 люда. Більшість становили молоді ідейні селянські хлопці з Бичкова. Тимчасовим комендантом гарнізону іменував в ім. Гол. Ком. ОНОКС інж. Волянський січовика А., колишнього австрійського жандармського функціонаря.

Відповідно до вимог терену і боєвої логіки поділено гарнізон на три групи. Перша група обсадила терен Чорної Ріпи (гірський хребет біля села Прислопа, на південний захід від нього, віддалений на 1 км. від центру села), під проводом Мелемука (згинув 14. III. в Хусті в боях з чехами). Друга група розташувалася на хребтах гір в околицях села Лопушної, що безпосередньо сусідує з Торунем. Останні хати згаданого села лучаться з торунськими та творять з ними одну цілість. Третя група під командою 40 літнього селянина К. з Бичкова берегла шлях, що переходить із Польщі на Волове—Хуст. Другою групою проводив Ст. Д. Він опісля обняв команду цілого гарнізону в ранзі чотаря. Після трагедії Карпатської України перейшов до Польщі, де його зловлено. Дальших відомостей про нього не маємо.

Кожна група числила по 6 до 7 люда, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу

Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на ті околиці, які ми мали захищати.

Місяць по заложенні тут нашої організації, команду над нею обняв на наказ Нач. Команди ОНОКС вже згаданий давніше Ст. Д. Він дав доказ справжнього військового хисту. Зреорганізував гарнізон та створив із нього справжню військову одиницю; запровадив абсолютний лад і дисципліну. Всі три групи стягнув і сконцентрував він в одному місці, зате в той терен де вони були перше розложені, висилав

вишколених розвідчиків стрільців, які стисло контролювали доручений їм район.

Стрільці дуже любили коменданта завдяки його тактовній поведінці. Вони відчували вартість його, як провідника, що органічно був звязаний з січовиками, даючи їм фанатичну віру в силу нації та плекаючи в них вояцькі чесноти.

Команда увійшла у першу чергу в сталий контакт із населенням, щоб пізнати його ментальність, без чого не можна було розпочинати успішної праці на цьому терені. При помочі людей гарнізону ведено освідомлюючу працю в місці

Зловили польського терориста.

осідку і дальших околицях. Убоге населення забезпечено заробковою працею та контрольовано працедавців, чи вони не надуживають праці робітників та чи платять їм згідно з приписами соціяльних законів.

Півтора місяця праці гарнізону над населенням, знищили всякі мадярофільські та русофільські настрої, яких причину слід шукати в убогості населення та здирствах чеського режиму. Населення то неоправдано чекало від мадярської окупації рятунку з тяжких економічних обставин, пригадуючи собі ті часи, коли робітник мав змогу за австро-угорського

режиму вирушати на працю до Галичини, Австрії, Мадярщини тощо.

Тепер воно привязалось до нас з силою беззастережного довіря і справжньої братньої любови. Конкретним прикладом було подарування нам селянами 8 крісів, згублених польськими терористами, переслідуваними погонею, та інших, уживаних людьми до „равбшіцерки".

За почином і по думці січовиків населення урядило було в половині січня імпозантну маніфестацію протестуючи проти іменування Прхали міністром Карпатської України. Коли ж другого дня спільно жандарі і фінанси намагались розброїти наш ґарнізон, звертаючи 3 скорострільні на три роги касарні ґарнізону, селяне в мить облягли касарню і своїми грудьми захистили залогу. Тим селяне упевнили нас чинно в сподіваннях на їх поміч, якщо зайде потреба. Ця певність скріпила ще більше на дусі малу горстку ґарнізону.

Команда була теж в сталім контакті із прикордонним населенням, по тім боці границі. При помочі сталого курєра із тамтешніх околиць діставали ми потрібні інформації. Нерідко також висилала Команда січовиків на польську сторону, щоб збагнути настрої мас, для обсервації, терену та ворожих рухів. Підчас такої виправи зглядно спроби виправи двох січовиків у згаданих цілях, стався характеристичний випадок, який хочу навести.

В половині грудня 1938 року січовики Мелемук і С., проходячи поблизу границі ьпали жертвою засідки копіста, який скрився в гущавині дерев. Він крикнув: „ренце до ґури" та велів іти перед ним у напрямі до Польщі. Ревізії не перепровадив, боючись зближуватись до зловлених. Січовики далі не хотіли йти. Копіст, хотячи привести жертву живою, стрілив першому Мелемукові в ногу, та цей хоч ранений, не втратив розваги, навпаки, падаючи боком до копіста, витягнув блискавично револьвер із кишені та пустив у нього ряд куль. Той звалився на землю. С. взяв раненого Мелемука на плечі та заніс до найблизчої селянської хати в Торуні.

Згодом за поверх два місяці часу в початках березня 1939 року, січовики В. та Г. вертаючись з розвідки несподівано стрінули ся із відділом „копів" в числі 10—12 люда

які мали кріси завішені через плече. Січовики рятуючи своє життя остріляли копістів револьверовими стрілами з віддалі десятьох кроків. Ворог утік, лишаючи за собою 2 трупи та мабуть двох ранених.

Ще під кінець лютня командант попередив залогу й населення, що чехи підготовляются розброїти ОНОКС та в цілости її зліквідувати і завести старий бенешівський лад на Карпатській Україні. При цьому заповів стале поготівля та скріплення вартової служби. Ми старались підготовити також і довірених місцевих ідейних селян, уряджуючи в тій цілі часті зустрічі.

Два дні перед виступом, командант разом із Н. виїхали до Волового на нараду із окружним командантом Ф., для спільного опрацювання загального пляну оборони перед чехами, якщо вони перші нас заатакують, та пляну нашої ініціятиви у випадку, коли дістане команда округу й ґарнізону наказ до виступу. При тій нагоді командант виготовив плян розташування чеських військ, жандармських та фінансових станиць та дані про їх силу.

В дусі одержаного наказу, який привіз курєр із Хусту 14. III. о год. 9 рано виданого обложеною Нач. Ком. ОНОКС, щоб розброїти чехів та опанувати їхні позиції в цілій Волівщині, — командант ґарнізону чотар Д. приступив до негайної реалізації виготовленого пляну.

В першу чергу січовик С. перетяв телефонічні дроти, що вязали Волове із Торунем, де були дві станиці, жандармська і фінансова, в силі 16 люда.

З черги приступлено до розброєння цих станиць. Січовики Г. та К. непомітно схопили чеського жандарма, і від нього довідались, що саме в тім моменті відбувається зібрання, де мається уплянувати розброєння січовиків. Крім інформацій жандарма зауважено, що, як фінанси, так і жандарми в шоломах від самого ранку ходили вулицями.

Командант Д., маючи відомости від жандарма, на їх підставі спільно із Г. і К. опрацював детальний плян розброєння чехів у Торуні.

Плян виконано. Вістуни Г. і К. та В. пішли в напрямі жандармської станиці і біля неї наглим скоком до середини

з витягненими револьверами заатакували зібраних чеських функціонарів в числі 16 люда. Там здобули 7 кулеметів, 150 крісів, 35 револьверів, 16 пістоль ракетних, 25 ґранатометів, 600 ґранат, 40.000 крісових набоїв, 42 бойові маски, 32 шоломи, 10.000 протипанцирних набоїв і всяке технічне військове приладдя. Всіх полонених примкнено в одній із кімнат нашої касарні

Вістка прс цей перший успіх блискавкою рознеслася по Торуні і околицях. За 15 хвилин після того зголосились до диспозиції команди ґарнізону селяне в числі коло 80 люда. Із 50 озброєними селянами і 24 січовиками комапдант негайно вирушив опанувати жандармську та фінансову станиці в селі Прислопі, віддаленому яких 4—5 км. від Торуня, лишаючи в Торуні заступником віст. Ч., що мав опрацювати і зреалізувати плян забезпечення Торуня перед наступом чеського війська, якого можна було сподіватись кожної хвилини.

Присліп рішив командант опанувати підступом. Характер підступу виглядав наступно: Г. і К. призначені до виконання пляну непомітно зайшли до жандармської станиці, мовляв, у справі тих документів, що жандарми забрали від ґарнізонового курієра. Його вбили вони кілька днів перед біжучими подіями. (Він походив із прикордонного села по польській стороні.)

В той момент, як їх слухали жандарми, зібрані тут всі крім одного, згадані січовики стероризували їх витягненими револьверами, наказуючи впасти додолу. Були би опанували без стрілу цілу жандармську станицю, якщо би не відсутність одного жандарма, який будучи в сусідній селянській хаті, спостеріг цю сцену і зараз вибіг у напрямі фінансової станиці. Це спостеріг К. і погнався за ним. На нещастя фінанси, в дусі одержаного наказу — тримати строге поготівля —, виставили перед станицею легкий скорострїл. Цим скорострілом привітав він К. Ряд стрілів перешив йому груду і він внедовзі помер. Г. почувши скорострільний вогонь збагнув, що плян підступу погребаний і вибіг, щоб звязатись із своїми відділами. Його теж привітав скорострільний вогонь. Шість куль опинились в його набійницях на пасі, та його самого навіть не зранили.

Решта повстанчого відділу, що чекала на вислід підприємства, у відповідь на скорострільний вогонь чехів, приступила до атаки, намагаючись зі всіх сторін крісовим та скорострільним вогнем присилувати ворога до здачі. Січовики завзято посувались вперед, а деякі підсунулись під саму фінансову станицю, використовуючи обставину, що ворог скрив скорострільний до середини, не мігши видержати на зовні. Січовики, що підсунулись під касарню багнетами і прикладами крісів порозбивали вікна і двері, щоб уможливити успішність нашого вогня. Підчас такої операції, одного ясінського січовика комендант жандармерії зловив за цівку кріса. В тому моменті Й. стрілав до того і на місці його забив.

По шостигодинним впертім бої, повстанці-січовики здобули побіду. Ворог здався. Одна і друга сторона мала по двох вбитих і двох тяжко ранених (другий вбитий із наших був селянин із Торуня К., а ранений також торунський на імя Б.).

Із Прислопа забрано в полон 14 жандармів і фінансів та здобуто 8 скорострілів, 100 крісів, 30 револьверів, 20.000 карабінових набоїв, 600 револьверових, 2000 протипанцирних, 30 шоломів, 20 протигазових масок та всяке технічне приладдя.

Біля шостої години вечером повстанці вернули до Торуня. Там чекали вже на своїх позиціях під знаком найбільшої боєвої готовости уоружені місцеві добровольці. Очі їхні іскрились огнем найбільшого захоплення.

На шосі, що веде із Волового, на приказ У. і під його контролею в двох місцях вже були побудовані міцні барикади, а одна із сторони Польщі. Біля тих барикад повнило службу 100 селян озброєних скорострілами та крісами. До часу повороту з побідою з Прислопа січовиків, переведено теж частинну мобілізацію здібних до зброї людей.

О годині 8,30 вечером зведено бій із чеським військом, яке прибуло на автах в силі 250—300 люда і здержалось при барикадах. Саме в той час повнив службу один рій січовиків ґарнізону і кілька місцевих селян в силі 20 люда із 5-ома скорострілами під проводом віст. Г. Місце цього бою знаходиться під Торунем 50 метрів від православної церкви на схід, на роздоріжжі Торунь—Лопушна.

Ворога в момент, як він здержався на тягарових автах, повстанчий рій освітив ракетами та посіяв по ньому скорострільним вогнем. На очах всіх впав трупом комендант цілого чеського відділу. Військо із великими втратами повискакувало з авт та заняло боєві позиції, відстрілюючись

О год. 20,30 бій закінчився. Ворог ганебно втік, маючи около 100 люда вбитих та багато ранених. Наші не мали ніяких втрат. Навпаки, здобули два тягарові авта й один тяжкий кулемет та більшу кількість гранат і крісів.

Дня 15. березня по півночі біля год. 1,30 комендант вислав віст. Г. на границю із двома сотнями, щоби відсунув боєвим вогнем польські військові відділи, які біля 2 км. від Торуня перейшли границю та наближались до села. Сили їхньої докладно означити не можу, бо наші стежі спостерегли тільки їхні передні колони, одначе приблизно було їх до 250 чоловік. Січовики відкинули ляхів поза межі Карпатської України та в протинаступі загнали ворога 4 км. від кордону в глибину польської граничної полоси. Тоді теж віст. Г. на приказ коменданта із 75 повстанцями понищив мости від польської границі.

В середу переведено мобілізацію в дальших селах: Новоселиця, Ляховець, Бистрий, Майдан. До 12-ої год. в середу було змобілізованих і уоружених 400 люда, чекаючи на приказ із Хусту їхати на мадярсько-український фронт. Того ж дня комендант Д. приказав жандармерії в Майдані зложити зброю, бо в разі непослуху ужиє проти неї сили та не пощадить нікого. Ті всю зброю послушно зложили. О год. 14,30 комендант Д. (на приказ Міністерства Війни) перебрав окружну команду у Воловім, маючи тепер владу військово-адміністративну.

Він запровадив там повний лад, обсадив січовиками всі важніші державні позиції та реалізував послідовно дальшу мобілізацію. Того дня панував повний спокій. День 16. III. проминув під знаком очікування приказу їхати на мадярський фронт.

Замість такого приказу курєр із Головної Команди повідомив коменданта Д., щоби відступав у напрямі Румунії.

ІВАН РОГАЧ

Під прапором незалежности

Цілий день 15. березня сильно сніжить. Вулицями Хусту відступає чеська армія. З Будапешту приходить категоричний ультиматум, щоб до 8-ої год. вечером передати край під мадярську владу. З Берліну немає ніякої відповіди на вчорашню телеґраму уряду. В такій атмосфері сходяться посли на перше засідання сойму Карпатської України.

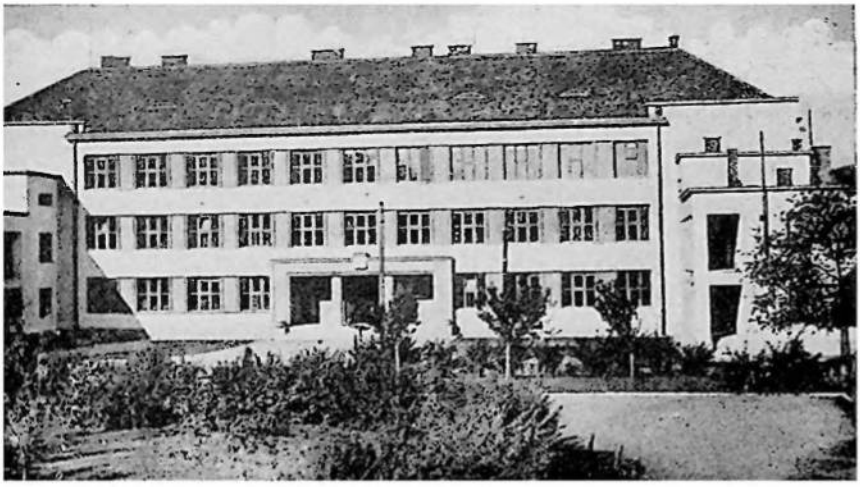

Будова державної ґімназії, де сойм проголосив Самостійність Карпатської України.

Ґімнастична саля української державної ґімназії прикрашена жовтоблакитними прапорами й націоналістичними тризубами. На гарно вибудованому підвищенні засідає уряд, посли спокійно займають свої місця. Простору салю заповняє публика. Історичне засідання першого законодатного сойму Карпатської України починається відспіванням національного гимну „Ще не вмерла Україна".

О. Волошин формально відкриває засідання й виголо-

шує вступну промову цілковито спокійним і розважним тоном, хоча перед кілька хвилинами доручив я йому мадярський ультиматум.

„Всемогучий дозволив нам, найменшій вітці Українського Народу, взяти свою долю в свої власні руки. Вірю, що з Божою поміччю наш перший законодатний Сойм, одностайною волею народу, дане йому право і власть, виконуватиме в добро Української Нації і цілого населення Карпатської України ... Слава Україні!"

Ціле засідання відбувається точно за програмою, абсолютно не можна було помітити на присутніх ні пригноблення, ні нервовости, хоч салею пройшла вістка, що мадяри вже зайняли Севлюш, віддалений ледве 25 кілометрів від Хусту.

Секретар Сойму для І. засідання др. М. Кочерган відчитує повідомлення Краєвої виборчої комісії про вислід виборів, і приступається до обіту послів. Відчитують формулу: „Обіцяю, що буду вірний Карпатській Україні і що додержуватиму закони та свій мандат виконуватиму за своїми найліпшими знанням і совістю", секретар виголошує імена послів, що приступають до предсідника Влади, подають йому руку та складають посольську обітницю словом: „Обіцяю."

Др. А. Волошин проголошує, що Сойм має потрібний кворум до виношування правосильних постанов і приступається до вибору Предсідника Сойму.

Посли вибирають предсідником сойму А. Штефана, його заступником Дра Росоху й Федора Ревая.

Вибірається теж двох соймових писмоводів та впорядників і склад окремих комісій: констітуційно-правної, культурно-освітної, господарсько-фінансової, соціяльно-здоровельної та імунітетної. На цьому І. засідання закривається і починається друге.

Таких засідань всіх відбуто 6, бо цього вимагала формальність, потрібна для правосильности соймових постанов.

Нарешті в третім читанні ухвалено конституційний закон, що ним Карпатська Україна проголошується, з волі законодатного сойму одноголосно, незалежною державою, у про-

воді якої стоїть вибраний соймом президент. Ухвалюють одноголосно всі точки основного закону відносно державного герба, прапора, державного гимну, урядової мови й назви держави.

„§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва держави є: К а р п а т с ь к а У к р а ї н а.

§ 3. Карпатська Україна є р е с п у б л и к а, на чолі з президентом, вибираним Соймом Карпатської України.

§ 4. Державна мова Карпатської України є у к р а ї н с ь к а мова.

§ 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому синя барва є горішня, а жовта долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб (медвідь у лівім срібнім півполі і чотири сині та три жовті смуги у правому півполі) та т р и з у б св. Володимира Великого. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.

§ 7. Державний гимн Карпатської України є „Ще не вмерла Україна".

§ 8. Цей закон обовязує зараз од його приняття."

Самостійність Карпатської України була проголошена Урядом і проводом Українського Національного Обєднання вже 14. березня. Сойм тільки мав її затвердити і саме тепер при читанні законопроєкту закону ч. 1. в салі настає велике зворушення, а водночас і напруження. На трибуні піднімається премєр др. А. Волошин. Всі затихають і без віддиху слухають. Премєр влади Карпатської України схвильованим голосом говорить:

„На основі параґрафу 1. і 3., принятого Соймом закону ч. 1, проголошую Карпатську Україну Вільною Суверенною Карпатською Українською Республікою!..."

Настає в салі буря оплесків і лунає „Слава Україні!" Посли й публика встають, піднімають правиці і могутньо співають національний і державний гимн.

Першим Президентом стає одноголосно вибраний дотеперішній премієр Др. Августин Волошин. Президент складає присягу на руки предсідника сойму, дякує за довірря й в порозумінні з президією сойму затверджує першу владу незалежної Карпатської України.

Один з послів виголошує палку промову, в якій між іншим стверджує: „Перед двадцятьма роками повстала Карпатська Україна, як автономна одиниця революційним шляхом, тепер повстає як незалежна держава нормальним конституційним шляхом з волі одинокого компетентного чинника, з волі вибраного народом першого законодатного сойму Карпатської України. І хоч проголошена тут нами держава вдержалась би може кілька годин, бо відвічний наш ворог наступає збройною силою на нашу країну, і хоч би цей ворог заняв силою цей клаптик української землі, то ця земля мимо того остане українською. Ворогові ніколи не вдасться затерти те, що тут сьогодні сталося. Не знищив ворог українців за Карпатами впродовж тисячу літ, не знищить їх і теперішнім своїм наїздом, і прийде скоро час, коли цей клаптик української землі буде належати там, де є його природне місце, прийде час, коли цей клаптик української землі знайдеться в Соборній Українській Великій Державі."

Ціле засідання пройшло в подивугідному спокої. Терпеливо й спокійно фільмував його українець з Канади, п. Лисюк, якому саме напередодні вбили чеські вояки сина. Закінчилось це історичне засідання біля сьомої години вечером відспіванням „Ще не вмерла Україна".

Тут дійшла Карпатська Україна в своєму історично-політичному розвитку до кульмінаційної точки — до проголошення державної незалежности. Перший законодатний вибраний народом сойм проголосив незалежність Карпатської України, а рівночасно пролита кров українських січовиків освятила державну самостійність Карпатської України.

Цим прислужилася Карпатська Україна багато до закгуалізування всеукраїнської проблеми, бо показала наявно, що українці хоч би їх було навіть і півміліона, не шукають іншої розвязки для себе, а волять єдино достойну для культурного народу: жити власним державним життям. Карпатська Укра-

їна цим актом, кривавою боротьбою проголосила свою державність і засвідчила, що й найменша частина українців знає, до чого стремить, й готова боротися за свою державність.

Так Закарпаття гідно сповнило свою місію на шляху визвольних змагань цілої української нації, і за це йому належиться почесне місце в майбутній Соборній Українській Державі. Карпатська Україна, проголошуючи незалежність, увійшла в цілість всеукраїнських визвольних змагань. Мадярська окупація ніколи не зможе затерти цих фактів і прав українського народу до цієї землі.

В урядовім будинку від ранку урядує вже штаб січової української армії, який після засідання сойму фактично перебирає всю владу в свої руки. Військовий штаб ввечері проголошує мобілізацію. На заклик через радіо з усіх сторін зїзджаються до Хусту січовики, переважно молоді хлопці, але не бракує й старших. По дорозі тотут-тотам насильно відбирають від чехів зброю, голосяться в штабі й невеличкими відділами відходять на фронт. До штабу зголошуються також і демобілізовані українські вояки з чеської армії, які лишаються в чеських військових одностроях, лише на шапку пришивають собі невеликі жовто-блакитні стрічки, щоб їх не плутано з чехами.

Біля сьомої години, привозять до Хусту січовики з Іршави перших полонених мадярських вояків. Між мадярами находяться вже й старші віком вояки — доказ, що Мадярщина перевела в себе тиху мобілізацію. Іршавські січовики розповідають, що вони перестрілюються від ранку з мадярами, бої дуже тяжкі, багато січовиків, головно білецьких молоденьких гімназистів, полягло біля Іршави.

Приходять вісти, що мадярський наступ відбитий і Севлюш в руках січовиків. Одначе через якийсь час маємо нові звідомлення, що мадяри наступають сильними моторизованими відділами й знаходяться вже перед Великою Копанею, віддаленою нецілих 2 км. від Хусту.

В той час вечером в Хусті в приватній кватирі Президента Волошина відбувається нарада. В часі наради січовики з фронту приводять мадярського парламентара. Мадярський

офіцер передає на руки президента Волошина ще раз згаданий вже мадярський ультиматум, щоб до 8-ої години передати владу мадярам.

За короткий час знову зявляється німецький консул й заявляє, що одержав з Берліна відповідь на вислану телеґраму, в якій німецький уряд подає до відома, що в такій ситуації, коли мадярські війська зайшли вже досить далеко в глибину краю, Німеччина не може дати помочі Карпатській Україні, бо це могло б викликати збройний конфлікт з мадярами й поляками. Конзул радить не проливати крови й добровільно піддатися мадярам.

Відбувається знову коротенька нарада й западає рішення: не піддаватися добровільно мадярам, але провадити боротьбу далі, хоч і безвиглядну. Рівночасно висилається відповідь на мадярський ультиматум, що уряд Карпатської України не годиться видати добровільно країну. Щоб протягнути час, рішено вислати делеґацію до Будапешту на переговори й запропоновано мадярському урядові, щоб в часі пертрактацій застановити військові операції й не проливати крови. На цю пропозицію відповів зараз телеґрафічно мадярський уряд, що „з технічних причин не може припинити вже воєнних акцій, але зате готовий пертрактувати з представниками уряду Карпатської України". На цю телеґраму не висилано вже мадярам ніякої відповіді, але рішено евакувати уряд з Хусту до Великого Бичкова й продовжувати далі збройну боротьбу.

Була це найтраґічніша хвилина в історії Карпатської України, але заразом і найбільш достойна. Хоч німці відмовилися помогти, а мадяри проти горстки січовиків наступали стотисячною добре озброєною армією, тоді як січовикам рівночасно стріляли в спину, втікаючи чеські боягузи, але маленька Карпатська Україна порішила не здаватись добровільно двадцять разів більшій Мадярщині. Кожен з кількох учасників цієї історичної наради в приватнім мешканні Президента знав, що маленька й недостатно озброєна армія січовиків не встоїть проти ворога. Одначе всі без довшого вагання вирішили не віддавати добровільно країну у ворожі руки.

І добре зробили, бо як би були хотіли зробити інакше,

то січовики все одно були б добровільно не здались. Найкраще це потверджує, що коли на другий день, 16. березня біля 10-ої години виїхав Др. Ю. Бращайко, як делеґат уряду на переговори до Будапешту, то січовики на фронті біля Великої Копані, обстрілювані зі всіх сторін мадярами, **завернули авто з Дром Бращайком й заявили йому, що нема чого їхати переговорювати з мадярами, бо вони все одно пропустять мадярів у Карпатську Україну тільки через свої трупи. Др. Ю. Бращайко мусів завернути й тільки через Румунію дістався до Мадярщини.**

ЧОТ. ОСТАП ВОЛЯНСЬКИЙ

В обличчі мадярського наступу

Чехи спішно відступали, забираючи зі собою зброю та ріжне майно. Чого не могли забрати, нищили. Наші домагання видати нам зброю були безуспішні. Чеська команда просто заявила, що видасть зброю тільки на доручення Праги. Тут вийшла на верх ціла безглуздність — опиратися на чеську збройну силу і чеських „фахових жандармів". Ріжні доноси наших „державників" і страшення „пучами" та „замахами" зробили своє. В рішальному моменті ми були цілком безборонні . . .

Але там, де не могли нічого вдіяти урядові чинники, там радили собі старшини і січовики просто самі. З комендантами-чехами по різних місцевостях було легче зговоритись, як з головною командою. Так дістали ми зброю в Севлюші та Іршаві. В інших місцевостях як на пр. в Торуні, Воловім просто роззброєно чехів, при чім не обійшлося очивидно без стрілянини і жертв.

В Хусті представлялася справа цілком зле. В середу 15. березня мали ми до диспосиції коло 50 крісів і 200 револьверів. Була це зброя зложена попереднього дня в помешканні премієра. Все це було очевидно смішно мало.

Біля полудня забрано в жандармів 100 крісів і 6 ручних скорострілів. Цією зброєю озброєно сотню „Королево" і вислано на фронт (год. 4. попол.). Ми не могли довше ждати. Тому вже пополудні вийшов наказ роззброювати чехів. Остаточно було вже все одно, чи доведе це до нового зудару з ними. Краще конфлікт ніж безборонність. Наші хлопці просто скеровували менші відділи чехів, що йшли з фронту, на подвіря при вул. Румунській ч. 1, і там мусіли вони під загрозою скорострілів складати зброю. Викликало це протести чеської команди в уряді. Уряд давав суворі директиви штабові, штаб дижурному старшині при вул. Румунській, дижурний старшина відповідав „офіційно" і „на позір", що справу прослідить, відповідь ішла собі урядовою дорогою,

а чехів роззброювали ми далі. В той спосіб роздобуто кількасот крісів і кільканадцять ручних скорострілів. Ночю обсадили ми опущені чехами касарні, де була значна кількість зброї, ручної і машинової, при чому ця остання понищена. При помочі старих ьояків і старшин змонтовано 8 важких скорострілів.

В Тячові окр. начальник Калинюк був в явній змові з мадярами і перешкаджав озброєнню січовиків. Врешті висланий з Хусту підхорунжий М. з місцевою командою силою

Торговельна академія зі Сваляви відходить на захід.

забрав від чехів значну кількість ручної та машинової зброї. В цей спосіб ішло озброєння в ночі з 15. на 16. березня швидшим темпом.

В середу 15. березня іменовано штаб, до якого ввійшли деякі старшини давного штабу Січи і ріжні фахівці. Тогож дня зачали „виїзджати" ці фахівці з Хусту. В кінцевім ефекті лишилися тільки старі січові старшини.

Дуже дивною була також поведінка одного фахівця-українця з чеської армії, що рівнож „виїхав" без відома команди, задержався о 10. год. вечером 15. III. в Тячові і казав

зібраним там і вже озброєним січовикам розійтися до дому. Так стратили ми там вже в середу вечер важну позицію.

16. березня ситуація вияснилася, це значить було ясно, що перед нами остає ще тільки відворот. Почалася підготовка до нього. Передовсім спалено всі акти й архіви Головної Команди. Зачалося стягування підвод. Останніми двома автами відіслано ранених і жінок на Тячів.

Сили, якими тоді розпоряджала Головна Команда, були такі:

1. На відтинку Севлюш — три сотні — Севлюш, Королево і Копаня, разом 400 крісів і коло 20 ручних скорострілів.
2. На відтинку Іршава одна сотня — коло 100 крісів і кілька ручних скорострілів.
3. В Хусті — 2 сотні, коло 200 крісів і кільканадцять скорострілів, що творили обсаду Хусту і булавну сотню. Тяжкі скорострільні були без обсади.
4. В районі Волового — дві сотні, коло 400 крісів і кілька ручних скорострілів.

З відтинків Свалява та Перечин бракувало відомостей, також зі сходом був звязок перерваний.

Правда, частинну мобілізацію переведено майже у всіх округах, але не було чим людей озброїти. В той спосіб весь тягар боїв лежав на Севлюші, Хусті і частинно Іршаві.

Штаб у Хусті мав постійний звязок з фронтом. Крім телефону вживали ми циклістів, мотоциклістів і авта. Авт для транспорту ми не мали, бо забрали їх чехи або ріжні урядові особи для евакуації.

Крім старших січових і з колишньої української армії, були помічні в Хусті при обороні аж до моменту відвороту всі націоналісти цивілі, так чоловіки як і жінки. Одна з січовичок обслуговувала телефон аж до самого кінця.

Вже біля год. 10. перед полуднем почалася стрілянина по Хусті. Всеж таки були вигляди ще вдержатися до вечора і відвороту вночі. Вислано останню резерву на фронт. Відділ цей, по більш як годинній марші, пішов до протинаступу таки з маршевої кольони, і відбив залізничий насип на висоті Рокосова. Але вже пів години потім мадяри сфорсували насип обходом від Рокосова. Фронт пішов у відворот. Мадяри на-

ступаючи булиб може перебили всіх і сфорсували насип під Хустом вже в полудне, але спинили їх наші застави біля мостів, даючи рівночасно можливість відтягнутися розбитим січовим відділам за ріку. Відділи ці не числили більш як півсотні люда. Бій між Кривою і Хустом тривав біля трьох годин.

По полудні ситуація в Хусті між год. 12. і 16. представлялася так:

1. На залізничому мості на Ріці — один рій з ручним скорострілом для охорони переходу і забезпечення від фляйкового огня зза Тиси (13 люда).
2. На шосовому мості на Ріці — пів роя з ручним скорострілом (5 люда). Мала це бути опора для наших відділів при відвороті.
3. Обсада залізничого двірця — один рій з ручним скорострілом. Була це рівночасно застава від Велятина.
4. Обсада військових касарень — 2 рої з ручним скорострілом, мали охороняти значне ще майно, залишене чехами.
5. Обсада Команди при вул. Румунській ч. 1 — оден рій.
6. Застава від сторони Ізи — пів роя.
7. Обсада магазину в Ізі — пів роя.
8. Застава на шосі від сторони Тячова — пів роя.
9. Обсерваційна стійка на замку — двоє люда з далековидом.
10. Обсада урядової будови — Булавна сотня — і запас — одна чота з трьома ручними скорострілами.
11. Обоз та хорі й ранені в урядовій будові.

Крім цього обсаджено стійками цілий ряд державних будов по місті як: почту, банк, ґімназії, січову гостинницю, на важніших перехрестях стояли стійки, по вулицях ходили стежі. Разом давало це коло 50 люда з двома ручн. скорострілами під командою одного старшини. Відділ цей держав порядок аж до відвороту.

В булавній сотні було багато цивілів, що зголосилися до служби зі зброєю в руках і які відбули з нами всі перипетії відвороту і мадярської неволі.

Біля першої години стрілянина стала дуже густа. З фрон-

ту прибігло два звязкових з повідомленням, що фронт у повнім розбитті, та що держаться ще тільки обидва скорострільні при мостах. Рівночасно дістали ми скорострільний вогонь зза Тиси.

Зараз зааларомовано всю залогу. Один рій резерви кинено головною вулицею в напрямі до шосового моста, другий вздовж залізниці до залізничного моста. Старшина, що наступав вздовж залізничого шляху дістав наказ відступати останнім та крити відворот чот (асп. Гуцул). Стацію мав ще боронити 15 мінут по відступі задньої сторожі кольони.

Нашвидко сформовано кольону до відвороту. Обоз і хорих уміщено в чолі кольони. Властиво кольона сформувалася з булавної сотні і втікачів. Задню сторожу творив один рій і штаб (шеф штабу і двох старшин).

Бій в Хусті розвинувся так скоро, що стежі і варти не могли вицофатися і долучитися до відділу Гуцула, що в той спосіб мав зрости до одної сильної чети з пятьма ручними скорострілами. Деякі січовики були захоплені в будинках і там боронилися. Обсада касарень відійшла аж біля 6. год. на Нанково і долучила до головної кольони в Тереблі.

Відділ Гуцула боронився на стації півтори години і відступив лозами вздовж правого берега Тиси, бо шоса була вже під обстрілом мадярських скорострілів і гармат.

Перший етап відвороту до Буштини відбувся прискореним темпом. В Сокирниці долучився до нас відділ січовиків, що відступив з Хусту перед чехами і не вспів повернутися. Була це частина першої сотні, добре вимуштрована, на жаль вона не брала участи в боях з мадярами.

В Буштині дістали ми вогонь, але інцидент швидко опановано. Там ми довідалися, що дорога на Тячів замкнена, бо обсадили її місцеві мадяри. Тому скеровано кольону на Тереблю—Нересницю—Апшу—Бичків. Завдяки ночі і перерізанню телеграфічних дротів вспіли ми перебитися окружною дорогою до Тиси. Румунську границю перейшли неспостережено понище Бичкова 18. березня о год. 3. над раном. Біля год. 10. нас всіх віддали румуни мадярам разом 273 люда, в чому 6 старшин. З тим моментом зачалася наша мартирольогія в мадярській неволі.

М. ЧУМАЛІВСЬКИЙ

Бій під Ґорондою

Вздовж границь Карпатської України вдарили наїздники майже одним способом, тільки з тою ріжницею, що на одні наші відділи стріляли зпереду, а инші полишали спокійно, потім їх обкружали ззаду і таким способом ми мали багато вбитих та ранених.

Відділ в с. Ґоронді, під командою жандарма-січовика М., який добре знав використати всі вигоди терену, розложився, якраз хвилину перед наїздом гонведів — 14. березня о пятій год. рано, на віддалі 50 метрів від демаркаційної лінії. Кулемет був добре уміщений за маленьким горбком, що кулеметчикові забезпечував досить добре укриття. Вліво заняли позиції стрільці з крісами, вправо за горбком сховалися ґранатчики, маючи наказ ґранатами розбити дві хатині, що були недалеко від демаркаційної лінії, щоб наїздники не могли використати їх для себе. Командант відділу зайняв позицію біля кулемету.

Тепер зачали тарахкотіти мадярські кулемети... Занедовго гонведи стали наступати великою силою.

Наші були знаменито розложені. Наїздники, не числячи на такий добрий відпір, горнулися густо одні за другими. У хвилині сильного вогню вони сполошилися так, що одні наступали, а інші вже втікали. Наші це використали, і за тих обставин пощастилося нам післати на Божу правду досить сильну „депутацію" гонведів.

Ворожі тяжкі кулемети сіяли безперестанно, а наш кулемет якось замовк... Кулеметчик тріпав собою в калюжі крови... Командант відділу, видячи це нещастя, вхопив кровю червоно обарвлений кулемет і зачав сам відстрілювати на гонведів, що вже тепер сміло наступали.

Як стріляти, — то стріляти влучно. Але що мав зробити командант відділу (тепер кулеметчик), коли оглянувся і побачив, що його відділ вповні розбитий, а гонведи видячи свою перемогу горнулися, як голодні вовки.

Кулеметчик, видячи, що тут успіху вже не буде, очайдушно кинувся в сильний вогняний дождь і якось йому пощастилося відступити двіста метрів взад до ярку. Тут знову засів і почав далі свою роботу. Гонведи знову приблизилися і стали зі всіх боків обступати кулеметчика.

Виснаженому кулеметчику тяжко булоб вратуватися, якби не січовик з села Г., який скоро викинув на наїздників цілу пачку гранатів і так врятував кулеметчика.

Потім поміг йому нести набої до скоростріла і відступили вони, тільки в двох, полями до Страбичова, де між будовами залізничої стації зачав кулемет знову відповідати мадярам. Тут зорганізовано слабий відділ українських жандармів із місцевими січовиками, які постановили, що монголам не віддадуть без жорстокого бою своєї землі.

Мадяри спостерегли, звідки сильно стріляється, спрямували туди зі всіх сторін сильний вогонь. Кулеметчик побачив, що тут не можна вже далі відстрілюватись, тому хотів перейти з кулеметом на вигідніше місце. Але вже не вспів... Тільки піднявся і вже в ногах мав цілу порцію з ворожого кулемету: — чотирнадцять засягів в плащі, а два пробили ліву ногу. Тоді кулемета хопився жандарм-січовик Г., а раненого віднесено до запілля.

Наш відділ на цім місці вдержався проти великої сили наїздника аж до 16. години.

ПОР. ОСИП СВОБОДА

На відтинку Іршава

З початком другої декади січня 1939 р. Головна Команда ОНОКС доручила мені орґанізування і вишкіл ґарнізонів КС в Карпатській Україні. На першу чергу прийшла місцевість Королево н. Тисою, до якого виїхав я з чотою (40 люда) коло 12. січня 1939. Протягом тижня ґарнізон був як так зорґанізований, і розпочався правильний вишкіл. 19. січня прийшло до першого інциденту поміж січовиками ґарнізону і чеською жандармерією, а 22-го до другого — важкого і кривавого. Обидва інциденти спровокували на 100% чеські жандарми. Про це колись подам окремо.

Від дня 22. січня до 4. лютого перебув я у вязниці в Хусті, засаджений сюди чеською жандармерією. По виході з вязниці я вернувся на короткий час до Королева, а 9-го лютого виїхав з доручення Гол. Команди до Іршави заложити там ґарнізон та перевести вишкіл іршавської округи. В днях 10 та 11 лютого перевів я з кількома січовиками передвиборчу акцію у призначеному районі тієї округи. 13. лютого розпочав орґанізацію та вишкіл ґарнізону в Іршаві, куди приїхало з Хусту 1 + 2 + 20 січовиків в повному січовому однострою.

В робітні дні переводив я найосновніший вишкіл січовиків з ґарнізону, виучуючи їх на майбутніх інструкторів по селах; деколи взивалося на вишкіл січовиків із сусідніх сіл, напр. Лози, Ільниця, Осій. По неділях виїзжав я та інстр. Романенко на вишкіл по селах.

В проґраму цього найосновнішого вишколу входили: орґанізація роїв і чот, наука про зброю (пістолі ріжного рода — крісів не було), основні речі про службу вартову і впоряд.

В другій половині лютня, коли в селі Колодне і околиці почали проявляти свою діяльність мадярські терористи (розкидання летючок проти уряду К. У., тероризування населення, стріляння, спроби підпалу хат січовиків), доручив мені Др. Ш. Окружний Комендант, очевидно з відома Гол. Команди, перенести частину ґарнізону на тимчасовий побут до села Загаття

і звідти, співпрацюючи з жандармерією, зліквідувати ці терористичні виступи. З днем приходу січовиків іршавського ґарнізону одразу притихла всяка акція терористів. Більше, як гиждень допомагали січовики жандармерії, скріплюючи їх стежі вдень і вночі та перешукуючи довколішні ліси. Після 2. березня розпочалося протическое поготівля і тоді переведено січовиків назад з Загаття до Іршави. По цілій окрузі заряджено гостре поготівля. З усіх сторін посипалися домагання дати зброю місцевим січовикам, мовляв, як його переводити, коли немає бодай трохи зброї,

До Іршави викликав я звязкових з усіх районів, щоби перебували тут аж до вирішного моменту, коли їх треба буде вжити. Ситуація ставала чимраз більше напружена. Січовики ґарнізону, що дальше, більше були втомлені важкою службою в Колоднім і безперервним довгим поготівлям. Дня 13. березня чути було сильну гарматну стрілянину і огонь скорострілів від сторони Мукачева. (В той час я саме переводив зі січовиками практичну боєву вправу в терені та науку кидання ґранатами в околиці села Саботина.) В ґарнізоні було тоді 14 пістоль калібру 6,35 та 7,65 мм; по селах подекуди 1—3 пістолі, рідко деякий кріс.

В той самий час я зажадав, щоби видано січовикам зброю, яка находиться в Сільській Хаті. Комендант Др. Ш. щераз порозумівся з нач. Окр. Уряду і ввечері пішов я з кількома січовиками перебрати зброю із Сільської Хати. Та виявилося, що тут було багато зброї, лиш не до вжитку. Було багато старих пістолів і звичайних ловецьких рушниць, попсутих, заіржавлених, а до того без набоїв. Із цього запасу вибрав я 5 крісів французького типу на 3 набої. До них було коло 150 набоїв і по вичищенню можна було крісами користуватись. Надзвичайна радість опанувала січовиків на вид тих 5 рушниць. Вони ж так довго прагнули дістати зброю до рук!

Того дня ввечері в канцелярії Окр. Уряду в Іршаві зібралися найвизначніші особи з місцевої інтеліґенції, щоби обговорити ситуацію, яка витворилась та, як треба в ній поступати. Кожний був жадний новин, що їх можна було почути в радіо або телефонічно з Хусту чи з іншої місцевости. Що

години ситуація змінялась і тому майже всі лишились в канцелярії Окр. Уряду аж до глибокої ночі, а багато навіть ночували. Із вісток, голошених в радіо та телєфонічних відомостей з ріжних напрямків виходило щораз певніше, що в короткому часі в Карпатську Україну прийдуть мадяри. На другий день вже вранці розпочалася евакуація. Чехи й багато українців автобусами виїзджали до Хусту.

Того дня перед полуднем (середа 15. березня), січовики зі Шаркаді привели до Іршави трьох полонених здорових мадярських вояків та кількох ранених й дві фіри всякого боєвого виряду і зброї. Це все здобули ці січовики під Шаркадю, чи в самому ж таки селі, наскочивши несповідано на відділ (коло 30 люда) мадярів; більшість з того відділу згинула. Січовики з Шаркаді відпочивали у приміщенні ґарнізону та розповідали іншим докладніше про цю подію.

Полонених мадярів переслано до Хусту, під ескортою чеських жандармів, а зброю і виряд забрали січовики, в першу чергу ті, що її добули.

По полудні прийшла вістка, що сойм проголосив Карпатську Україну самостійною. Серед січовиків ґарнізону запанувала невимовна радість.

Того дня через ціле пополудне з ріжних сторін Іршавщини- головно знад мадярської границі зачали стягатись чеські жандарми та фінанси, залишаючи границі нехороненими. В Іршаві мали вони приготовлений поїзд, на який наладували ріжне майно, щоби опісля відїхати до Хусту.

Недовго перед тим, заки мав відїхати поїзд, зголосився до ґарнізону учитель Г., провідник одного місцевого відділу січовиків з пропозицією розброїти чехів на двірці та не допустити до того, щоби вони вивезли зброю. Він саме повідомив мене, що чехи вже готові до відїзду. Я зібрав швидко своїх січовиків, вже яко тако озброєних. Крім цього я наказав ставитися на двірці відділові січовиків робітничого табору в Сільці під командою січовика С. Відділ цей, в силі коло 30 люда вже в той час перенісся до Іршави з огляду на наступ мадярів.

Відшукавши коменданта евакуаційного транспорту, за-

жадали ми оба передачі зброї. Той відповів, що передасть зброю лише на доручення (писемне) Окр. Уряду. Я хутко післав по нього кошового П. Той небавом приніс таке письмо.

Я предложив його згаданому чеському командантові. Він одначе зачав тепер крутити. Тоді ми йому заявили, що не випустимо поїзду, доки не передасть нам зброї. Особливо рішуче поставився учитель Г. Чехи не погоджувались видати всю зброю. Ситуація загострювалась і кожної хвилини міг вибухнути збройний зудар. До цього я не хотів допустити, хоч би тому, що чехів було неменше від нас і були вони дуже добре озброєні; ми мали лише около 14 пістоль і 3 згаданих вище 3 набойових рушниць, з якими січовики не знали ще навіть добре обходитися.

Тоді я зажадав, щоби передали нам лише частину зброї. Чехи погодилися на це і передали нам 4 кулемети, набої та гранати. Я виставив їм посвідку про перебрання. Тепер коли ми вже були дещо озброєні, ми могли з чехами інакше говорити. Учитель Г. з одним скорострілом та кількома січовиками всів також до потягу, що небавом відїхав до Довгого. Тим часом передано телєфонічну вістку до Білок про виїзд чехів та наказ їх розброїти до решти. В цьому мав їм помогти учитель Г. Тут справді чехи зложили і решту зброї, про що невдовзі здав мені звіт січовик — учитель Г. Подія ця з розброюванням чехів відбувалася в середу 15. III. приблизно від год. 18 до 20.

З оповідань чехів, що відступали, виходило, що мадяри наступають великою силою, з важкою і панцирною зброєю. Це підтверджували 7. жандармів, яких ми пізно в ночі розброїли перед їх відїздом автобусом до Хусту. Вони вважали нас за божевільних, коли довідалися, що ми хочемо ставити опір мадярам. Тої ночі вислав я проти них відділ коло 15 січовиків, вже сяк так озброєних під командою вістуна Ш. Також таборовикам наказав вернути до Сільця і тут приготувати окопи. Сам виїхав туди мотоциклем разом з січ. С., щоби бути особисто при закладанні оборонної лінії.

Відділ цей мав за завдання здержувати наступ мадяр здовж шляху Ківяжд—Сільце—Іршава. Перша оборонна лінія була на краю другої частини Сілця маючи під обстрілом шлях

Хмельник—Ківяжд та долину р. Іршави між Ківяждом і Заріччям. В разі сильного наступу відділ мав відступити в напрямі Іршави на другу оборонну лінію, на узгіря коло села Лози недалеко схрещення шляхів зі Саботина і Сільце—Іршава. Тут також наказав я викопати окопи визначивши особисто місце.

Звідси вернув пішки до Іршави. Тут вже прибула з Хусту озброєна допомога в силі ок. 40 чол. під командою якогось хорунжого (прізвища його не памятаю). Була це збиранина людей з ріжних сторін Карпатської України, переважно з тячівської округи. Третина з них не була при війську і не вміла взагалі обходитися зі зброєю; багато майже босих, з подертим взуттям, без харчів. Іх зорганізував я в 3 рої та дав відповідне завдання. Крім цього прибули студенти з білецької гімназії. Це був знаменитий боєвий матеріял, лише було їх мало.

Із цих 2-ох відділів, вислав я одну розвідчо-боєву стежу в силі 14 чоловіка до Саботина під командою хорунжого, другу стежу в силі 1 + 5 — опісля доповнену до 13 люда — до с. Загаття. Цей відділ під командою учит. Г. разом з січовиками с. Загаття одержав наказ зробити засіки-барикади на шляху між Завидовом і Загаттям. Відділ в Сільці мав 3 скорострільні гранати і кріси; інші — по 1-му скорострілу, гранати і кріси. Решта січовиків залишилася в одній школі в Іршаві для внутрішньої безпеки і удержання порядку в місті.

В четвер 16. III. в місті ярмарок немовби нічого не мало статися. До канцелярії прибувають ріжні люди з околиці в січових справах; з Білок доставляють автами зброю, яку перебирає інстр. Романенко і рівночасно роздає для відділів КС з околиць Іршави. Зброї цієї одначе було дуже мало в порівнанні до запотребсвання.

Коло 12 год. говорю телефонічно з Хустом. При телефоні зразу інстр. Т. спісля Ком. Г.; передаю звіт про ситуацію та інформуюся про положення в Хусті. Уряд вже виїхав до Бичкова. Це був для мене знак, що ситуація вже дуже грізна, в що я ще досі не вірив. Одначе одержую ще наказ: „Тримайтеся.“ А тим часом нова грізна вістка з лінії Сваля-

ва—Довге: „Мадяри вже заняли Керецьки.“ Останній наказ з Хусту передав мені П. а саме: „Передирайтеся на Словаччину.“ Коло 3 год. по пол. телефонічний звязок з командою в Хусті і взагалі з Хустом перерваний; розійшлася вістка, що Хуст взятий мадярами.

Мої січовики вже вицофалися з боєм із Сільця (також і таборовики). Відділ учит. Г. остав ще в Загатті (13 км. від Іршави). Учитель Г. сказав мені пѐред відходом туди, що якби треба було відступати, а мадяри перетяли би відворот, то він вицофається горами на Осій і Білки, бо знає ці околиці добре. Студенти з білецької ґімназії на мій наказ вернулися скоріше до Іршави.

На мій запит, чому так скоро вицофалися січовики з Сільця, відповів мені вістун Ш., який був комендантом того відділу, що по полудні розпочали мадяри сильний вогонь на їх становища та зачали їх окружати; запас муніції малів, тому мусіли відступати. Не заняли другої лінії біля Лози з огляду на страшне перемучення та голод.

Я наказав січ. С. — мотоциклістові доповнити запас бензини, щоби могти виїхати в напрямі Сільця особисто розглянути ситуацію. Крім цього хотів я бути в Загатті з учит. Г., щоби і тут провірити положення. В моменті коли січ. С. зачав набирати бензину, напали на нього місцеві мадярони, що зібралися у великій ґрупі біля бензинової станції, повалили його, обезброїли і забрали мотоцикль. З кількома січовиками я побіг йому на поміч і ми відогнали стрілами напасників, але ті вспіли втекти зі зброю та мотоциклем.

Під нами зачав горіти ґрунт, треба було чимскорше вибиратись з міста; із вікон могли також посипатися на нас стріли. Та з другої сторони не можна було покидати містечка скоріше, поки не зібралися разом всі люди поодиноких відділів, що стягались до Іршави. З пістолею в руці та готовими до стрілу крісами перейшов я з кількома січовиками щераз осередок міста; якраз прибула решта січовиків з ґарнізону і білецькі студенти. Провірюю своїх людей. Бракує 3-ох, один дістався до полону, а два пропали без вістки на полі бою — не знати, чи убиті, чи відступили в іншому напрямі, чи також попали в полон. Даю наказ: „Напрям Білки, відступати в

порядку, по обох боках шляху, не збиватися в ґрупи, вважати на вікна."

Небавом ми вже за містом маємо зі собою селянський віз повно наладований муніцією, нашими річами та січовим добром. Кілька січовиків з перемучення не можуть вже йти і сідають на фіру.

Смерком переходимо через Білки; тут посипалися стріли і залишилося два січовики з ґарнізону. Дальше крізь села не можемо йти, бо може бути ще гірше, а хто знає чи в Довгому не будуть скорше мадяри ніж ми. Шлях на Словаччину відпадає. Села треба виминати, а головно ті, що при гостинці. Йдемо через Імстичово. Тут одержуємо провідника, який перевів нас дальше в гори в напрямі на Кошельово. Йде мені про те, щоби вирватися чим скорше з Іршавщини і дістатися на Волівщину, а дальше на Гуцульщину.

ЧОТ. Н. РОМАНЕНКО

Від Сільця до Імстичова

О восьмій годині вечером 13. березня ц. р. ми дістали наказ вислати до села Сільця стежу з ґарнізону січовиків, бо наступають мадяри у великім числі з Великих Кумят (Севлюський округ) в напрямі Заріччя-Сільце. Стежа нам принесла відомість, що все спокійно й ніде не запримітили ворога.

А тепер з чим виступати на позиції, коли не було ніякої зброї крім 7 пістолів кал. 6,35, та по два маґазинки на кожний револьвер. Я з окружним командантом вирішив якось мирним шляхом погодитися з міською жандармерією, щоб дістати від них кріси та набої.

Нарада була коротка і я був висланий, як делеґат, предложити цю пропозицію команданту жандармерії. Мав багато праці, поки він зі мною погодився. Нам передано 62 кріси, 4 міномети, 4 ракетові пістолі, 4 легкі кулемети, 15 пістолів кал. 7,65, та до них 400 штук набоїв, крім того 135 мін, 400 ракет, 40.000 набоїв до кулеметів і крісів з маґазинками, та 250 ручних ґранат,—200 чеського виробу зі запальником 0-15, а 50 плескатих з бомбовим запальником, крім того 5 ручних кулеметів від фінансової сторожі з 30.000 набоїв з маґазинками.

До ½3 год. ночі з 13. III. на 14. III. ц. р. січовики були озброєні. Ґарнізон мав 31 січовиків, 10 українців з чеської команди фінансової сторожі, якими обсадив я дві позиції на хребті Сільце-Арданово, ждучи ворога в напрямі Заріччя. Розвідка, 1 поручник та 4 січовики, відійшла до села Заріччя, звідки вже не вернулася.

Бій почався 14. березня в 9. год. ранку, де наші січовики разом з фінан. сторожею, на командних над ворогом позиціях, держали фронт до ½5 год. вечора, відбиваючи ворога, що наступав на державну дорогу та на вузькорейкову залізницю села Сільце. Підчас боїв мадяри падали як снопи.

О ½5-ої дав я наказ відступати ланцюгом до Іршави. При відступі на нашій стороні впало 4 січовики і 2 фінан. сторожі;

3 тяжко ранені, їх ми не могли вже забрати зі собою, бо знову почався бій проти мадярської скорої дивізії, що в числі приблизно 1000 напасників на колесах наступала по дорозі на нас. У самій Іршаві ми відбивалися коло сільського дому до 10 год. вечера. Я дістав телєфонічний наказ, уже останній, від команди з Хусту, відступити з відділом до Білок та ждати

Смерть гонведа.

дальшого наказу. Але телєфонічний звязок був уже перерваний і я зі своїм відділом мусів відступати через Іршаву, під обстрілом міського населення (жидів, мадярів і мадяронів), до Білок, що лежать 8 км. від Іршави. Наш відділ знову стратив 5 боєвиків.

О ½12 вночі з 15. на 16. березня в Білках нас привітали мадярські терористи знову вогнем з пістолів і крісів, але з нас

ніхто ранений ані вбитий не був тому, що ми відкрили вогонь з кулеметів і гранатами по школі. Ми примусили їх замовкнути. До нашого відділу прилучився робітничний відділ під проводом одного десятника. З терористів мабуть було чимало поранених. Зазначаю, що десятник був дуже добрий і енергійний у дальших відсічах проти мадярської навали, яка на нас насувалася, грабуючи все в селах і підпалюючи хати, мабуть, щоб пожари піддержували їм світло на дорогу. В Білках до нас прилучилися деякі озброєні особи з карпатських сіл. Але ці люди були так зморені гірськими переходами, що в бою не можна було від них нічого сподіватися. Мій відділ мав 7 фінансів та 62 січовики. Тут наказав я розібрати решту муніції і на пораду одного учителя, що брав з нами участь у бої і якого потім мадяри розстріляли, відступав через болота та мочари до гір у напрямі Хусту, а там хотів прорватися через село Нанково на румунську границю.

Але було вже пізно. Ми вирішили заняти позиції за Імстичовом на першому хребті, та битися до останнього. В свою чергу я післав розвідку в напрямі Ізи, але справа була для нас неприємна. Мадяри займали з Хусту всі села, розкидані по дорозі Хуст—Довге. 16. березня ми пересиділи на своїх позиціях аж до 5. год. вечера в спокої, коли нас окружили раптом мадяри з трьох сторін. Тут ми з ними билися до останнього набою. Люди, дивлячися на те, що ми не вдержимося, бо не було вже чим і стріляти, висмикувалися куди лише хто міг. До півночі осталося зі мною 8 січовиків, а решта були ранені та порозбігалися. Ми, решта, 9 чоловік, мусіли рівно ж втікти до одного млина в горах та передягнутися до цивілю. Своє січове вбрання спалили, а решту зброї, то є 4 кулемети, 9 крісів, 7 револьверів мусіли закинути. Рівночасно знищили всі документи, що мали, й розійшлися різними дорогами.

Дня 17. березня, я ще з одним січовиком були арештовані в Поляні, окр. Свалява, де нас мадярські жандарми збили та привели до Сваляви й прилучили до транспорту, що мав бути відісланий на польську границю. Були це люди виловлені мадяронами в горах, молоді хлопці з Галичини, що вивтікали то з Хусту, то з Верецьок в гори. Цей транспорт

числив 45 чоловік з нами. Зі станції Свалява їхали ми вузькоторовою дорогою до Нижніх Верецьок, де нас мали перебрати поляки. Рівно о 5. год. пообіді ми прибули до Н. Верецьок. Це було 19. березня.

Там уже нас чекали польські старшини, три капітани, один поручник, один хорунжий і 7 тайних поліцаїв, крім того один майор мадярської жандармерії і 4 жандарми, крім тих що нас ескортували. Там знову, вже польські кати, били кожного поодиноко канчуками та кулаками по зубах, випитуючися хто звідкіля є, тільки мене ні, бо я сказав, що походжу з Полтавщини.

Завдяки одному священникові, що запротестував проти такого знущання над людьми, ці кати від своєї персекуції відступили. Забрали свої кріси, та відїхали на польську границю в автах з обіцянкою, що там на нас почекають. Нас двох майор мадяр. жандармерії випустив на волю. Рано ми були знову заарештовані в Поляні та відведені до свалявської тюрми. Але ті нещасники в числі 43, були безперечно розстріляні поляками, як ми зачули другого дня від того ж заарештованого мадярами священника, що протестував проти звірств. Його мадяри мали на третій день розстріляти на тюремнім дворі з одним учителем. Про їхні імена не міг довідатися, бо не мав від кого.

ПОР. ІВАН ЧУЧКА

За Севлюш і В. Копаню

Дня 15. III. 1939. о годині 8-ій рано, я був уповноважений районовою командою К. С. Севлюша, щоб випросив зброю для січовиків для оборони Севлюша проти мадяр, які вже облягали місто.

Військовий комендант Севлюша майор Маша мені сказав, що зброю дасть скорше мадярам ніж розбишакам, злодіям, січовикам. „Коли ми тут не будемо панами, будуть мадяри, а не ви — ви дурні."

В 10-ій годині рано, коли вже мадяри приблизилися зовсім на край Севлюша, військова команда чехів відступила напрямом Хуст, лишився з парою вояків один поручник (імя не знаю) і зосталося ще в військовім магазині 20 крісів і муніція, яку вже чехи не встигли вивезти. Той поручник сказав: „Ну, тут маєте зброю, ви герої, і покажіть, що вмієте!" Я взяв 20 січовиків, озброїв їх і послав на позиції на кінці Севлюша, щоб загородити вступ мадярам доки прийде поміч з Хусту.

З цими 20 крісами ми держали Севлюш проти 1000 разової мадярської переваги до 14-ої години того самого дня.

Потім уступили до Великої Копані. Один січовик поляг.

На станції Великої Копані дістав наказ районового коменданта Ковача, щоб заняв позиції і боронив наступу мадярів на Хуст. Він озброїв семинаристів під командою проф. Голоти та вислав їх боронити Королево н. Тисою. Я позиції зайняв о 17. годині вечером.

О 18. годині відступала туди одна сотня пішого чеського війська. Я її застановив і в імені влади зажадав зложити зброю. Командант сотні, штабний капітан сказав, що такої влади невизнає і щоб я звільнив йому дорогу, бо інакше мене розстріляє. Я збрехав. Показав на заняті позиції і сказав: видите перед собою 1000 закопаних січовиків, коли мойого наказу не послухаєте, будете всі постріляні. Він налякався і всю зброю зложив т. є 8 легких скорострілів, 120 крісів, 50.000 набоїв. Я його перепустив і озброїв тих січовиків, що

ще не були озброєні (50 чоловіка), а решту зброї послав на головну команду до Хусту.

Дня 16. III. 1939. о 5-ій годині, мадярські гонведи зачали наступ. Я позиції боронив, але Королево впало о 10-ій годині. З Королева повернула решта живих січовиків під командою проф Голоти, й я вже мав около 150 січовиків та розмістив їх: 15 січовиків, 1 скорострїл праве крило. Рокосово; 15 січовиків, 1 скорострїл ліве крило, залізничий міст через Тису (Королево), решту вздовж залізниці Рокосово—Королево.

Мадяри наступали дуже сильно. Також з літаків та гар-

Українець підпоручник, що з двома січовиками боровся в чеському танку проти мадярів до останнього набою і був нарешті забитий.

мат нас обстрілювали. Я просив поміч з Хусту майже кожної години, і все мені обіцяно, що поміч на дорозі, видержати. Я був переконаний, що поміч іде й держався до послідного моменту. В 14-ій годині мадяри нас обхопили з обох боків і я був примушений дати наказ до відступу в напрямі Хуст. Пару разів зупинився і клав відпір, але дарма — мадярська перевага була 100 разів більша.

Перед Хустом забезпечив мости, а при тім дістав наказ ще держатися 24 години. Я бачив, що це є неможливе, командування передав чот. Т., а сам пішов на головну команду, щоб вияснити ситуацію.

ВАСИЛЬ ПОШТАК
УЧЕНЬ СЕМІНАРІЇ

Бій на хустському полі

15. березень. В Севлюші рух. Одні йдуть похмурі, другі кричать, вимахуючи кулаками, треті сміються й криком доповнюють гамір. Горожанська школа переповнена січовиками, є тут селяни, професори, вчителі, ученики горожанської школи, а найбільше семинаристів. Всі чекають на зброю з Хусту.

Прибігають січовики з міста, схвильовані, подають вістку: чеське військо відходить на Копаню, мадяри у Ардівці, кулі долітають до міста. Настав неспокій. Вуйко К. добув десь кріса і показує, як стріляти. Комендант К. дає наказ: 20 січовиків, добровольців по зброю! Голосяться всі. Вибирається найвідважніших і вони відходять но фронт.

Мадяри наступають на місто. Чехи відходять. 20 січовиків спиняє монгольську навалу. Решта при школі чекає зброї, а її все не привозять. Якийсь дідусь викрикує: „Хлопці на чехів! Розброймо і йдім у бій!“ Дехто й добув кулемет чи кріс, але все це замало. Гранати долітають на корзо. Січовики формуються в ряди під проводом проф. Голоти й поручника Чучки та відходять в напрямі Копаня—Хуст. Сумно позирають з вікон українки-матері на своїх синів. Бадьоро летить голос пісні. Січовики завзяті, твердим кроком ступають. Чи пан, чи пропав — двічі не вмірати!

Приходимо до Великої Копані. На вулиці повно народу. Всі тривожно позирають на нас, і благають нас очима, щоб ми їх не залишали на поталу монголам. При кінці Копані здоганяють нас тягарові авта. З них злізають озброєні, січовики, що відступили зі Севлюша. Він вже занятий. На копанській зупинці, бачимо, стоїть моторовий поїзд. Ми вагаємося, чи не мадяри обійшли нас? Моторівка рушила й перетяла нам дорогу. З неї вискакує відділ озброєних січовиків. Дивлюся й пізнаю: січовики з Королева.

До нас прискакує українець-жандарм, питається, куди йдемо? „По зброю!“, гукає товариство. В цей час наближа-

ються чеські вози зі зброєю. Відділ січовиків залягає за купу залізничих рейок. „Віддайте зброю!“ — кричить жандарм-українець на військо й помахує револьвером. Ті вагаються. Він показує озброєний відділ січовиків і чехи піддаються.

Так озброюються наші дві сотні, сідають на моторівку й їдуть до Королева. — „Гей! Куди?“ — кричить на мене учитель В. А я примкнув двері і гайда! Надів шолом на голову верх козацької шапки, на плечах новий, гарний кріс аж блищить, підперезався паском, запасся соткою набоїв і їду.

Моторівка переповнена. Всі озброєні, кулемети стирчать крізь вікна. Хлопці жартують, глузують один з другого. Професор Голота перестрігає, щоб не гралися з гранатами, яких повно валяється по закутках. Кожний дивиться, як буде спускати курок.

Бачимо, пор. Чучка вже перейшов конем Тису, тож рушаємо через міст. У Веряці стаємо й формуємося в ряди в такім місці, де ніхто не може нас побачити. Починається малий вишкіл стріляння. Є нас щось три сотні. З Веряці приходять до нас добровольці. Дівчата посходились і плачуть. Дехто їх потішає, що всі повернемо живі, здорові. Розгортаємося в розстрільну трьох-кільометрову, від Тиси майже ід румунській границі і наступаємо на Королево. Тому, що мадяри ще не заняли Королево, на стації збірка. Заходимо до моторівки, де нас розділяють: одні йдуть на стійки, по мостах і скрізь по полю, а другі лишаються на поготові в поїзді.

Надходить ніч. На дворі студінь. Стійкові проходжуються і надслухують, чи хто наближається непрошений. Тут до нас прилучається знову відділ з околиці. Хлопці жартують. Майже кожний ще ніколи не стріляв з рушниці, а тепер стає прямо до бою з наїздником. Один молодий хлопчина з Горбків здобув якусь стару австрійську рушницю і хвалиться, що як стрілив з неї, то так його штурхнула, що трохи не впав. Дуже хотів проміняти її за іншу. Потім я того хлопця нігде не видів, і не знаю, чи живий він зостався, чи ні.

Ледви почало збіратись на днину, як наша моторівка рушила на Хуст. Всі ми не були певні починати бій за Тисою, боячись, щоб нас мадяри не заскочили. При рокосівському

каменоломі поїзд задержався. Команданти телєфонували до Хусту, підготовляли наступ. З Королева телєфонують: Мадяри облягають. Моторівка повертається.

На копанській зупинці застановляємось. Одна частина відходить на Копаню, друга до Королева. Я й іще пара семинарістів зостаємось на зупинці при пор. Чучці, як стійкові. Він телєфонує то до Хусту, то до Королева. Минуло кілька хвилин. З Королева долітає регіт скорострілів. Битва почалася. З Копані також лунають вистріли. Мадяри наступають зо всіх боків справжньою ордою. В нас тільки легкі кулемети, в них гармати. Точиться нерівний бій. Поручник Чучка не відходить від телєфону.

Гонведи над забитим січовиком.

З Королева почали відступати наші. Мадяри половили багато семинарістів. Юду, й коло десять інших. Всіх розстріляли. Моторівка надїхала до зупинки. Всі злізають. Ставиться фронт. Від Веряці аж до Рокосова попри залізницю. Чекаємо помочі з Хусту. Мадяри пруться з трьох сторін. Помочі нема. Тримаємось в бою до першої години. В першій годині ведемо наступ на Копаню. Приходимо аж геть під село. Мадяри хвилюються. Прилітає тяжкий літак і січе з кулемета по на-

шому лівому крилі. З Копані мадяри бють з мінометів. Починається завзятий бій.

Я притулився до сніжаної землі й стріляю. Стріляючи не втямив серед гуку, що наші відступили. Раз подивився, а січовики вже до триста метрів за мною, ховаються за штреку, передо мною мадяри. Я опинився в такій халепі, що не було виходу. „Прискоками" почав здоганяти своїх, але й мадяри були недалеко. Не було жадних мудрувань, тільки схопитися на ноги й бігти в граді куль. Так я і зробив. Хай діється воля Божа . . . І за пару хвилин наздогнав нашу лінію.

Відступали ми так чотири кільометри, без перестанку стріляючи. Мене залишили сили, і я відірвався від товаришів, щоб перебігти боком корчами. Знесилений біжучи спіткнувся, впав, і опинився в руках мадяр.

Я йшов десь коло кільометра взад, підштуркуваний рушницями — на розстріл. Ішов я ні живий, ні мертвий. Місцями рокотіли ще січові скорострільні. Тут-там розстрілювали січовиків . . . Ранених дорізували. Сповнялося монгольське гасло: „Нема полонених, ані ранених." Ліве крило фронту все полягло.

Пізніше дізнався я, що там упали такі мої товариші, студенти семинарії, як Юда та багато інших. Коли згодом до Рокосова звозили забитих січовиків, що були зо мною в боях, то я між 28 не міг розпізнати ні одного. Вони лежали в полі вже три дні, а до того мадяри ще пороздягали їх, а обличчя порубали.

Тим часом вояки вели мене далі. До мене бурмотіли мадярські слова й штуркали, а я нічого не розумів.

Потім поставили мене близько залізниці і відходили на пару кроків. Було їх три у чорних сорочках. Я почав тратити память, але кріпко тримався на ногах. Гур-рк! Скорострільні . . . Я дивлюся — всі три впали на землю. А з корча видно січову шапку. Я тоді подався за штреку і пропав у лозах. Мадяри стріляли за мною, стріляли до корча й певне, що мій спаситель упав. Коли пройшла передня мадярська навала, я вхопив кріса киненого січовиками й подався до ліса.

ЯКІВ ГОЛОТА

Від Королева до Хусту

Дня 15-го березня коло 2-гої години над раном напали мадяри на Севлюш. Міста боронили чехи панцирними автами й танками. Коло 11 год. прийшли на фронт також севлюські січовики, бо чехи боронилися лише так довго, поки не вивезли свойого майна. Остаточний відворот крила, чеська піхота й січовики. Тоді впав там ученик учительської семинарії Цьома з Малого Березного.

Ті учні з учительскої семинарії та торговельної школи з Севлюша, що відходили до Хусту, натрапили на січовиків на стації Копаня, які їх озброїли зброєю, відібраною від чехів, та відвезли моторовим поїздом до Королева. Тут стояв фронт цілу ніч з 15. на 16. березня, а ранком почався ґенеральний мадярський наступ. Наступ вело правильне військо з гарматами, мінометами й кулеметами, а не диверсанти, як були чутки.

По короткій обороні (пів години) відступили січовики на лінію Копаня-стація і міст на Тисі. Тимчасом мадяри вели наступ на село Копаню. Біля 12 год. прийшла з Хусту одна сотня січовиків на поміч і разом з тими, що були в лінії, пішла в протинаступ. Їх одначе відбито, головно артилерійським вогнем, при чому мали січовики досить великі врати.

Почався відворот січовиків. Більшість відступала вздовж залізничого шляху, меншість вздовж Тиси. Головний наступ мадярів ішов по шляху в напрямі Хусту. Ворог послав наперед своїх наколесників, щоб ці перервали відворот утікаючим. Ґрупа січовиків, що відступала вздовж залізничого шляху, примушувала відділ наколесників кулеметним і крісовим вогнем до того, щоб мадяри злізали з колес і ховалися в придорожні рови, звідки стріляли. Цей час використовували січовики й відступали дальше.

Так ішлося цілих 14 км., аж під самий Хуст. Перед мостом у Хусті наколесників знову затримано, але вже з чола і то не більше, як з яких 100—120 кроків. Під цією охороною

могли січовики перебігти міст на Тисі під Хустом. В той час зявився також один кулемет, висланий з Хусту з Головної Команди, який далі спиняв мадярський наступ, так що перехід через міст відбувся без втрат.

Я бачив, як полягли раніше, учень Юда з Рахова й інші,

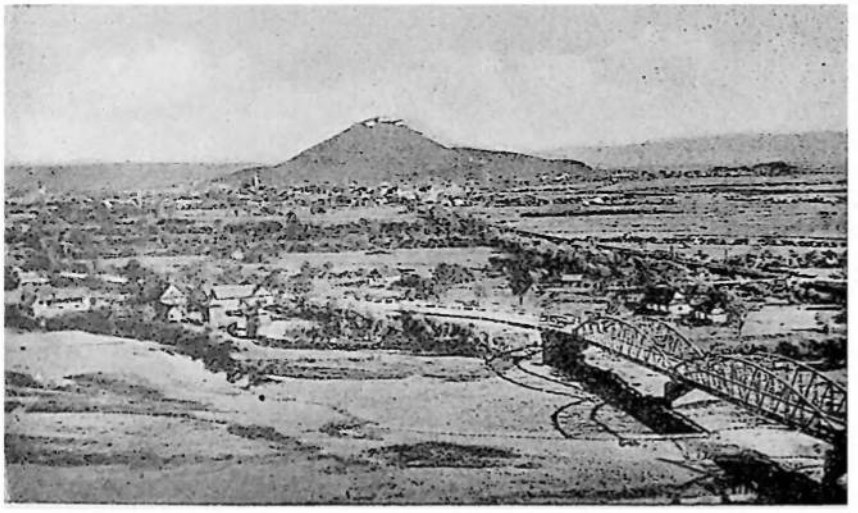

Міст на Ріці під Хустом, свідок кривавих боїв січовичів.

імен яких не знав. Бачив як інші попали в полон. Тих, що брали участь у бою, їх командант негайно сформував і через столицю всі перейшли орґанізованим відділом. За Хустом відділ злучився з відступаючими з Хусту головними силами січовиків.

АСП. ІВАН ГУЦУЛ

Остання сотня

В четвер 16. III. від ряннього ранку у владній будові в Хусті кипить праця. В кімнатах складають кулемети, на коридорах набивають стрічки. На подвірю великий рух, багато людей, переважно молодь. Це ті, що прийшли по зброю, щоб з нею в руках зустрічати ворога. Уоружені відділи відходили на визначені становища вмісті і поза містом. Все відбувалося в якнайкращому порядку під кермою кількох старшин ОНОКС.

Перед полуднем відійшла на фронт в напрямі Кривої ще одна сотня під командою чот. Ц. Решта готувалася до відвороту. Біля год. 3. по пол. все було сформоване у відділи, кожному призначена його функція. Як командант згаданої сторожі дістав я наказ піти з невеликим відділом на міст за Хустом в напрямі Кривої (захід), стягнути обсаду цього моста, вертаючи постягати всі відділи розкинені по місті із так утвореною сотнею боронити задів головного відділу при відвороті, що мав відбуватися в напрямі Тячова.

За кілька хвилин ми, 30 людей з 5 кулеметами, відійшли на двірець, щоб звідти поза залізничий шлях дістатися до означеного моста. Головна колона минала двірець, як зі замку посипалася за нею перша серія стрілів з ворожого кулемета. Це стріляли місцеві мадяри озброєні чехами. З другої сторони моста чути було безнастанній вогонь мадярського війська. Ситуація була поважна і не можна було тратити ні одної хвилини часу. Мені повторенр на двірці наказ, поручаючи виконати що дасться і по змозі якнайскорше відступати.

Скорим темпом поза залізничий шлях посувався цей звязок останньої сотні у вказанім напрямі. Та вже було запізно. Мостом котилася лявина ворожого війська, розливалася по долині Тиси, по вулицях міста.

Запримічений ворогом відділ, мусів чим скорше відступати і шукати кориснішого терену до зустрічі з ворогом. Відділ наблизився до двірця, з якого перед нецілою годиною вийшов.

Нараз зі всіх сторін затріскотіли ворожі кулемети, немов сміялися з трагічного положення окруженої зі всіх сторін горстки січовиків. В такій ситуації думати про збереження життя було чимось надто смілим, навіть смішним. Треба було заняти таку позицію, з якої можна було би якнайдорожче його продати. А такою позицією міг бути горбок за двірцем і беріг Тиси. Треба було отже цю полосу очистити від ворога.

Кільканадцять хлопців скриваючися в кущах продиралися на горбок, решта попри касарні Коша, попід скелю на беріг Тиси. Ворожий вогонь не втихав. Замок, двірець, різня, крайні будинки міста і горбок за двірцем сипали безнастанно кулями, блищі гранатами. Під скелею впав я оглушений гранатним вибухом, обсипаний відламками і камінням. Та в кілька хвилин встав майже не ушкоджений. Горбок був вже очищений, порядок у відділі привернений. Вже заняті позиції за берегом ріки. Пять кулеметів і біля двадцять крісів відповіли на ворожий вогонь.

Почався завзятий бій, що тривав кілька годин. Падали ворожі кулеметні гнізда, що находилися на незабезпеченій рівнині. Шляхом за місто виїхали гусаком наколестники, за ними з поза хат висувалися піхотинці. Під охороною їх вогню мабуть хотіли наколесники дістатися до насипу велятинського моста та з крила вдарити на позиції січовиків: Одначе мимо сильного напору нічого не могли вдіяти, бо всі, що намагалися вийти за місто — падали. Успіх січовиків додавав їм ще більшої відваги і певности себе. З ворожого боку впало кілька гарматніх стрілів, але на це ніхто не звертав більшої уваги, бо стрільна розірвалися кількасот метрів задалеко. Перелетіли ще два ворожі літаки і битва далі йшла. Головним завданням було за всяку ціну не випустити ворога за місто і вдержатися на своїх позиціях до вечора.

Смеркло. Здеморалізований сильним відпором та своїми стратами ворог перестав стріляти і зрезиґнував з випаду за місто. З осмаленими димом руками і лицями всі живі і здорові січовики тихо. і непомітно посувалися берегом Тиси в напрямі велятинського мосту, якого насип, на всякий випадок міг бути ще кращою охороною ніж попередня позиція.

Ворожий напад зпоза Тиси там міг бути легко відпертий, підчас коли в попередніх позиціях став би певно для січовиків катастрофальним. На новому місці всі почувалися багато краще. Ворог однак не думав посуватися дальше і наражуватися на певні втрати.

Головна колона була вже віддалена від задньої сторожі на понад 3 год. маршу. Треба було отже чим скорше посуватися за нею та навязати звязок.

По другому боці мосту зявилося кілька людей та заразже скрилися за насипом. За кілька хвилин вислана стежа привела чотирьох людей в чеських військових одностроях. Це була частина відділу, що боронив моста за Хустом від сторони Королева. Їм вдалося втекти поза Тису і туди горами, переслідувані ворожим відділом добилися до велятинського моста, де чекали на вислід боротьби, що велася під Хустом та берегли моста, щоб ворог зпоза ріки не міг дістатися на крило січових позицій. Це було найкраще, що вони в тій ситуації могли зробити, бо хоча я, що боронився за берегом ріки вповні здавав собі справу з цього, яка небезпека грозить від сторони цього моста, однак обсадити його не міг, бо кожний хто намагався би до нього дістатися, мусів би згинути на відкритій долині від куль ворожих кулеметів, що ні на одну хвилину не переставали бити. Зрештою я зразу не думав про відворот, бо такої можливости не бачив, йшло тому тільки про те, щоб як найдовше здержати ворога і дати змогу головній кольоні якнайдальше відійти. Та згодом, коли вдалося прорвати ворожий перстень та здержати його напір від міста виринула саме можливість відвороту під охороною ночі. Час і спокій з ворожої сторони принаглювали. Відділ вже в числі 24 люда рушив майже бігом дальше. Минув село Сокирницю, ввійшов у Салдобош. Тут помітний великий рух. Селяни голосять, що по хатах багато січовиків, які не знають, що мають робити і куди йти. Це були саме ті відділи, що мали входити в склад останньої сотні та при вході мадярських військ до Хусту відтяглися, не маючи змоги в малих ґрупках ставити ворогові успішний спротив. Без зайвої втрати часу повідомлено всіх, що на вулиці збірка всіх відділів, які знаходяться в селі. Сотня стояла готова до походу.

Провірено всі кулемети, в числі мабуть 11, та муніцію, якої було вже досить. Вийшли кілька кілометрів за село, як на захмареному небі появилася тремтяча луна. Не довго треба було їй приглядатися, щоб ствердити, що це світло рефлекторів, які наближаються від сторони Хусту. Ще кілька хвилин і в снопах сліпучого проміння видно було темні сильветки хат Сальдобоша. В селі вони зупинялися, їхали поволі.

Користаючи з їх хвилевого постою, сотня погнала щосили вперед. Там дальше насип вузькомоторівки наблизався з північно-західнього напряму до шляху, а відтак ішов з ним рівнобіжно. Цей насип отже міг бути єдиним місцем на тій рівній долині, з-за якого можна було успішно боронитися. Трохи дальше на північ був насип нормальної залізниці. Треба було розложитися за першим насипом, бо рефлектори вже виїхали за село та снопами світла досліджували терен. Непомітно лежав відділ готовий кожної хвилини заговорити до ворога цівками своїх кулеметів. А звязковий, що поїхав за головною кольоною ще з Сокирниці на ровері, не вертав.

За двома рефлекторами посувався моторизований відділ. Можна вже було начислити кільканадцять одиниць. Проміні рефлекторів, що поверталися у всіх напрямах, дали змогу ствердити, що за ними їхали панцирники.

В тій позиції з такою зброєю і з малою кількістю набоїв ставати з ними до боротьби було безвиглядне. Вони легко могли дістатися до того місця де вузькомоторівка наближалася до шляху а звідти перехресним вогнем зліквідувати цілий відділ. Треба було отже повзти в північнім напрямі і дістатися за високий насип залізничого шляху. Там було без порівнання безпечніше, але завелика віддаль, темнота та за слаба сила кулеметних і крісових набоїв не давали ніяких виглядів на успіхи в обстрілюванні опанциреного ворога.

З цього місця до Тячова було ще около 10 км. Беручи під увагу те, що головна кольона була віддалена від задньої сторожі на кілька годин маршу, можна було догадуватися, що вона давно вже ввійшла до Тячова, а тим самим була на румунському кордоні. Отже завдання задньої сторожі було виконане. Ворожі панцирники, які поволі їхали в напрямі Тячова, не могли бути ніякою загрозою для тих, що вже

мали бути на кордоні, тільки відти наш відворот задньої сторожі, яку позбавлено контакту з головним відділом, вже можна було назвати окремим самостійним загоном.

Посуваючися в північно-східнім напрямі відділ дістався до села Вонігова. Тут стверджено, що кільканадцять людей по дорозі відлучилося. Розвідка найшла одного чоловіка, який мав бути висланий, як звязковий до ком. задн. сторожі. Він оповідав, що властиво ще ніяких наказів не дістав, бо саме тоді від сторони Буштина зааткував головну колону відділ озброєних цивільних мадярів. Наслідком цього було, що вони подалися в бік, щоб оминути Тячів, який вже також був занятий місцевими мадярами. За його інформ: гол. кольона мала податися до села Барова, де думала ждати на задню сторожу та опісля добиратися до румунського кордону. Треба було отже йти до Барова. Та розвідка самого села як і цілої околиці дала неґативні висліди. Нігде ніяких слідів не було видно. Цей факт як і неясні інформації того ніби звязкового та вкінці сама його особа знана командантові як дуже непевна, розвіяли надію на стрічу з головною кольоною. В Барові говорив він, що є можливо, що вони подалися на південь і через міст коло Буштина перейшли за Тису. В такій ситуації довго роздумувати не було можна. Багато місцевих зраджувало охоту розходитися одинцем чи малими ґрупами до ріжних сіл, ще заки мадяри запримітять їх відсутність дома. Годі було приневолювати їх машерувати дальше в непевне чи радше на певну смерть. Це ще були майже діти 16—18 літні, які, виснажені голодом і трудом, не представляли ніякої боєвсї вартости.

За моїм дозволом розійшлися всі місцеві. Зі мною зостали тільки галицькі еміґранти в числі понад 40 люда. Ця ґрупа забираючи зі собою 9 кулеметів (один або два перед тим згубилися) пішла прямою лінією на південний схід, щоб вийти над Тису між Тячовом і Бедевлею.

Ранок застав нас на горбках тячівських Лазів, цілковито вичерпаних і зголоднілих. Там стрінулися ми з двома мадярськими стежами, яких з огляду на віддаль зліквідувати не могли, і ті чим скорше відступили в напрямі Тячова. На краю Бедевлі зустріли нас озброєні цивільні мадярони і жиди та

в нахабний спосіб зажадали зложення зброї. Від сторони Тячова вже видно було надходяче військо. В однім моменті січовики заняли потічок, що плив долиною до Тиси і відкрили вогонь.

Всякі ворожі намагання окружити нас від сторони ріки були даремні. В потоці, який був знаменитим коридором до кордону, панував незвичайно веселий настрій. Бій цей можна було назвати змаганням в націлюванні; в ньому тарахкотіння кулеметів мішалося зі сміхом і жартами. Більшість це були „старі вояки", бо мали за собою бій під Хустом. Два ворожі панцирники маневрували по дорозі, але не могли дати ніякої помочі наступу піхоті, бо находилися за насипом залізничого шляху. Не могли теж використати до обстрілювання містка, попід який плив потік, бо він по долині вився в ріжні сторони так, що його русло не все було видно через отвір моста. Часами ворожий напір, зокрема цивільних від сторони Беделві був так сильний, що здавалося, що вдасться їм заняти долішню частину потічка. Вони використовували купи гною рядками висипані на полі та ближчі будинки і підсувалися досить близько до січових позицій. Та часті закрути потока уможливлювали в таких хвилинах брати ворога в перехресний вогонь, а вигнаних з поза куп гною чи будинків легко ліквідувати на рівному полі підчас втечі. Так постепенно посувався відділ в бік до ріки, промощуючи собі дорогу та вкінці, по двогодинній битві, опинився на березі Тиси.

Під охороною огню удержуваного останніми набоями, половина відділу перейшла ріку — кордон, а відтак друга половина, вистрілявши решткі набоїв. В Румунії вояки, що весь час з другого берега ріки слідкували за перебігом битви, приняли нас доволі ввічливо, але старшини які прийшли згодом, по циганськи. Від грабежі годинника в мене, почалася загальна грабіж цілого відділу. Відділ вирішено видати назад. На вулиці в дорозі з села Ремет до Малого Тячова, де нас мали передати, двох вищих старшин побили мене до крови. На станиці граничної сторожі повторилося те саме тільки в острішій формі, при ужиттю кольб крісів. Там теж побили і одного підстаршину, мабуть дес. М. З тої нагоди

скористало кількох чеських старшин, що там находилися і виладували на нас весь зміст свойого „всесловянства".

Приготований на все цілий відділ, окружений румунськими вояками, перейшов через міст, де окликами дикої радости привитала його мадярська стійка. Оточений зі всіх боків ішов зразу доріжкою понад беріг ріки де лежали ще не поховані трупи в січових однострояхта цивільні. На вулицях міста велика товпа народу зібралася на військову параду. В цю саме товпу впроваджено січовиків гордих і незломних.

Буря диких криків та опльовування були першим при-

Відводять ґрупу січовиків на розстріл. Ясіня.

вітом, який кинула юрба безборонному відділові в синіх одностроях. Заразже за ним прийшли удари зразу пястуками і копання, які згодом перемінилися в жахливу масакру. Озброєні цивільні мадяри били кольбами, кололи наїженими крісами. Стогін мордованих та плач частини натовпу мішалися разом в один несамовитий гук. Січовики падали один по одному. Мучили теж психічно. Що якийсь час приходили старшини і заявляли, що вже все кінчиться, що нині чи завтра будемо повішені. Лікар не хотів мене перевязати, бо — пощо — казав — маю мучити вас, коли цими днями однаково будете повішені.

Я будучи вже добре побитий в Румунії, не відчував так сильно ударів і старався заслонити собою хлопців. Біля авта, що стояло на дорозі впав В., на нього кинулося кілька з крісами. Я ліг на нього і встиг всунути його голову під авто. Та в цю хвилину два наїжені баґнетами кріси впали на нас. Один вбився мені в горішній щелеп, другий у плечі. Хтось вдарив мене кольбою в потилицю і я стратив свідомість.

Частинно переведені, а частинно перенесені ті, що остались при житті, на подвіря магістрату. Уставлені в ряд під муром очікували ми смерти. Винесено скриню з набоями.

Польсько-мадярська спільна границя. Направо розстріляні січовики видані мадярами полякам.

Озвірілі банди ладували кріси. Та мадярські старшини не дозволили на місці перевести екзекуцію, вони вже мали інший плян.

В тюрмі поводилися січовики гідно і спокійно, готові кожної хвилини вмерти. Довелося пережити надзвичайно болючі і радісні моменти. З нами сиділо кільканадцять арештованих „русинів", які на появу мадярських жовнірів або цивільних посіпак, несамовитими голосами ревіли „елієн модьорорсаг", „смерть Волошинові" і т. п., та ситуацію врятував Ю. С. з мого відділу, старий еміґрант. Він крикнув тричі

грімким голосом „Слава Україні!“ Впав на землю змасакрований, але своїм чином здивував ворогів і „русинів“, які вже більше не кричали.

День за днем сходив на допитах і побоях. Вкінці прийшов 23. III. Цього дня почалося сортування вязнів, які не мали громадянства Карпатської України на дві ґрупи а саме: „ленделорсаґ“ та „орос-еміґрант“, Перші це польські горожани, другі еміґранти з колишної Росії. Сортування відбулося при помочі польського шпигуна Пінязя, який кілька днів перед окупацією зявився в Хусті і там попав до січових

Два мадяри і лях над пострілянними січовиками. Околиці Ясіня.

арештів. Деякі з галичан самі признавалися до польського громадянства, на других знову вказував шпигун. І так перейшли до цієї ґрупи всі, що остали живими, по різні на вулицях Тячова: Скоро стояли вони в рядах на коридорі. До цієї ґрупи не попали С. і П. еміґранти з попередньої війни, з яких один мав чеське, а другий словацьке громадянство та я. Щойно того дня прийшли ми до свідомости. Я при переслухуванні сказав тільки те, що я є східньо-українським еміґрантом, роджений у Камінці-Подільському. Польський шпигун, хоч в команді Січі був переслухуваний в моїй присутности, не міг мене пізнати, бо я не тільки до себе, але

взагалі до людини не був подібний. З балачок та поведінки жандармів вже було відомо, яка доля жде цю галицьку ґрупу. В перших рядах стояли ті, що своєю відвагою і посвятою в боях під Хустом і Тячовом світили приміром другим це М., В., Р., та інші. Разом їх було понад тридцять. За хвилину вони відійшли, щоб відїхати на кордон, де коло Татарова ждали на них польські кулемети.

А ідучи вулицями Тячова вони, свідомі своєї долі, співали „Ще не вмерла . . .“ Вони, герої, незломно вірили, що не вмерла і не вмре. Вірило з ними і все населення Карпатської України, якому вони лишили безсмертну леґенду, вірив в те і кат, що бачив як спокійно без страху і жалю ішли вмірати ці борці, за Велику Ідею.

А вірити він мусів, бо їх таких є 45 мільйонів.

М. САМЧУКОВА

Орда іде

Я з вечора з 13. на 14. зголосила, де належало, що маю службу тої ночі, і то прямо в аптиці.

З вечора було ще всюди тихо і ніби спокійно, — але коло пів третьої години вночі прибігли до мене січовички за перевязками та ватою. Вони сказали, що вже розпочався бій і що є ранені. Я нічого не розпитувала, щоби не стримувати помочі і отже зовсім не знала, що і де сталося. Після того я залишилася коло дверей і напружено слідкувала за рухом на вулиці. Бачила, як час від часу пробігали містом повно озброєні чеські вояки та жандарми. Бігли в обох напрямках. Також побачила одного нашого з помічної поліції, закликала його і просила зайти до Команди Січи та комусь пригадати за ті запаси вати та перевязок, які я напередодні послала з аптики. Не знаю, чи він дійшов туди вчас.

Решта ночі пройшла ніби тихо, але вже по 6-ій годині ранку розпочалася гостра стрілянина. На вулицях, що виходили до площі перед Січовою Гостинницею, назбіралося маса жидів та ворожого нам населення, а саму Гостинницю обстрілювали зі всіх сторін чеські вояки. Стоячи біля дверей аптики, десь коло 7-ої год., я раптом побачила шістьох хлопців січовиків з „Летючої Естради", які мали карабіни в руках, а на головах військові шоломи. Хлопці появилися з вулички, що знаходилася якраз напроти дверей аптики. Вони, зокрема провідник, дали кілька стрілів на ворога в напрямку Січової Гостинниці. Це тривало яких 3—5 хвилин. Хлопці зникли, а на їх місце посипався град куль, кулеметних та рушничних. Здавалося, що всі хлопці полягли, але вони забарикадувались тут же в будинку на розі і боронилися завзято аж до трьох четвертин на 12 годину.

Зложивши зброю в руки Коменданта Січи, були вони віддані на поталу ворогові. Ще в час бою бачила я, як вивели чехи першу жертву, січовика Ц. Що робила з ним ворожа воячня, тяжко оповісти. Цей хлопець мав довше волосся і

чеські вояки з посоловілими від крови очима вдиралися в нього своїми пазурями — два у волосся, а два тягнули за руки, і то в протилежні кінці. Решта били в спину та груди. Виглядало, що хлопця хочуть роздерти на кусні Те саме повторилося коли пізніше за дві години дістали решту — пять блідих та залитих кровю стрільців.

Жиди в час бою січовиків, всесторонньо помагали чехам. Що хвилини можна було чути вигуки: „Бийте їх, вони там чи там, ходіть, ми покажемо вам дорогу, як дістатися до них. Бийте більше, стріляйте на них, покажіть їм славу їхньої України! Ага, аж тепер вже померла їхня Україна!"

Сама бачила, як жид хапав зброю з рук у чеха і хотів стріляти на наших.

Пізніше, як вийшла з аптики, довідалася, що були обстріляні ще інші наші пункти — Січова Гостинниця, Січова Команда і Кіш, та Жіноча Січ. Жертв було багато, але ніхто не міг сказати скільки їх.

По обіді ми вже знали, що словаки проголосили самостійність, а тим самим черга приходить і на нас. Хустські українці, що не були позамикані, зібрались у будинку уряду.

Того дня в радіо проголошено самостійність, що її другого дня мав потвердити перший наш сойм. Помимо того військова чеська влада тримала хлопців січовиків аж до другого ранку в арешті. Багато наших хлопців дуже збито, а ранені полишені зовсім без помочі.

На другий день (15. березня) відійшла я з дому, щоби січовикам щось зварити, але коли я зголосилась до Команди, мене відіслано до урядової будови, а там мене приділили до санітарної служби. Ще з двома січовичками побігла я до жіночої Січи забрати решти колишньої аптики.

Прийшовши туди, ми побачили повну руїну: ліжка поперекидані, матраци подерті, папери порозривані, дрова і все інше змішане так, що не можна було одразу розібратись, а на самому переді стояла миска крови. Це була українська кров, тут боронилися наші хлопці і вона була з одного нашого раненого, якого чехи потім домордували.

Гроші і все цінніше забрали чеські вояки.

Знайшовши решти аптики, ми віднесли їх до Січової

Гостинниці. Там думали заложити тимчасовий Червоний Хрест.

Коло 11. години вибралися ми з Др. В. до Кривої, де лежали наші ранені. Чекаючи на авто січового ґаражу на вулиці Свободи, була я свідком розброювання січовиками чеських вояків. Коли поодинокі вояки наближались, наші хлопці підходили до них з вимогою, щоби віддали зброю. Одні віддавали добровільно, інші ставили опір. Наприклад: наближається один вояк, бачимо, що має в руках крїс, з боку револьвер і набої. Наш січовик виходить напроти і жадає, щоби віддав добровільно зброю. В тій хвилині чеський вояк відскакує назад і готується до стрілу. Але наш січовик проворніший — швидко скочив і унеможливив вистріл, притім зовсім чемно, лише ненароком шкрабнув чеха по носі. За це січовик вибачився і заявив, що він не хоче нічого з його особистих річей, як це робили чехи у відношенні до січовиків, але він хоче тільки його зброю.

В цей час надїхали три вояки на колесах, теж в повному виряді. Через те, що наших січовиків було тільки двох, то ми, жінки, що стояли збоку, прибули їм на поміч. Тремтячими руками видирали ми зброю з ворожих рук і заносили до ґаражу.

Коли ми прибули до Кривої, там вже не було ані чеських вояків, ані санітарів, ані лікарів. Хорі і ранені були без помочі або дуже зле поперевязувані та голодні. Ранених було тут коло тридцяти і все переважно дуже тяжко, кілька з них кулями дум-дум. Забитих ми знайшли 14, з них були привезені до лічниці мертвими лише два, а ті другі замісць помочі були добиті „братнім народом". Про це нам оповіли — єдина наша українка-санітарка та люди, що жили коло шпиталю.

Частина наших забитих була зложена на міському уряді, а інші лежали біля кошової будови. Скільки було всіх жертв з чесько-українських боїв так ми і не дорахувались.

Вернувшись до Хусту я знову бігала і скликала сестер жалібниць. На заклик приголосилися дві українки та дві німки. Вже по обіді був приміщений Червоний Хрест, таки в Жіночій Січі, бо там були і ліжка і якісь матраци. Постя-

гали наші туди все, що далося дістати, і перенесли також ранених з Команди, коло 14, а далі приходили ще інші, легко ранені. Сталу службу тримала цього дня січовичка Ф. Я була кілька разів в аптиці за ліками.

Десь коло 7 год. вечора наші хлопці привезли полонених мадяр. Ранених лишили тут же в червоному хресті, давши їм належну поміч, нагодувавши їх, а потім від менше хорого списано протокол.

У четвер 16. березня, коли я прийшла з чоловіком до будови влади, був вже досить пізний час. По дорозі нам сказали, що наші січовички вже відїхали, ранених вже теж відвезли. Дістати якусь поміч у виїзді вже було зовсім неможливо. Чоловік отже коло 11 год. вирушив пішки сам один на Буштино. Я лишилася в Хусті. В будові влади ще був військовий штаб, що стало працював. На подвіррю формувалися військові частини і ще багато людей відходило до бою з ворогом.

О пів третьої вийшли з Хусту останні цивілі. Мадяри вже були під самим Хустом. На передмістю велися бої. Ще о 4 год. були наші прапори, аж коли входили мадяри до середини Хусту, вони зникли і були заступлені мадярськими трикольорами. В три четвертини на пяту дзвонили по всіх церквах дзвони, тоді саме ввійшли мадяри до середмістя. Наші хлопці ще були на деяких стійках. Кілька були на своїх місцях захоплені. Інші на певний час поприховувались, щоби за пару днів бути замордованими. Так це сталося з чотирма хлопцями на пошті, які видержали там ще пять днів. Далі з церкви грекокатолицької стріляли наші з кулеметів до останньої хвилини. Цих мадяри тут же на місці жорстоко змасакрували.

В перші дні взагалі мадяри поводилися особливо жорстоко. Всіх, що були прихоплені в Хусті в січовому одязі зараз-же розстрілювали. Я переховувалася у своїх господарів. Моя ґаздиня приносила мені що-хвилини жахливі вістки. Кілька місцевих хлопців-січовиків мусіли знести ріжні тортури. Їх били, примушували носити та піднімати тяжезні банти. Це все творилося на очах людей.

По двох днях, коли вийшла я зі свого сховку, то Хуст

видався мені настільки чужим, що серце розривалося від болю. Бачила лише чужих людей і страшних народніх зрадників, що понатягали на себе білі паски та пішли продавати своїх братів, мов Юди. Перший час взагалі всі були Юдами: були ними наші перевертні, були ними мадяри, були чехи, а найбільше жиди.

Першої ночі було чути що-хвилини стріли, а рано мене повідомляла моя ґаздиня про все нові і нові жертви. Відбувалося це на всіх окраїнах Хусту. В Різницькій вулиці розстріляно, на другий день по приході ворога 4 хлопці і то серед дня і на очах людей. Ці герої полягли із словами

Хата Ігумена манастиря ЧСВВ на Чернечій Горі здемольована мадярами.

„Слава Україні!" На деяких місцях лишали вороги свої жертви лежати по кілька днів. Ті в Різницькій вулиці лежали 5 днів, а потім дозволено циганам мертвих ограбувати і десь закопати.

В пятницю 17. березня був похорон трьох мадяр. (Пізніше виявилося, що між ними помилково був один наш січовик.) Похорон був як на військовий дуже пишний і деякі „наші" вірнопіддані православні священники виголосили до людей промови. В цих промовах вчили наших селян шанувати ворогів, а своїх ненавидіти. Так підготовляли нашу масу, щоб потім не мала чуття до своїх, навіть коли бачили, як привозили наших поляглих на звичайних тягарових

брудних автах, накиданих по 40—45 осіб. Таких возів було кілька. Знаю напевно, що в одній могилі поховано 25 зовсім голих і змасакрованих січовиків — близько загального хустського кладовища. Потім друга могила є коло двірця, — де лежать 92 хлопці. Є ще інші могили, але я не знаю скільки там похованих осіб і де. Знаю ще також, що деякі могили були ще відкопувані, когось там мадяри шукали. При цьому глумилися над трупами. Розпорювали і розрубували мерців страшним способом. До того говорилося огидні речі.

В місті був проголошений військовий стан і вже по восьмій годині ніхто не смів ходити. Наші приховані, були помалу виловлені. В місті своїх не було видно, ані одної людини. Я вийшла, аби зголоситися на міському уряді, бо інакше би по мене прийшли й заарештували. По вулицях міста були поналіплювані плакати написані дивовижною мовою і відповідного змісту. В цих плакатах можна було вичитати, яким страшним ворогом для населення були українці, та все що робили вони тут, робили для того, щоби гнобити нещасний тутешній нарід, що йому щойно тепер мадяри принесли визволення і добробут. В плакатах стояло, що річки карпатські течуть у мадярські долини і що вітер з наших гір віє до Мадярщини і що дерева нахиляють свої листки туди, отже і нам просто сама природа підказує, — що треба бути разом з мадярами.

Сталося також кілька випадків ґвалту над жінками. Де були самі жінки, туди вдералися мадярські вояки і ґвалтували. Не кажу вже навіть, як грабували помешкання, з яких люде втекли. Грабовано все з блискавичною скорістю, вивозили на тягарових автах, навіть меблі. А вже за пару тижнів „вичистили" навіть державні будови. Я сама бачила, як накладали на авта меблі з будови уряду, поліції та міністерства шкільництва. Все відвозилося до Мадярщини. Дуже вишукували машинки до писання та радіо-апарати. Гроші скоро були переведені на мадярські пенґе. Вже першого квітня ходили лише пенґе.

Протягом тижня зникли цілком українські написи. Всі перевернулися на мадярські та десь не десь до того і московські. Це було в Хусті. З краю приходили теж подібні

вісти. Всюди розстріли та арешти. Одно тільки було відрадне, що ціла Верховина показала себе добре що-до національної свідомости.

Ще додати б, що з бою з мадярами не лишились ніде ніякі ранені. Мадяри всіх добивали на місці. Протягом тижня були виарештовані всі інтеліґентні і свідомі сили. Звільнювано учителів і учительок з посад, а ті урядовці, що були десь тимчасово полишені, мусіли зложити особливу присягу вірности. В урядах, коли я відїзжала, майже ніхто не лишився з наших українських урядовців. Всѐ було заступлене мадярами та москалями. Навіть на телеґрафному уряді сидів мадяр, який ані слова не знав ніякої іншої мови крім мадярської.

Д. Р.

Крізь Бичків та Рахів

Коло 4-ої години пополудні, 16. III. на подвірю урядової будови зорганізовані були останні відділи українського війська. Разом з ними покинули Хуст ті українці, що не хотіли залишатися під мадярами. З цими останніми відділами українського війська відійшов і я. Мадяри були вже зовсім під Хустом.

Ішли ми, майже без перерви, в напрямі Великого Бичкова. Лише в Тереблі мали кілька годин відпочинку. Біля Бичкова зустрілися ми з іншими українськими відділами й в ночі з 17. на 18. березня під ранок перейшли гуртом вбрід Тису.

На румунському боці зайшли ми всі зразу до якоїсь більшої будови (здається школа) й склали там зброю. Кожний пішов до найближчої хати трохи відпочити та висушити своє убрання. Але вже за дві-три години, постягало румунське військо всіх, що перейшли кордон, до окремої будови. Довідались там ми, що нас мають відставити до табору в Мармарош-Сиґеті, а там мавби кожний дістати нансенівський пас та відїхати до ріжних країв.

Дійсно скоро нас всіх вишикувано, і ми в супроводі румунського війська рушили, як ми думали, в напрямі Сиготу. Однак повели нас в напрямі до мосту, що сполучав румунську територію з Великим Бичковом. Нам не хотілось вірити, але сталося так, що, як проходили попри згаданий міст, Румуни нагло нас завернули і завели на нього. Зразу зявилася мадярська цивільна ґарда та, як видно було, готувалася нас перебрати. В короткому часі обступила нас ця мадярська цивільна ґарда й повела до середини села Бичкова. Так коло 275 українців, січовиків і цивілів, були передані румунським військом мадярам.

Мадярські гардисти завели нас до ґімнастичної салі горож. школи у Великім Бичкові та почали кожного поодиноко обшукувати. Забірали все: починаючи від грошей і цінних річей до черевик включно. Скидалося все на купу без най-

меншої нотатки, що кому належить. Кожний зрозумів, що з цими всіма річами він має на все попрощатися. І дійсно, пізніше вдалося декому дістати назад майже виключно лише деякі документи. Після обшуку, наказано всім стати навколішки обличчам до стіни та з піднесеними догори руками стояти так якусь годину. Хто з перевтоми не міг дотримати цього наказу, був битий рушницями. Після того примушено всіх сісти на підлогу та підтягнути під себе ноги і в такому положенні ввесь час сидіти.

Стоянням навколішках з піднятими руками мучили нас мадяри три рази на день: зрання, перед їжою в полудне та перед їжою ввечері. Іноді вимагали від нас, стоючи навколішках, на команду піднімати руки то вгору то вдолину. Це, очивидно, лише для того, щоби мати нагоду бити того, хто підняв руку зарано, чи запізно. Зокрема тих, що були в січовій уніформі били при кожній нагоді.

Другого дня 19. III. 1939. перед полуднем придумали мадяри нові для нас „вправи", а для себе „розвагу". Викликували поодиноко двох та примушували бити один одного по обличчі. При цьому пильнували, щоб удари були сильні і на кожному демонстрували, як треба бити та як сильні удари мають бути. На зміну примушували інших падати на землю і враз вставати, або навприсядки переплигати цілу велику салю туди й назад. При кожному невдалому виконанню приписаної „вправи", а то й без жадної причини били руками чи ногами, а то й рушницями.

20. III. 1939 нараз наказали нам стати в ряди і зявились до нас жандарми разом з якимсь молодим чоловіком в цивілю, який заявив, що він є шпіцлем та всіх нас добре знає, як теж знає, хто що робив та, хто є січовиком. Зажадав, щоб наш комендант вийшов наперед. Зразуж зголосився і виступив пор. Сулятицький. Шпіцель накинувся на нього з гумовою палицею та почав немилосердно бити, а жандарми били пор. Сулятицького рушницями, так, що останній разів три-чотири падав від побоїв на землю.

Потім закликав шпіцель вийти з ряду січовиків-старшин та підстаршин. Вийшло з рядів кілька уніформованих січовиків, яких теж немилосердно зразуж збито. Чот. Г. повалено

на землю. Жандарм тиснув його рушницею в шию до землі, а шпіцель бив по голих ногах. Одного раненого січовика бив шпіцель якраз по щойно зараненій руці. На дальший заклик агента більше ніхто не виходив і тоді він зачав витягати з рядів поодиноких уніформованих січовиків сам, а далі й кожного, хто чомусь йому здавався підозрілим.

Що шпіцель зовсім не орієнтувався в людях, можна було спостерігти зразу, бо ті січовики, що в цивільному одязі, хоч, як було знане, були дуже заангажовані, залишились і далі стояли в рядах, а багато з дійсних цивільних людей, що випадково переходили кордон разом із січовиками, опинились серед „найгірших".

Скоро після того прийшов якийсь комендант жандармерії, переглянув розподіл полонених на „найгірших" і „трохи ліпших" та наказав щоб „німці" виступили наперед. Виступило кілька, між ними й я. Я заявив, що хоч є і українцем, але маю німецький пас. Лише мене з цих кількох відділено від інших до ще 9-ох в міжчасі відділених гимназистів та ще двох, які подали якісь спеціяльні обставини.

Цих, разом дванадцять, і мене в тому числі, тримали в ліпших умовинах: ми мали право сидіти на лавці, що стояла під стіною. Напроти нас сиділи на землі понад 200 тих, що належали до „гіршої" категорії, а на сцену дали тих „найгірших". Було їх 50—60 люда — число їх підчас допиту постійно мінялось. Я теж певний час був між ними, потім сидів серед „гіршої категорії" а незадовго до переведення з Великого Бичкова, знову між „ліпшими". Цих „найгірших", як я чув пізніше від старшин жандармерії і одного перекладчика мадярського ґенерального штабу, москаля з походження, мали розстріляти.

Ще першого дня поставлено в дверях ґімнастичної салі два легкі кулумети, а на салі вартували чотири вояки й два жандарми озброєні рушницями з насадженими багнетами.

„Вправи", що їх ми три рази на день мали, на третий день припинились, а зачався допит. Але в спокою нас не лишили ані на хвилину. Безнастанно мадярські вояки та жандарми, що несли службу, а крім того й ті, що зрання до вечора заходили подивитись на полонених, били то того, то другого,

кого їм в дану хвилину забажалось. Били руками по обличчі, били прикладами рушниць в груди, плечі, руки чи по босих ногах. Часто викликали кого небудь, що не мав сили сидіти довго в приписаному положенню, з ряду та, примушуючи стояти струнко, били в обличча аж доки нещасний не валився на землю. Таке биття продовжувалося від початку цілими днями аж до мого відходу з Великого Бичкова, цебто до 28. III. 1939. Лише в останні три дні мого перебування там дали нам трохи спокою і били не стало, а тільки час від часу. Зате в останню мою ніч в Бичкові, цебто з 27. на 28. березня знущались над нами й вночі. Варта пустила якогось пяного вояка до нас і вони разом з цілою сторожею цілу ніч били сплячих полонених, від перевтоми спав кожний, хоч що хвилини могла й на нього прийти черга бути збитим.

Їсти у Великому Бичкові давали два рази на день. Кусник хліба та до того горнятко кави або зупи, або й кусник солонини — була одноразова порція. Їжу цю діставали ми від селян Великого Бичкова, що складались хто чим міг, щоби помогти полоненим, на руки місцевого пароха. Мадяри самі нам їсти нічого не давали. Цим навіть хвалилися вони нераз перед нами. Допит, який, як вже згадано, почався на третій день нашого перебування у Великому Бичкові відбувався в кімнатці на другому поверсі, куди вели вузкі деревляні сходи. Було пять чи шість якихось мадярів-цивілів, які переводили цей допит. Був це властиво не допит, а биття кожного з полонених поодиноко.

Викликаного провадив жандарм нагору. Зразу зачинав бити прикладом в спину. Перед сходами нагору, на самих сходах, та нагорі збірались звичайно вояки, що мали охоту знущатись над полоненими. А таких все було досить і лише час від часу прохід нагору був вільний від них. Вояки били того, якого вів жандарм нагору руками в обличча, рушницями по спині, чи в плечі, а то в живіт і в голову. Іноді тривало довго, доки вдавалося нещасному прорватись через ці ряди здичалих мадяр нагору. Після цього попадав він у кімнату, де допитували, а властиво, де били гумовими палицями по руках, по босих ногах, по плечах, спині, голові — одним словом всюди.

Після короткого допиту й сильних побоїв випускали такого з кімнати. Тут мав перед собою він знову тяжке завдання пробратись ще живим через той самий ряд вояків, який бив його, як він ішов нагору. Збитого, як йшов нагору, збитого в кімнаті, били й далі немилосердно, при повороті до долу на своє місце.

Пор. Сулятицький дістався на своє місце ще ледви рухаючи ногами з побитою головою. Чот. Г., якого допитували двічі (теж багатьох інших брали два рази нагору), другий раз повернувся ввесь облитий водою. Видно зомлілого його відливали. Чотири з полонених, після допиту лягли і вже аж до самого мого відходу не вставали. Як їм треба було вийти на двір, то їх товариші виносили на руках. Деякі від побоїв зачали звертати, один мав кровяний столець. Майже кожний мав спухле від побоїв обличча, чи синяки під очима, або по тілі. Один оглух від побоїв на одне ухо — йому текла звідти якась жовта річовина.

Як вели мене нагору на допит, мав я велике щастя: в ту хвилину не було жадного вояка на сходах. Може тому, що був я там на ліпшому рахунку, жандарм, ведучи мене нагору, а пізніше на низ, ніразу не вдарив. Перед кімнатою допитів, дістав я два рази від тих, що допитували, по обличчю, за те, що не розумів по мадярски. В самій кімнаті після запиту, хто я і коли приїхав до Хусту, та після того, як я показав свій німецький пас, наказав мені простягнути руки і по черзі два з тайних агентів били мене з усієї сили гумовими палицями по них. Дістав я по три удари на кожну долоню. Руки мені зразу спухли, так що не міг я й пальцями рухати.

Після цього питали мене, що я робив в Хусті. На відповідь мою, що я приїхав туди як інженер, наказали мені знову простягнути руки і знову ці самі два тайні по черзі били мене по долонях. Дістав я цей раз по чотири удари на кожну. Після цього сказали мені скинути плащ і почали бити гумовими палицями по плечах і по голові. Мені так боліли руки від побоїв, що я цих ударів вже майже й не відчував.

Потім сказано мені, аби я говорив правду й підвели мене до іншого з присутних там агентів, який по німецьки розпитував, де й коли я жив за кордоном по відїзді з України.

Мені все крутилось перед очима, так що я ледви міг відповідати. Після цього мене відпустили. Як одягав я свій плащ, то помітив, що вбрання моє в крові й лише тепер відчув, що маю розбите ліве ухо. Воно довго не зростолось мені добре, бо жадної лікарської помочі мені не дано, хоч я про те просив. Руки мав я спухлі більше тижня і тепер ще болять мені в них кості.

Незадовго перед відходом з Великого Бичкова привели до нас двох українців: інж. Литвицького й учит. Остапчука. Їх ще не брали й на допит, як прийшов був з жандармами якийсь комендант жандармерії та оглядав полонених. Запитав і за цих двох новоприведених. Першого питали Остапчука. Я зміг почути, як цей сказав, що він був комісаром в Севлюші, але додав, за його урядування ані одному мадяру ані волос з голови не впав. На це наказав комендант жандармам його бити. Били по обличчі, а він не боронячись стояв.

Потім питали інж. Литвицького, що він за один. Я не міг почути його відповіди, лише чув як подав своє прізвище. На дальші слова інж. Литвицького наказав знову комендант жандармерії його бити. Били теж по обличчю, але він захищав його руками. Не знаю чому, але комендант наказав бити далі жертву рушницями. Били так сильно, що він звалився на землю. Били теж, як він лежав на землі та кричав від болю.

Нарешті він піднявся, мав розбиту голову, по цілому обличчі текла кров і він стогнав від болю. Зразуж після цього їх відвели зо салі. Як пізніше я довідався від селян у Великому Бичкові, інж. Литвицького й учит. Остапчука відвели за село й біля цвинтаря розстріляли. Чому властиво — ніхто не знає. Тіла розстріляних лежали деякий час біля цвинтаря і селяни бачили цих забитих.

Між іншим, незадовго перед цією подією прийшли були до нас якісь два пани. Обдивлялись докладно полонених, навіть примушували тримати голову догори, аби ліпше було видно. Нараз один з них звернувся по українськи до нас зі запитом: „Хто хоче їхати до Польщі?“ Мала частина з присутних підняла руку. Один з них, як я пізніше дізнався, був польський конзул. До них звернувся був ще перед приходом команданта жандармерії інж. Литвицький, показував їм свій

пас та про щось з ними говорив. Ці два пани відійшли були ще до появи коменданта жандармерії, який зявився скоро після цього.

28. III 1939 у вечері нараз викликали мене та ще 18-ох, скували по три всіх разом на ланцюх та відвезли тягаровим автом до Рахова. Сказано нам, що нас має переслухати ще якась комісія. Ці вісімнадцять і я були ті, що зголосили, як місце свого народження Східні Українські Землі. На ранок побачив я, що в ночі привезли з Великого Бичкова ще кілька партій, бо нас всіх було тепер коло 80. Перевезено окрім першої нашої групи сюди головно молодих віком: 17, 18 річних. Поміщено нас в салі „Просвіти", де ми всі сиділи, а в ночі спали на підлозі.

Другого дня почався знову допит. Тут вже нас не били: ані при допиті ані на самій салі. Однак тих, що приїхали пізніше від моєї групи, при допитах іноді било. Давали їсти нам тут ще менше ніж у Великому Бичкові. Діставали ми коло чверть кілограма хліба на добу. Раз крім того дістали зупу, але за те менше хліба.

Мене допитували 1. IV. 1939. Допит полягав в поданню відповідей на 21 питань. Друге чи третє питання було, між іншим, такого змісту: чи може якась знана особа в Польщі ручити за вас?

2. IV. 1939. випустили мене на волю, видавши посвідку, що ніякої вини за мною не знайдено. День перед тим випущено пана Ф., якого добре знали українці й мадяри Великого Бичкова, бо він там довший час жив. Другого випустили мене. Очевидно тому, що я мав німецький пас. Решта залишилась ще в Рахові.

По дорозі до Відня заїхав я до Великого Бичкова відібрати мій пас, що там залишився. Тут я бачив, що інші мої товариші все ще сидять замкнуті в гимнастичній салі горожанської школи.

МИКОЛА ЧИРСЬКИЙ

Тюрми й табори

Наш провідник спинився, рішуче відмовляючись іти далі. Це було десь біля 6-ої години ранку памятного 17. березня 1939. р. За нами була тривожна ніч, загрозливі світла Тячева, блукання полями з ризиком кожної хвилини стрінути мадярських терористів, що нишпорили краєм. А перед нами? — Бедевля, в якій вже повівали мадярські прапори. Та Бедевля, де ще недавно виступав я з „Летючою Естрадою". Тільки тепер дивилося це село мов ворог.

Не буду оповідати докладно про перебіг справи. Скажу тільки, що взяті в перехрестний вогонь від села і тересвянского мосту, вирішили ми удати мирних подорожніх, а у висліді опинилися ми в тому Тячеві, яке так хотіли оминути.

*

Перед нами велика будова окружного суду. Двері гостинно розчиняються, виходимо сходами на перший поверх і тут перебирає нас вязничник з чорним і похмурим поглядом. Ми чекали, що від нас відберуть усі дрібні речі і гроші, що ми мали з собою, але на велике здивування нас не обшукували, а тільки пан вязничник досить чемно попрохав нас віддати наші ножі та бритви, якщо ми їх маємо. Дозорець, забравши віддані речі, відкрив перед нами двері першої келії праворуч, де було вже аж забагато вязнів, які проте зустрічають нас зовсім привітно. Перший до мене кидається та стискає руку Улас Самчук. Тут же зустрічаємо Ф. і кілька знайомих учителів. Окремо, тримаючись купи, сидять під стіною на ліжках. Бичківці, що поверталися домів . . . Починаємо розпитувати і відповідати на запити.

Виявляється, що наші попередники сидять тут від вчора, що вони зовсім зголодніли, бо в цій вязниці ані їсти ані пити не дають зовсім. Ми витягаємо рештки харчів. Кидаємо все на стіл, підраховуємо „обивателів" камери, яка до речі мала число 13, та ділимо все на рівні частини. Поділивши таким

способом наше сало і хліб, вечеряємо дуже весело. Ми щасливі, що нарешті після багатьох непевних годин, цілі дісталися бодай до криміналу.

Самчук розповідає, як їх витягли просто з потягу, і все через М., якого пізнав один тячівський адвокат мадяр — Гапко. Самчук, як завше бадьорий, він твердо переконаний, що швидко вийде на волю і що взагалі ми всі довго тут не затримаємося.

Але минув другий день... Ані їсти, ані води нам не давали. Режім чим далі ставав гостріший, не дозволяли відчиняти вікон під загрозою стрілів. Повітря в нашій камері, де від довшого часу було замкених 22 особи, було нестерпне. Я з моїми хворими легенями відчував це ще гірше.

Нас почали нарешті випускати на сторону, але лише раз на день, і все мусіло відбуватися блискавично. Мадярські воякн, що несли варту в коридорі, тримали рушниці на поготівлі, загрозливо поблискуючи багнетами. Найбільше нас занепокоювало, що ніхто не робив жадних списків, та не цікавився ані нашими прізвищами ані минулими. Виглядало так, що нас задумують ліквідувати без всяких зайвих формальностей. А вязниця наповнювалася з кожним днем все більше й більше.

Вязні складалися переважно з учителів та свідомого селянства, але не бракує й урядовців, є священники — грекокатолицькі і навіть один православний.

Хтось чув, що нас майже усіх розстріляють, що багатьох уже розстріляли. Інші знов казали, що нас повезуть до концентраційного табору в глибині Мадярщини, де будемо працювати на якихсь мочарах і що звідтіль вже не виберемось із здоровою шкурою.

Що-до подій в зовнішнім світі, ми були цілком незорієнтовані. Деякі вартові підстаршини та дозорці хвалилися, що мадяри вже зайняли Сигіт і взагалі відберуть румунам цілий Семигород. Бо Мадяри дістануть назад усі землі, які від них відпали. Оповідали нам також, що Словаччина вже окупована мадярським військом і Братислава вже в їхніх руках. Тут же ми вперше довідалися, що Чехія перестала існувати і що з балкону Граду в Празі виголошував Гітлер промову.

Все це нас хвилювало. У світі відбувалися великі зміни . . . Насувалися бурі й ураган, які може знищать пута, що скули нашу батьківшину. А ми ось мусимо в цей великий час сидіти тут в задушливій вязниці, мов миші в норі. День проминав за днем і кожен завтрашній не приносив нічого втішного. Раділи ми тим, що С., Х. і Ф. вийшли порівнюючо скоро на волю.

До речі треба зауважати, що мабуть на цілім світі немає більш самовпевного народу, як мадярський. Але це не є зрівноваженість і певність своїх сил англійця, що ніколи не бундючиться й не чванится. Самовпевність мадяра є задиркувата, несмачно чванькувата і дитячо наївна. У своїм примітивнім інтелекті вони уявляють в надзвичайно рожевім світлі все, що торкається мадярського й мадяр. Вони свято переконані, що вони є найшляхетнішим, наймудрішим та найкультурнішим народом на світі і що ніякий інший нарід не дорівнює мадярському.

Їх звіряча жорстокість здається їм хоробрістю. Оперетткова декоративність їх зовнішности-культурністю . . . А буйне пянство під звуки циганських цимбалів та скрипок-шляхетною глибиною духа. Мадяри орґанічно не здібні до поступу саме через цю екзальтовану самозакоханість і самозадоволенність. Вони нічого не принесли до вселюдської скарбниці і є безперечно духовими паразитами европейської культури. Але вони зовсім не здібні відчути це.

Духовий рівень мадярського пяного капраля чи ґенерала — той самий. В цьому ми переконалися трохи пізніше — в Кривій, але тепер повернемось до похмурих мурів Тячівського криміналу . . .

Вже минуло кілька днів від нашого увязнення. Трьох наших вже згаданих товаришів випустили. Покликано на допит мене. У тісній вязничній канцелярії, куди я увійшов, в супроводі п. Лемака, місцевого мадярона, що тепер служив за перекладчика, сидів за столом на підвищенні, в роді катедри, грубий мадярський жандарм у чорному циліндрі з піррям, в якому звичайно пишаються мадярські жандарми — це їхня традиційна від кількох століть уніформа. В кімнаті було зимно і тому пан старший мав ноги загорнуті в ковдру-

Обличчя його було невдоволене. Під стіною на стільці сидів другий жандарм з рушницею між колінами. Обидва зустріли мене злими поглядами, що не віщувало нічого доброго. Після списання генералій, старший жандарм почав мене лаяти та віщувати найнепривабливішу будучину. Факт, що я лише артист і особа цивільна, як зазначено в протоколі, нічого йому не промовляв. Другий жандарм, що сидів з початку мовчки, раптом подивився не мене холодним байдужим поглядом, потім показав собі на карк, обкрутив пальцем довкола нього та тицьнув ним кудись у стегно.

Очевидно це мало означати, що я нічого іншого крім шнура на карк не заслуговую. Перекладач Лемак в свою чергу поглядав на мене вороже та з недовіррям, додаючи, що усі ми „січаки", що тепер приклидаємось, ніби нічого не винні, а в дійсности маємо на сумлінні принайменше десять неповинних мадярських душ, кожний. Знаємо, мовляв, ми ці ваші театри.

Я дозволив собі запитатися, чом мене тримають тут і коли я можу сподіватися вийти з вязниці. Цей запит з іронічним усміхом Лемак переклав старшому жандормові, який замість відповіді знову почав з пересердям лаятися. Ціла процедура скінчилася тим, що другий, флєґматичного вигляду жандарм, одержавши від старшого колеґи наказ раптом підвівся, штовхнув мене кольбою і я вилетів за двері на коридор. Тут мене замість того, аби пустили до тої камери, з якої я вийшов, запхнули до іншої, що була цілком порожня. Протести нічого не помогли, двері мені грюкнули перед самим носом. Розглядаюся. Констатую, що камера шість кроків довга та два широка, під стіною ліжко, в куті відро. Раптом звернув увагу на написи на стіні. „Тут терпіли муки ... Сини народу, засудженого на муки ..."

Задумуюся над тим написом. Знаю, що мойому попереднику хотілося висловити в цих наївних віршах все, що вагітніло на серці. В цих примітивних рядках на стіні камери заляпаної кровю іскриться шляхетний дух, що під катуваннями, знущаннями, і загрозою смерти думав не тільки про себе ... Стіни камери дійсно були заляпані кровю, яку навіть в декількох місцях пробували зішкрябати. Мене дивує, яким

це чином в переповненій вщерть вязниці раптом знайшлася порожня камера. Та розрішення цієї загадки надійшло дуже швидко. Двері камери розчинилися і до мене приєднався маляр М. Його теж кликали на допит і тепер його як і мене відокремили.

Перед допитом тримали нас разом, а після того, ні з того ні з цього кілька годин суворо ізолювали. А після такого суворого відокремлення, знову садовили до спільної камери.

М. мені оповідає на мій запит про порожню камеру, що він тільки що довідався, що тут перед нами сиділо чи вірніше стояло нерухомо щось більше як тридцять січовиків, яких видали мадярам румуни, перед тим їх змасакрувавши. Вони відступили на румунську територію, шукаючи там захисту. Румуни боягузи і найпідліші грабіжники. Нідочого не придатна армія підчас війни. В час миру відзначається, як своїми вояками так і старшинами, злодійкуватістю та жорстокістю до тих, хто має необережність перейти румунський кордон. Так і цих січовиків, „хоробрі" румуни ограбували, немилосердно побили та видали мадярам. Пізніше ми чули, що ніби то румунський король Кароль „плакав", коли довідався про цей огидний злочин своїх підданців та наказав ніби того майора, що за його ініціятиви відбулася ця брудна справа, повісити. Але я не вірю в сльози короля цієї держави, ані в справедливий шнур на карку майора, виходячи з того мудрого міркування, що який, мовляв, пан такий і крам.

Отже цих тридцять січовиків, що сиділи в цій камері перед нами, били тут ще мадярські детективи і то так жорстоко і підло, що навіть мадярський вояк, який тримав тоді варту, обурився та почав своїм землякам докоряти. Тепер цю ґрупу січовиків, оповідав мені М., серед яких були самі галичани, доповнивши той транспорт ще кількома особами, що не сподобалися мадярам, мали сьогодні вирядити до Польщі. Маляр схвильовано ходив по камері і, стискаючи пястуки проклинав мадяр і Тячів та його горожан аж до десятого коліна. Січовики мовляв стоять тепер під стіною в коридорі по двох, і дійсно до нас з-за дверей долітав шум та глухі удари. Ми пробували заглянути крізь вічко, але нічого не було видно.

Самопочуття в нас було погане. Між тими, яких відсилали

до Польщі, було багато тих, що їх ми знали близько. Та й взагалі ця група складалася з добрих, сміливих та відданих нашій справі хлопців. Свідомість, що нічим їм не можемо допомогти, пригноблювала нас. Ми наче соромились, що ніби користуємось з якогось привілею для українців зі східних земель, яким не загрожувала бодай видача до Польщі. Хоч з другого боку нам загрожували, що нас видадуть Совєтам. Але це було надто неймовірне, щоб цим нас застрашити.

Наразі ми були вдоволені хоч тим, що бодай такий сякий список увязнених був складений та протоколи списані, і таким чином ми, ніби легалізувалися. Та хоч становище в цьому сенсі поліпшилося, настрій у нас був непевний.

То всеж таки тепер ми вже були людьми з обличчям, з прізвищам та протоколом. Минув ще один день і до нас на велику нашу радість перевели Л., що певно підпав під туж категорію. Л. нам оповідав новини, які чув в інших камерах. Стало трохи веселіше. Чим більше, тим краще. Ми цілком не вважали на „бісову тісноту". На третій день нашого полону ще прибуло, але то вже була зовсім інша категорія. В особі вже старшої людини, невеличкого росту, в чоботах та короткому плащі.

Коли двері за ним зачинилися, він підійшов до нас і чемно представився „П.", а тому, що ми раптом припинили розмову, він заспокоюючe додав: „Нічого, панове, говоріть, говоріть, менс не мусите берегтися." Ми йому відповіли, що секретів не маємо, але були всеж деякий час на сторожі, як виявилося пізніше — цілком надаремно. Швидко ми дізналися про „історію" нашого нового співмешканця.

З відділом чотаря Гуцула він у ночі переплив Тису, але вранці разом з иншими січовиками був виданий мадярам. Його теж тяжко побили. Наслідком удару в голову, він погано чув. Крім того, перепливаючи льодово зимну Тису (це ж було 16. березня) перестудив собі шлунок і тепер дуже мучився, але все зносив з надзвичайним стоїцизмом. Був оптимістом. На всякі понурі припущення щодо нашої близької будучини, робив зневажливо заперечливий жест та відповідав коротким: „Ат, говоріть собі!" Походив він з Галичини, але був старшим еміґрантом. Коли повстала Карпатська Україна,

покинув Нітру на Словаччині, де мав працю, жінку та дітей і пішов „воювати". Було йому понад 50 років. Знав трохи мадярську мову і тому дістав від нас призначення бути „міністром закордонних справ" та вести переговори з представниками мадярської влади, тобто детективами, жандармами, вояками і т. п.

Було нас в той час багато в цій камері під числом 5. Безпосередній, палкий, рвучкий та вічно бунтівничий Л., флеґматичний філософ П., похмурий і дебелий, але і добрячий, хоч із неочікуваними вибухами, майже безпричинного гніву маляр М., буркотливий педант порядку О., „унтер Пришибеєв" як ми його назвали, що деколи своїм солоспівом підчас ходження по камері, заганяв нас в кут не гірше П., старий вовк, трохи таємничий і химерний, з безліччю цікавих оповідань про свої безконечні переходи через усі можливі і неможливі кордони Я., чотар Г. вінже Б. ітд.; то на смерть переляканий, то очайдушно-безжурний (розстріляють ну, то що? то вмру і готово), з болячим зубом і величезним апетитом Пр., колишній естрадовець, актор і рецитатор. Та нарешті вїдливий, що до всіх чіпляється, із усіма сперечається, надто коли нема чого курити — автор цих рядків.

Оце був обсяг малої камери ч. 5. Всі ми жили тут головно з диким бажанням вийти чимскорше на волю, сісти в потяг і їхати через Будапешт або (жорстока суперечка, в якій беруть участь усі за вийнятком П.) Словаччину до Німеччини, а звідти до Праги. Наш настрій взагалі завжди залежав від того, чи шанси щодо цієї подорожі, зменшувалися чи збільшувалися. Що до самих „шансів", то ці знов залежали від приватних інформацій, які всі ми одержували від наших вартових тобто „катунів" (катуна, значить по мадярськи вояк), потім більш офіціозні через перекладачів та детективів. Ті перекладачі були властиво нашим барометром, тільки вони не відгадували, а встановлювали „погоду". Між ними один білявий і тонкий все пророкував нам добрі справи (через пять шість днів випустять). А другий чорний і товстий-кепські (ще посидите, аж вам то набридне). Але особливо хвилював нас несподіваністю своєї появи ще один детектив, якого одна камера назвала чомусь „чорним" (мабуть через його лютість,

чи жорстокість, яку він проявляв особливо в перших днях нашої вязничної епопеї, тим що він немилосердно бив, хто тільки попався під руку), хоч він був зовсім білявий. Але ми його звали „в кунтушах" тому, що він мав плащ із шнурами, який нагадував польський кунтуш. По вдачі, це був типовий мадяр, великий хвалько, порівнюючи з іншими досить інтеліґентний, тільки його хтось з мадяронів величав „доктором". Визначався примітивною лисячою хитрістю, був дуже самозакоханий і над усе самозадоволений.

Одного дня увечері до нас раптом вштовхнули вязня. Був це учитель. В його петельці теж пишався трикольор, але, коли двері за ним зачинилися і він, блідий та переляканий, трохи розглянувся по камері, то раптом зі злости зірвав мадярську стрічку, кинув на підлогу та причавив ногою. Не помогла стрічка... Невинний кусник матерії, якому дехто приписує стільки значіння... Навіть такі примітивні люди, як мадяри, не вірять уже удекорованим. Не вірять „метаморфозним неофітам". І тільки ми, українці, так часто і так наївно ще віримо в жовтоблакитні стрічки та інші декорації на грудях ворога, що прикриває ними чорну і злочинну душу...

Нарешті усі ми були переслухані і протоколи списані. Кожного з нас викликали до переслухання безконечну кількість разів. Докладно переписувати ці переслухи нема рації, вся суть була в тому, чи „був в Січі, чи не був... Мав рушницю, чи не мав. Стріляв з неї, чи ні...". Натурально, що всі не признавалися ні до Січі ні до рушниці і стріляння, але мало кому вірили, хоч би він в дійсности був найневиннішою в цьому сенсі людиною. А декотрим, що були в Січі, хоч навіть зовсім платонічно, як напр. інж. Д. з Праги так і зовсім не везло, бо коли він на запитання про приналежність до Січі відповів заперечуюче, то йому сказали, що він бреше і на доказ цього показали йому реґістраційну картку Січі. Після того допиту інж. Д. повернувся до нашої камери тяжко побитий. Річ у тім, що в деяких районах мадярам пощастило захопити до рук архіви місцевих Січей, які через недбальство, або деколи й через неможливість, не були знищені. Таким чином ті нещасливці, картки яких мадяри мали в руках, ніяк

вже „викрутитися“ не могли. Але зрештою били вони немилосердно й тих „щасливців“, що проти них вони жадних доказів не мали. Взагалі ціла мадярська юриспруденція символізувалася ґумовою палицею. Негнучкість власного інтелекту, дотепу та організації свого слідчого апарату надолужували вони елястичністю цеї палиці.

Я просто дивуюсь, як взагалі мадяри можуть мати свою власну державу і навіть захоплювати чужі землі. Пояснити це можна хіба їх нічим незрівняною нахабністю, самовпевністю та жорстокістю. Щож до їх організаційних здібностей, то вони рівняються зеру. Такої безпомічности, розгардіяшу і хаосу, я ще не бачив нігде. Не дармо вся їх адміністрація та взагалі керманичі, це помадярщені німці, словяни або просто жиди, як недавній їхній премєр Імреді.

Ми наприклад сиділи в них майже місяць, списків з нас вони робили безконечну кількість, але ніколи не знали, хто в якій камері сидить. Можна було чути щодня, як вони літали по коридорах з камери до камери, немилосердно галасуючи та лаючи і викликали якесь прізвище, деколи власника того прізвища вони врешті знаходили, але траплялося, що власник давно вже був випущений, але прізвище його продовжувало „сидіти в криміналі“. Наша камера наприклад мала зіпсутий замок так, що коли треба було її відчинити (а це траплялося кільканадцять разів на день), то біля її дверей поступово збиралася вся „адміністрація“ від звичайних вояків до слідчого. Всі пробували відчинити, лаялись, сварились, підносили страшний гармідер, аж доки після довгих зусиль праця їх не завершувалася успіхом. Але нікому з них не прийшло в голову покликати слюсаря і дати направити замок, вони моментально забували про злощасну камеру, як тільки від неї відходили.

Раз трапилося, що когось з нас кликали на переслухання, але що на той раз їм не вистарчило терпіння відчинити вередливі двері, то й переслухання не те що відкладалося до кращого завтра, але й взагалі не відбувалось, — махнули рукою, мовляв, „проти долі не попреш“.

Ми — населення тої камери, нераз жахалися а що як би трапилася пожежа? Пропали б ми тоді. Бо вони нашу камеру

напевно не відчинили б, а плюнули б на цю справу, та самі повтікали б. Замок цей вони так і не налагодили до кінця нашого перебування в тячівській вязниці і сподіваюсь, що він не полагоджений і досі, а чекає хіба на те, коли мадярам прийде конець. Прикладів таких можна було б набрати безліч.

Та одного пополудня знову повстала в нас віра у швидку, сприятливу для нас зміну. Ми почули як двері усіх камер відчиняються та шум кроків, голоси і вигуки адміністрації, зокрема тон цих звуків був під оглядом наших сподівань досить задовільним. Верёдливі двері нашої камери після звичайних труднощів відчинили, як і треба було сподіватися — останніми. Нам наказали, лишаючи речі в камери, вийти на коридор та стати по двох, що ми радо виконали.

Потім нас повели. Проходячи повз ряд камер, в яких двері були розкриті, ми побачили, що всі вони порожні. Отже відбувалося щось надзвичайне. Цікавість наша була скоро задоволена. Камінними сходами спустилися ми на долину та опинилися на невеличкому подвіррі, що зі своєю цементовою підлогою та такими ж високими мурами нагадувала скорше велику ванну. Подібність ще більше підкреслювала овальна форма цього подвіря. Було воно переповнене вщерть вязнями зібраними тут з усіх камер. Вперше ми нарешті всі вкупі. Пізнаємо безліч знайомих та так змінених облич. Всі позаростали бородами, були брудні, в помятому вбранні . . .

Перший кого пізнаю — знаний письменник Г. в січових штанах, півкожушку та кепі. Його зовнішність потерпіла найменше. Він радісно пізнає мене. А ось поважний, грубий маленький Р., ось інспектор М., ось Х. колишній мій колеґа по просвітянському театру, тепер учитель. Він стоїть важко спіраючись на палицю, бо в нього давно вже паралізована нога. Ось той, що ми в нього перебували памятну ніч з 16. на 17. березня по дорозі на Тересву. Все це учителі, урядовці, селян вже менше. Більшість їх була напередодні Великодня випущена. Є тут еміґранти з Наддніпрянщини, з Галичини, з Буковини, з Волині, навіть з далекої Кубані, але більшість зрозуміло, творять місцеві. Є тут один священник М. православний, що потім був з нами в памятній Кривій та Ніредьгазі і про якого мова буде пізніше.

Багато є й таких, що мені незнайомі. Тим часом детектив у контуші наказує всім, стати на один бік під стіною, а писар з місцевих русскіх мадяронів з обличчам ката витягає список і починає викликати прізвища. Кожному з викликаних наказано переходити на другий бік та ставати чвірками. З початку ми думали, що може тих викликаних випустять на волю, але швидко ця надія зникла, бо вязнів з „того боку" ставало все менше, аж поки не лишилося їх там всього кілька. А список був вичерпаний. Детективи обмінялися здивовано ніяковим поглядом і про щось тихо між собою почали говорити. Потім виявилося, що майже по чотирьох тижнях перебування у вязниці, знайшлися там вязні, яких взагалі в списках не було. Це було дуже характерне для мадярських порядків, тож їх тут додатково дописали до нашого гурту.

Виходимо з усього, що це була генеральна перевірка. Виглядало всеж таки, на якісь кардинальні зміни. Тим часом дозволено нам так, як і стояли, чвірками, рушити з місця і перейтися кілька десять раз попід стінами мурів. Склад чвірок поступово мінявся, кожний шукав свойого знаймого, щоб поговорити та довідатись про новини. А що в кожного було багато знаймих, то деякі з нас пурхали з одної чвірки до другої. Розпитуючись про друзів та знайомих, що їх не було тут між нами, в мурах тячівської вязниці. Довідались багато сумного: того розстріляли, того катували так, що помер, а инші знову зникли невідомо куди. Ріки крови плили з оповідань про долю тих, кого ми розгубили в бурхливі ці дні.

Довідались ми про жорстокий бій під Хустом, де горстка січовиків боронила завзято міст, який встелила рясно своїми та мадярськими трупами. Довідались про криваві події в Бичкові, що про них чутки дістались аж сюди до вязниці. Та про подробиці цього страшного катування ми дізнались доперва пізніше від тих, що перейшли той жахливий „міст" на цей бік життя.

З притаєним віддихом слухав я оповідання про те, як майже у всіх селах селяни відмовилися святити паски, на знак протесту проти катувань та знущань мадярського окупанта. Час нам швидко минав у гутірці та прогульці, хоч і в бетоновій ванні, та всеж під відкритим небом і на свіжім повітрі.

Але все минає. За якої півтори години дістаємо наказ заходити знов до вязниці. Після цієї прогульки режім ніби трохи помякшав. Слідство припинилося, нікого нікуди більше не викликали. Минав рівно місяць нашого перебування у вязниці. І ось у вечері цієї ювилейної дати, почули ми на коридорі якийсь незвичайний рух, грюкання дверима та голос, що викликав якісь прізвища. Нарешті називають і наші. Двері камери з звичайними труднощами відчиняються і дозорці кажуть забирати речі і виходити до коридору. В коридорі вже повно. Хтось з дуже збентеженим обличчям шепоче своєму приятелеві з мукою в голосі: повезуть нас до Ніредьгази. За деякий час приходять жандарми із своїм пірям на чорних похоронних ціліндрах та жмутом ланцюгів. Нам стало ясне, що чекає нас дуже неприємна перспектива відбути подорож з ланцюгами на руках. Жандарми сковують по чотирьох і по пятьох за праві руки. Цілу процедуру зі звичайними лайками та ударами, переводить маленький, чорний жандарм з автомобілевим шоломом на голові. От і мою праву руку обіймає холодне залізо ланцюга. Рука дуже скоро терпне. Нарешті і останнім вязням надягли бранзолети.

Старший слідчий на дорогу каже нам, що нас повезуть туди, де вже є вязні з усіх інших вязниць, а звідтам вийдемо на волю. Дуже болючою була процедура спускання по сходах скутих за праві руки чвірок. Але вже найгірше було на автах. В темряві на подвірї вязниці бовваніло кілька тягарових авт. З великими муками ми влізли до авта, потім нам наказали лягти і тоді ми відчули, як найдошкульніше цілу неприємність утрати волі рухів від ланцюгів і страшної тісноти. — Нас навантажили по сорок люда на кожне авта, не рахуючи кількох вояків, що з рушницями також сиділи в кожнім авті. Дехто підчас переїзду тратив притомність, більшості здавалося, що вони викрутять собі руки й ноги, а деяким вони дійсно звихнулися. Муки були такі надмірні, що кожен радо в тих хвилинах згодився б на розстріл, аби тільки припинилися ці неймовірні страждання. Але у відповідь на кожен стогін мадярські вояки відповідали криком і лайкою, та ударами рушничних кольб. З пустельного Тячова, де на вулицях ані живої людини, бо в місті тривоє стан обло-

ги, а година дуже пізна, щось коло півночі, тягарові авта швидко вивозять нас в західньому напрямку.

В нічній темряві при світлах автомобілевих рефлекторів пізнаємо знайомі села: Буштино, Сокирницю й інші. Села неначе вимерли, на кожній стрісі мадярські прапори, незвичайно рясно квітнуть біло-рожевим цвітом яблуні, що своїми гілками інколи мало не торкаються нас. Теплий весняний вітер тмяно пашить і бє у давно відзвичаєні від вільного повітря обличчя. А от вже і Хуст в блідих світлах електрики, Січова Гостинниця, тепер рясно удекорована ззовні і зі середини (з наших авт нам добре видно стелю великої салі гостинниці цілу в пасмах паперових мадярських прапорців).

Ще кілька хвилин проминаємо міст через Ріку, де перед місяцем точилися криваві бої. Тепер вже авта завернули в бік головної дороги і одно за другим, здіймаючи хмари порохів, стають на подвірці, оточенім звідусіль білими будинками, вязнично-шпитального типу. Напів мертві, ми звалюємось з авт. Мене ноги зовсім не хотять тримати та кілька підбадорюючих ударів кольбами і останні зусилля решток волі ставлять мене на ноги. Хвала Богові, що страшна ця подорож скінчилася. Ми в Кривій.

*

Це колишній шпиталь, перетворений мадярами на тимчасовий концентраційний табор. Велике подвірря огорожене колючими дротами. Ряд мурованих павільонів, тепер обсаджених вояками та вязнями. Знову нас ладнають в кольону по двох. Збоку спостерегаю направлений на нас для страху кулемет. Дістаємо наказ і рушаємо в якісь двері. Переходимо короткими сінями та знову попадаємо за двір, власне вузький прохід, огорожений аж ген високо колючими дротами. Заходимо до якоїсь будівлі. Простора саля. Праворуч екран. Ага, кіно. Саля цілком порожня.

Вишикувують нас вздовж стіни, зявляється кілька жандармів. Один з них дістає якийсь наказ. Витягаємося по одному. Мадяри щось нам кричать, але наші перекладачі, під тягарем нових вражінь, забувають нам це перекласти. Внаслідок нашого незрозуміння наказу, вже є кілька розбитих облич пястуками темпераментних жандармів. Нарешті розуміємо,

що це має бути обшук. Кожен по черзі підходить до найтемпераментнішого мадярського жандарма з обличчям павіяна і ногами доброго жеребця, та підносить руки вгору.

Павіян в уніформі швидко і зручно обмацує кишені та інші скриті місця і говорить лише одне слово, яке означає по мадярськи ніж. Отже виявляється, що йому ходить тільки про ніж. За хвилину підлога встелюється ріжного ґатунку ножами. Говорить павіян швидко і рвучко. Коли хтось не так повернувся, чи взагалі павіянові щось на кімсь не сподобалося, то він блискавично обсипає таку особу градом ударів. А тому, що не сподабався майже кожний, то мало кого минає ця приємність. А бє цей жандарм з якоюсь віртуозною рутиною, одноразово руками й ногами. В цьому відношенні він мені знову нагадує жеребця. Він розмовляє ногами. Коли бє, робить це з величезним знанням справи і темпераментом. Але без злости, не з пересердя, а з органічної потреби „фицатись".

Ріжниця лише та, що змагається влучити в найнебезпечніше місце. Перший його удар — просто перед себе. Чобіт із ногою немов пружина вилітає вперед наміряючися влучити під живіт межи ноги. Я на черзі. Пізнаю методи бійки огиря. Треба уважати. Підхожу. В мене впялюються його очі, що вкриті імлою опяніння. В них вираз насолоди від биття, екстаз від безборонности жертви. Робить швидко кроки до мене. Руки швидко і жадібно мацають по тілу. Знову питається: „Вічко, вічко?" — Нем! — відповідаю швидко. Легкий штовханець, і я вже на тому боці в числі обшуканих. Мене не бив, значить „везе". Ми стоїмо витягнувшись під стіною неначе камяні. Так нам наказано ... Чекаємо. Нарешті останній з партії обшуканий, і нас переганяють на другий бік під екран. „Сідати!" Але ми не розуміємо цього слова по мадярськи. І знов запрацювали руки й ноги, але на цей раз уже кількох коней в уніформі, і нас садовлять на підлогу. Наказують по-турецьки підсбгати ноги.

Вирівнюють ряди. Кожен ряд мусить бути рівний наче по шнуру вздовж і впоперек. Дістаємо наказ: бути тихо, і застигаємо в цій позиції, поки перший жандар складає список власників ножів. Нарешті і це зроблено. Він із насоло-

дою потягається. Частина праці закінчена. На ньому невидно ані трохи утоми, чи решток схвильования. Це ідеальний тип ката. „Карний автомат", що чітко виконує своє призначення, але автомат з ініціятивою, бо очі його весь час бігають по рядах та шукають нагоди перейти в рух. Та нарешті все в як найкращому порядку. Нема до чого причепитися, і влада переходить до рук вояків. Є їх тут чотири. Вони не спускають з нас очей. А в стіні проти екрану крізь отвір для проєкційного апарату спостерігаємо цівку тяжкого кулемету, скеровану на нас. Отже пильнують нас ідеально, хоч про найменший спротив і так не може бути мови. Скрізь повно вояків.

Мадяри це вроджені кати. Катування є їх національним талантом. В цій праці вони віртуози і навіть педанти. Особливо дивує в них ця остання риса така взагалі невластива для їх темпераменту ані характеру, вірніше — безхарактерности. Тимчасом від сидження в незручній позиції на голій підлозі починають нам мліти ноги. Відчуваємо теж жорстокі болі ще від подорожі автом з Тячева до Кривої, коли нас везли скутими по троє в неймовірній тісноті. Але як тільки хто ворухнеться, бажаючи хоч трохи змінити позицію, негайно дістає порядну порцію палиць.

А біль чим далі робиться нестерпнішим. Невже, думаю з жахом, вони хотять нас протримати так цілу ніч? Але нарешті зявляється якийсь старший і показує нам, так як сидимо, так само рівно і в порядку лягти. Дуже охоче і негайно виконуємо наказ. Простаягаюся і з насолодою виправляю кости, але на велике здивования, довго не можу заснути. Думки, одна другої невеселіша, хмарами обступають наші голови. Так, бо чую, що і сусіди мої тяжко зітхають, неспокійно ворушаться. Видно, що мало кому щастить хоч на короткий час впірнути у забуття і сховатися від болючої дійсности. Нарешті таки засипаю важким і неспокійним сном.

Прокидаюся вдосвіта. Перекладачі повідомляють, що хто бажає на сторону, най піднесе руку вгору. Охочих є багато. Сторожа їх підраховує та наказує по двадцятьох вийти з рядів. Але ставати на весь зріст при цьому суворо забороняють. Мусить кожен повзти навколішках. Утворюється окрема колона по двох, що стоять на одному коліні, з руками спертими

на підлогу і з обличчям зверненим до дверей. Словом, немов стартують для бігу на далеку дистанцію. І хоча в дійсности дистанція недалека, але по рахунку раз-два-три усі стартуючі дійсно мають бігти, при чому на дверях сторожа для кращого ефекту намагається як найбільшу кількість їх встигнути вдарити палицею по спині. А „там" усе мусить робитися з неменшою блискавичністю, про що дуже пильно дбає таж таки палиця, весь час і тут при всякій нагоді підносячися над нашими головами. Треба сказати, що „палиця" це єдиний „державно-творчий" елемент в мадярській ментальности. При цьому „палицю", в даному разі, не треба брати символічно, а реалістично. І власне цей реалізм мадярської палиці є найвимовнішим симптомом остаточного завершення їх банкротства.

Це типовий мадярський стиль. Вони самі таке і подібне своє діяння називають раз „мадярськими законами", раз „мадярською медициною", раз „мадярською культурою". Копита і палиця. Цим все сказано про цю конячу державу. Копитами не тільки своїх коней, але і своїми власними здобули вони свою державу і копитами цими її поки що тримають. Та це нам на втіху, слаба підстава.

Та ось жеребець ворухнувся на стілці, нащулив вуха. Вмить палиця опиняється в нього в руці. Це, як потім виявилося, наближалася партія, що „стартувала" в „те місце" з інших павільонів. Кіно, в якому ми знаходилися тепер було, як зясувалося, переходовим етапом. Кожна партія по приїзді спинялася вперше тут. Для якої цілі — невідомо. Хіба для ознайомлення з палицею. А звідси, через купіль та дезинфекцію, направлялася далі. Таким чином з інших павільонів, водити „куди слід" мусіли крізь кіно. Черезте невдовзі ми побачили тих, яких постягали сюди з інших пунктів, тобто вязниць справжніх та імпровізованих. Пізнали багато знайомих, що рівнож впізнали нас, хоч їм наказують відвертатися від салі, коли проходять крізь неї, але очі це апарат, за яким навіть мадярським жандарам тяжко доглянути. Завважую, що „старі мешканці", на палиці, що гуляють по їх спинах, коли вони проходять повз сторожу, реагують призирливим усміхом. Бо приймають ці удари, як свого роду кепський дотеп.

Потім я зрозумів чому... Це була партія, що перейшла Бичків! Для тих такі удари, це були дійсно мов докучливе жало мухи. Кривава катівня Бичкова добре їх „витренувала". Небавом ми вже знали всіх, хто був тепер у Кривій.

Та з нами не робили нічого. Була якраз неділя і ми цілий день сиділи отак на підлозі, не сміючи ворохнутися. Приємно були ми там заскочені доброю зупою на обід. Було там навіть досить багато мяса. Та це пояснювалося тим, що спеціяльної кухні для нас не було зроблено в Кривій, а їли ми те, що варили й воякам. Крім того неділя ця здавалася нам безконечною. Розмовляти суворо заборонено, а за порушення цього, немилосердно били. До того хотілося ще страшенно курити. В кишені був тютюн, папірці і сірники, але закурити нам було неможливо. На нас, що сиділи і були мов на долоні, безупинно і з просто дивною витревалістю та пильністю дивилися пять пар очей.

Новий день так само починається „стартом", але сьогодні починає дошкуляти голод, бо не їв крім юшки за цих кількадесять годин нічого, ранішню юшку не приймав мій шлунок, а резервів ніяких не маю. Із заздрістю поглядаю на деяких власників хліба і сала. Сьогодні першого жандара заміняє другий, що завдяки своїм розмірам завгрубшки по гано, як на коня, володів ногами, але зате палиця його була такої величини, що можна було побоятися за долю власних ребер. Свою ласкаву увагу нове „начальство" звернуло одразу на двох інвалідів, що були у нашій партії і яких попередній режим посадив під стіною окремо від нас. Перший з них був інж П., емігрант з Кубані, що вчителював на Карпатській Україні і мав лише одну ногу, а другий інж. Х., що мав одну ногу спараліжовану. Оба не могли рухатися без палиць, але палиці їм відібрано. І от тепер новому начальству не сподобалося, що вони сидять окремо. Їм кричать встати, але обидва інваліди, поперше не розуміють, що їм говорять, по друге без палиці і сторонньої помочі підвестися не можуть.

І це і друге страшенно роззлостило „начальство". І палиця його підноситься у гору. Не помагають пояснення, що то інваліди, „начальство" лається і наказує їм встати та

приєднатися до решти. Ці пробують, але не можуть. Палиця гуляє їм по раменах. Сцена робиться такою огидною, що навіть жовніри їй якось не співчувають, хоч усі вони там були мов на вибір один кат гірше другого.

Але і в ката може бути бодай якийсь натяк на людське почуття. Один із них приносить врешті обом палиці і ті шкутильгають до нас. Оба побиті, бліді і настрашені. Сідають, палиці їм забирають, але начальство ще довго лається останніми словами, аж заходиться від незрозумілої люті.

Одного дня у відповідному супроводі в мадярському стилі уряджено нам купіль, стрижку та дезинфекцію. Але втішного тим часом довідуємося мало. Перша партія, яку сюди привезли перед нами і де ми пізнали багато знайомих, в тому числі і раненого Д., кудись зникла, а куди — невідомо. Вояки з нашої сторожі нічого не хотіли говорити. Взагалі це їм було видно заборонено. Але натомість не заборонялося страшити нас. Бо ось прийшов до нас „у гості" якийсь мадярський підстаршина, закурив цигарку та почав нам рівним монотонним голосом оповідати про ті муки, що нас чекають у недалекій будучині. Він казав, що всіх нас незабаром повезуть „в одне місце". А там вже на нас чекають детективи, що зїхались з цілого Закарпаття. „Вони вас будуть мучити, бити — так казав цей кат — аж поки з вас не вибють усю правду." Бо всі ви бандити і убійники, на руках яких кров наших мадярських героїв. А це ми вам не подаруємо, дарма, що ви усі тепер від того відпекуєтеся, та удаєте з себе невинних овечок!"

Отак щось у цьому дусі, не зміняючи голосу, бубонів цей садист може якусь годину. А ми усі порозвішували вуха та слухали це говорення, хоч значна більшість зовсім не розуміла мадярської мови і весь час сіпала за рукав сусідів, що хоч трохи знали по мадярськи: „Що він власне каже?" Перекладачі, бліді і схвильовані тільки відмахувались від наших настирливих запитань. Та швидко на нас уже перестали впливати усі ці погрози ставлення до стінки під кулемет, та обіцянка повісити, розстріляти і тому подібні ефекти. Ми зрозуміли, що ці садисти крім фізичних страждань, яких нам завдавали, биття та морення голодом, змагалися з усієї сили

тероризувати та мучити нас морально. Вони винаходили для цього все нові і нові способи. Як я згадав, ми пізніше вже до цього призвичаїлися. Але тут у Кривій, знаходячися у повнім незнанні, куди нас хотять вести та що робити, такі погрози робили гнітуче враження.

Незабаром рознеслися чутки, що нас везуть до якоїсь Ніредьгази... Що це концентраційний табор. Що туди дійсно звозять таких, як ми, тобто всіх українців з цілої Карпатської України. Що туди зїхалися слідчі та детективи з ріжних міст та містечок Закарпаття і що там буде провадитися слідство. Говорили потім про те, що поженуть нас згодом на якісь роботи на висушення мочарів. Що нам загрожує висилююча праця вроді, як на Соловках, малярія та інші страхіття. Про Ніредьгазу довідалися від одного старшого віком і досить симпатичного „катуни", що все це оповів якомусь з тутешніх, а той це переказав далі. І дійсно чутка, щодо Ніредьгази швидко знаходить нове потвердження з подібногож джерела: другий вояк теж казав про Ніредьгазу; окрім того виглядало це правдоподібним, що хотять нас вислати в глибінь Мадярщини, аби там розправитися з нами без свідків, місцевого населення, якого симпатії до всіх нас були для мадярів очивидні. Можливо, що були в них ще інші мотиви, але це вже нас цікавило менше. Незабаром вояки почали приносити передачу, яку сьогодні ми знову стали діставати. Наші близькі та приятелі, розпитавшись про нове місце нашого перебування, примандрували з Тячева до Хусту і знову постачали нам їжу.

Другого дня знову зявився „товстий майор"; як ми називали старшину, якому здали свої гроші, і повідомив нас про те, що до деяких вязнів прийшла рідня і хоче з ними попрощатися. І хоч він дістав був наказ не допустити до зустрічі, та проте беручи на себе відповідальність, „майор" нам робить таку ласкавість, але попереджає, що говорити з рідною дозволено тільки по мадярськи і голосно так, щоб присутні жандарми могли розмову чути і розуміти. Хто умови цієї не додержиться, негайно буде відісланий назад до бараку. На запит — а якже ті, які не вміють говорити по мадярськи і яких ані рідня цієї мови не знає, нам „майор" нічого не міг

порадити, знизав раменами і вийшов. Для нашої „компанії" це питання не було актуальне, бо нас мабуть ніхто не відвідає і тому ми цією справою не переймалися. Але коли за якийсь час дійсно почали викликати тих, яких відвідала рідня, то неочікувано викликали і Л. Ми нетерпеливо чекали його повороту, сподіваючись довідатися новини та дізнатися про те, хто його викликував. Внедовзі Л. повернувся, але вже з віддалі по його сумному і навіть зблідлому обличчю, побачили ми, що новини він нам несе не надто приємні. І дійсно. Коли сів біля нас то довго мовчав не дивлячись на наші нетерплячі запитання. А потім тоном, що не віщував нічого доброго, звернувся до нас. Ви приготовлені панове почути найгірші новини? Приголовлені, відповіли ми, і навіть впадаємо в його тон неменше похмуро.

Тоді він нам оповів, що викликала його п. Маруся С. Зустріла його дощем сліз і риданням та запевненням, що нас мабуть не розстріляють.

„Я знаю, я вірю, здрігаючись від плачу, говорила добряча п. С. — вас не розстріляють. Конзул казав, що мадяри впираються, та він робить і буде робити, що може. Але дотепер безвислідно." Далі вона підтвердила, що нас везуть до концентраційного табору в глибину Мадярщини, і там будуть робити над нами „слідство". Ми добре знали, що це значить у мадяр „слідство" і тому готувалися до найгіршого.

А з надвору долітали до нас ридання і лемент тих, що прийшли попрощатися із своїми чоловіками, нареченими, братами та батьками. Але кожен намагався заглушити в собі жаль викликаний цими сценами та почуттям тривоги за будучність усіх нас. Не дивлячись на бадьорі слова, якими ми себе взаїмно підтримували, на серці було тяжко. Ми вже добре знали, чого можна сподіватися від таких звірюк, як ці мадяри, з їх палицями і копитами та садистичним ухилом.

Тимчасом другу партію з протилежної салі вже виводили і на дворі чути було вигуки наказів та мадярська лайка. Нарешті наказали і нам встати та збірати свої речі. Підносимося, розправляємо занімілі ноги. Все ж зміна. Краще і це ніж безупинне сидження на підлозі. Стаємо по два. Короткий наказ і рушаємо. На подвірі вже нас чекає довжезний фронт

наших товаришів та якесь сопіння вояків і жандармів. Вирівнюємо фронт. Нас яких 300—400 люда, займаємо ціле подвіря. Починається перевірка. Потім дістаємо наказ повернутися ліворуч і стати по чотири. Далі знову нас починають рахувати. Нарешті і ця процедура закінчується. Маленький жандарм стає перед фронтом і говорить коротку промову: „Говорити підчас того, як будемо йти на станцію, заборонено, кого впіймають буде покараний. Іти треба рівними рядами, взявшись за руки. Хто зробить якийсь підозрілий рух або виступить з ряду, буде без попередження застрілений. Зрозуміли?“ Далі відвертається, віддає наказ. Жовніри з наставленими багнетами оточують нас зо всіх боків і рушаємо.

А на дворі такий чудовий весняний надвечір. Коли ми вийшли — війнуло на нас пахощами зеленого поля та квітів на деревах здовж дороги. Переходимо цим бідним селом — Кривою, що боязко притулилось до білих і здавалося в порівнані з ним — величезних будівель шпиталю, що носить його імя. Село майже порожнє, всі у полі і тільки де-не-де на подвірю порається чимсь, зігнута постать. Підносить голову і байдужим ніби чужим поглядом навіть без тіні зацікавлення провожає нас темними, незрячими очима. Але на самому краю сільця якась баба, глянувши на нас, сплеснула руками, та заллялася слізьми. Ось іще хата і клуня — остання будівля. Вдивляємося у відозву, що біліє на тій клуні і що на ній один за одним проминають тіні багнетів наших конвоїрів ... „Автономія Подкарпатської Руси“ кидаються в очі великі літери. Клуня і відозва лишаються позаду, але невеселі думки від цієї „автономії“ переслідують мене аж до самої станції.

Ця автономія чомусь уявлялася мов той дід з незрячими очима, брудний і нужденний зігнутий над якоюсь працею і сам чорний мов земля, що лишився там у цьому нужденному селі, якого мабуть я не скоро побачу. За якихось пів години передні чвірки вже підходять до станції, невеличкого і самітнього полустанку, де вже стоять червоні вантажні вагони приготовані для нас. Передніх розбивають на партії по 30 люда і ладують вже до вагонів. Приходить черга й на нас. В останнє кидаю погляд на село і на гори, що синіють

за ним. Ось родина залізничників збилась коло буди і цікаво до нас приглядається. З боку якісь цивілі, що надто недоброзичливо нишпорять по нас очима (пізніш виявилося, що вони їдуть з нами в ролі перекладачів). Біля ваґонів молодий жандармський старшина з тоненьким зовсім безвусим обличчям вродливої панночки грається із своїм фокстерієром. Довкола ні одного привітного обличчя, немов ми отара, а не люди. Чорт із ними. Плюємо ми на їх байдужність. Опиняємося в темному ваґоні. Розміщуємося, та не дуже. Гола підлога вкрита верствою муки, яку видно везли в цьому ваґоні. Та ми цим не надто турбуємося і коли двері за нами засуваються, робимо нараду і вирішуємо, що підчас їзди підлогу виметемо брудною сорочкою.

З полекшою зітхаємо, коли переконуємося, що жадні конвоїри з нами не їхатимуть. Курці похапцем дістають тютюн та весело закурюють, вже не потребуючи щохвилини розглядатися та розганяти потайки дим рукою. Скрізь по кутах іде жвава розмова. Аж тепер тут у цьому тісному ваґоні можна вільно зітхнути, позбувшися вічного стояння над душею такого дійсно незносного конвоїра, як мадярський вояк. Дехто сідає попід стіною, дехто проходжується по ваґоні, але на обличчі всіх видно задоволення. Ще кілька хвилин часу, коротке маневрування, при якім всі валяться на підлогу і ми нарешті рушаємо.

У вечірній імлі пропливає ген там далеко у сутінку хустський замок, з яким мовчки прощаємося. Прощай Хусте, колись такий рідний близький н а ш Х у с т, а тепер далекий і чужий, що за такий короткий час встиг так змінити обличчя. Прощай місто опортуніст і хамелеон, що його ми ані запалили своїм серцем, ані зірвали ґранатами. Тремтіть від страху ви, міста ворожі на нашій землі, бо ми прийдемо ще, вернемося до вас, щоб залізом і вогнем навчити вас любови до землі, на якій стоїте.

Минаємо Севлюш, в якому вже пишно цвіте розмарин на цвинтарі і квітнуть білим та рожевим квітом всі сади. Сонце сідає в рожево-золотих хмарках за обрій. Проминаємо останні українські села. В далечині бачимо групи селян, що ще працюють в полі. Крізь ґрати посилаємо їм привіт руками.

Не зважаючи на велику віддаль і працю, вони помічають і одразу розуміють все. Жінки плачуть, підносячи рукави до очей, чоловіки і старші леґіні здіймають шапки і привітно махають ними. А молодші леґіні і хлопчаки підносять правиці в гору і радісно гукаючи „Слава Україні!" біжать у напрямку швидко проминаючого потягу та якогось шаленою жадобою намагаються заглянути в червоні стіни наших ваґонів. Прощай Україно, прощай рідний народе, що так сердечно і щиро прощаєшся з нами.

*

Рівнина, рівнина. Земля чорна та родюча, а степи зі збіжжям, що зеленіє на них безконечні. Це все панські маєтки, а села це тільки колонії наймитів-жебраків, що гнуть спини перед мадярською шляхтою. Селяни ці виглядають нужденно: худі і похмурі. Жінки теж. Ані сліду по так проголошеній мадярській веселости та розмаху. Видно що це все довкола нас „зворотна сторона медалі". А веселощі іскристе вино та прегарні мадярки десь там за цими полями в розкішних хоромах мадярських ґрафів. І тільки дійсно прекрасні коні тішать мене. Фаетони, шарабани, кабріолєти, не кажу про звичайні вози, запряжені кіньми зустрічаються тут на кожному кроці.

Автомобілі трапляються дуже рідко і це ще більше підкреслює передвійськовий стан Мадярщини.

Нарешті десь о 4-ої по полудні доповзли до Ніредьгази. Велика станція і досить велике промислове місто. Але занедбаність і неохайність всюди впадає в очі. Стоїмо ми тут якісь дві години, бо місце нашого призначення властиво не є сама Ніредьгаза, а якесь інше місце, назву якого ми чули, але яку й досі я не можу запамятати, і де мадяри наспіх зробили концентраційний табор. Що він собою уявляє — не знаємо.

Ваґони наші відчеплюють і везуть якоюсь бічною залізницею. Їдемо ще якусь годину і нарешті потяг спиняється на невеличкій станції, цілком самотній. Поблизу не бачимо ніякого села лише десь далеко стирчить комин фабрики. Відчиняються ваґони і нас виладовують знову по чвірці. Знову

оточують кільцем вояків і ми рушаємо дорогою критою грубою верствою чорного мов вугіль пилу. Знову таки чудовий весняний вечір. Наша безмовна і сумна колона повільно посувається наперед. І лиш чути удари кроків та брязкіт рушниць наших конвоїрів. За якої пів години звертаємо з головної дороги на бічну і перед нами замаячіли будівлі якогось фільварку. Всі ми пильно приглядаємося до нього, ніби змагаючися, зі самого вигляду його, відгадати, яка доля нас там чекає. Заходимо у величезний двір, брудний і похмурий. З бараків повиходила челядь, неохайні замурзані жінки та діти витріщились на нас. Чорні кудлаті пси тривожно гавкають. Запах гною з величезних свинячих хлівів вдаряє в ніс. Підходимо до групи будівель, що відгороджена від решти двору колючим дротом. Заходимо в браму. Праворуч в деревляному кориті вже стоїть приготований для нас хліб. З дверей бічної будівлі (не то стайня, не то комора на збіжжя) визирають скрізь двері наші. Встигаю пізнати кілька знайомих облич. Крізь вікна видно два поверхи пріч вщерть набитих полоненими, що жадібно тиснуться до вікон. Спиняємося посеред двору. Просто перед нами розкрилася широка паща дверей. Починають викликати прізвища і викликані бігом зникають у цих дверях. Ми у Варюлопош, де починаємо нову добу мадярської неволі.

Незабаром вся наша партія опинюється в довжелезній будівлі, зовсім порожній, коли не рахувати простеленої в чотири ряди, смуги соломи. Займаємо місця вздовж смуги. Увіходить підстаршина з величезною палицею і громовим голосом наказує лягати. Ми, як один, неначе в воду кидаємося на солому, від чого зноситься аж під стелю стовп порохів. Наша пятка, як завжди разом.

З насолодою простягаємося на соломі. А що хлопці? — кажу до сусідів: не так то вже тут і кепсько — дивіться, солома! „І полова“ — додає М. — А мушу сказати, що порох від соломи паскудний. Вам особливо це буде дошкуляти на вашу хоробу.“

На превеликий жаль маляр наш говорив правду. Ці порохи мені дуже допікали і дуже пошкодили. І коли б я посидів у цьому проклятому Варюлопоші двома-трьома тижнями

довше, як сидів, то вийшовби мабуть звідтам „ногами вперед". Тим часом вже зовсім смеркло. До бараку заходить якийсь цивіль з дуже паскудним обличчям та проходжуючись між рядами, до всіх пильно приглядається. До нього звертаються з різними запитаннями, але він лише знизує плечима: „Панове, я тільки перекладач і знаю стільки, як ви. Завтра про все довідаєтесь." Ми аж потім дізнались, що це перекладчик. Був це найбільший кат-садист між усіма катами.

Вносять ліхтарі, які чіпляють на дроті прикріпленому до стелі. Знову зявляється підстаршина з громовим голосом і грубою палицею та по мадярськи щось до всіх говорить. Всі уважно слухають, а коли він виходить, наші знавці мадярської мови нам перекладають із захопленням його слова. Він казав, що як ми будемо притримуватися правил, що встановлені для нас тут, то з нами будуть поводитися цілком добре. Бо ж і ми мадяри прецінь люди.

Та другий день почався так, що відразу зникли, мов дим усі наші „рожеві мрії". Вже з ранку, коли наказала нам сторожа ставати по двох „до вітру", котрогось з полонених мадярський вояк за якусь дурницю жорстоко побив. Взагалі усі наші вартові здавилися звірюками і за найменше били кольбами. В бараці мусіли ми як і в Кривій сидити, ані поворухнутись не можна. Вояки весь час ходили між рядами, безупинно лаялись, замахуючись кольбами на тих, які їм здавалися неспокійно сидять чи розмовляють. При чому вираз обличчя у цих катунів був такий немов ось зараз кидатимуться на всіх та гризтимуть їх зубами. Особливо потворного вигляду був один малий вояк, що його рушниця була у два рази більша за нього. Саме мабуть через оцей свій зріст та почварність, цей недоросток був злющий, як зінське щеня. Він так і нишпорив очима по обличчях, ходячи між рядами та безупинно замахуючись на всіх палицею. „Гуманний підстаршина" — автор вчорашньої багатообіцяючої промови, раптом зник так ґрунтовно, що ми взагалі його вже більше в таборі не побачили.

Усі похмурніли, не передчуваючи навіть, що не тільки „квіточки". А тут ще крізь розчинені двері побачили ми раптом декілька цивілів, що стояли під бараком. Вони зійшлися

в невеликий гурт курити, про щось весело говорили та сміялися. Але мій Боже, що це було за товариство. Зовсім без жартів, я глибоко переконаний, що в Голівуді вони б, як статисти для гангстерських фільмів, заробили б великі гроші. Усі мов спеціяльно підібрані. От вже дійсно, як кажуть, дітько сім пар постолів сходив перше, як їх до купи зібрав. Між ними в світлі дня пізнав я і нашого вчорашнього „гостя", що представився нам перекладачем.

Тепер побачив я, що між усіми цими типами він домінував своєю здегенерованою жорстокою пикою. Водяної масти блондин з якимись каламутними рибячими очима, з перебитим носом, випятим уперед дегенеративним чолом і бичачим червоним карком. У всій його поставі був вираз одеревяніло-тупої, мов у кабана, холодної жорстокости. Він усміхавсь якось тільки носом, а вирячені очі його при цьому робилися шкляні, як у божевільного. Він хотів але не вмів усміхнутися. Я тому присвячую кілька рядків описові цієї потвори, що на його руках багато української крови. Це був найлютіший кат-садист, для якого муки жертви були найбільшою насолодою. Мусимо добре його затямити собі. Дехто з наших знав його, я швидко довідався, що він з походження українець. Прізвище його Величко, він син колишнього хустського старости і служив у чеській жандармерії. По приході мадярів зголосився цей огидний яничар до них на службу спіцеяльно, аби могти катувати українців. Звідки в цієї бестії така ненависть до свого народу, це таємниця. Так отже через руки цього товариства мусимо перейти всі ми. Робилося моторошно... Та ось „товариство" докурило. Обличчя їх враз набрали вигляду „заклопотаности" і всі вони зникли один по одному.

І „почалося". Раптом у дверях зявився високий худий цивіль у пумпках, Вайнраух (раніше кельнер в готелі „Рояль" в Хусті), один з так званих „перекладачів" з гумовою палицею в руці. Він вигукнув одне прізвище, і хоч викликаний зараз же скочив і (навчений попереднім досвідом) кинувся бігом до дверей, то всеж таки Вайнраух роззлощено репетував: „Скоро, скоро, с... сину", та замахнувся у дверях на викликаного палицею. Не встигла ця перша пара зникнути,

як зараз прийшов інший кат — Кастнер, і цим же способом викликав другого полоненого. Робота почалася. Ми сиділи в напруженому чеканні. Спосіб викликання не віщував нічого доброго. Настрій зіпсувався.

Усі сидять пригнічені та зблідлі, чекаючи своєї черги. Нерви у всіх напружені і навіть „катуни" принишкли і тільки мовчки, без крику, грозили нам кольбами. А вгорі „хірурги" працювали. Де-хто з них де-коли раптом забігав у барак та не говорючи ні слова набірав з відра в куті води до шальки та швидко ніс на гору, відливати зомлілих, закатованих до непритомности вязнів, щоби потім знову їх нещадно бити. Тим часом надійшла обідова перерва. У нас в бараці було вже кількадесять змасакрованих. А „гицлі" весело гуторячи, ніби по якійсь корисній праці, йшли на обід. Вязні-румуни тимчасом внесли котел і шальки, та почалася роздача обіду. Ми на хвилину відітхнули, радіючи, що хоч на якусь годину припиняться переслухи.

І таку звичайну річ, як роздачу обіду, мадяри переводили, так, аби більше нам дошкулити, ніж нагодувати. З лайками, з биттям палицею за найменшу дрібницю. Виголоднілі люди простягали руки за шалькою з гарячою бурдою, але зараз діставали палицею по руці, коли катуні чи іншому катові щось не подобалося. Та ось скінчився обід. Бачимо крізь двері як гицлі повертаються та заходять до канцелярії. Ну, тримайтеся хлопці — шепоче М. Та ми й без того тримаємося, як можемо. А незабаром знову у дверях кат. Хвильку дивиться, поклепуючи себе гумою по стегнах. Кожний чекав чи не його зараз покличуть до „хірургічного" відділу. „Міклош М.", кричить раптом різко гицель.

Швидко встає, підводячись зі соломи православний священник, про якого я вже згадував раніше. „Скоро, скоро,там!" Худий і виснажений служитель церкви нервовим рухом поправляючи одяг, поспішає до дверей. Гицель міряє цілу його худорляву постать зловісним поглядом. Зникають. Цей священник був з нами в тячівській вязниці. Заарештували його мадяри просто в церкві, і не давши скінчити Служби Божої в ланцюгах вивели з храму. Сльози та нарікання вірних нічого не допомагали. Причиною арешту було ніби те, що пе-

ред виборами до першого сойму, він закликав з амвону вірних голосувати за українських кандидатів — це був увесь злочин цього священника. Вже при списанні протоколу мадяри його тяжко побили, але цього їм очевидно не було досить. Бо незабором повернувся цей священник з допиту весь закривавлений, в синцях з набряклими від биття руками і стогнучи ліг на солому.

О звірюки і варвари мадярські. Стискалися зуби від безсилої люті. Це нове варварство було ніби сиґналом для ще лютішого катування дальших викликаних. До самого вечора тупотіння, глухі удари та стогони на горі в „канцелярії" не припинялися.

Після тривожної ночі, на другий день те ж саме. Рідко котрий не був битий. Взагалі мадярам йшло головно про те, щоб якнайбільшу кількість людей зробити каліками, не здібними ні до чого і так позбутися небезпечного елементу.

Підчас нової обідової перерви раптом зявилося начальство. Комендант табору та ще якийсь мадярський старшина. Ми спостерегли між іншим, що підчас катувань на горі нігде близько ані старшин ані підстаршин ні жандармів чомусь не було. Навіть вояки, що нас сторожили з бараку раптом десь зникали, коли стогони та биття на горі робилися аж надто чутними. Та це був лише трік. Бо, як я вже зазначив, і одні і другі були однакові, але мабуть в той час вони вважали за ліпше, коли відповідальність за знущання впаде на цивілів. Асекурували себе. Ми, мовляв, тут ні при чому, це робиться без нашого віддома. Але швидко і ця кокетерія була відкинута, катування стало зовсім отверте.

Так ото ж в час перерви завітали до нас цивілі і мадярські офіцери, що спинилися у дверях і робили вигляд, ніби не бачать безліч скатованих людей. Та тут раптом встав один увязнений письменник Ґ., що був добре знаний в бараку. Він зробив кілька кроків до дверей, а потім голосно почав щось комендантові табору говорити. Той з незадоленням слухав його. Потім запитав письменника, як він називається і хто він такий. Ґ. відповів. Комендант щось сказав йому у відповідь і вийшов. Той сів на своє місце. Виявилося, коли нам переклали розмову, що письменник виступив в обороні

катованих. Він сказав мадярові, що дивно йому, як у державі, котра претендує на культурність в Европі можуть діятися подібні речі, як катування невинних людей, що лише виконували дерективи свого леґального, визнаного всіма державами Европи, уряду, щоб цих людей били та копали. Що він письменник і журналіст також незаконно заарештований та триманий в неволі енергійно протестує та просить коменданта негайно віддати розпорядження, аби катування було припинене. На це йому комендант відповів, що добре, він накаже, аби нікого не били, що він не знав, що при переслуханнях бють.

Він „не знав“... Але це не перешкодило панові офіцерові оповісти гицлям про мужну інтервенцію письменника. По обіді усі ці кати зібралися у нас під дверима. В бараці була напружена тиша. Всі з притаєним віддіхом спостерігали перипетії огидної боротьби між Ґ., який єдиний спромігся голосно й отверто виступити проти катів, — та мадярськими гицлями. Я дивився на письменника, але він був спокійний, ані трохи хвилювання не було видно на його обличчю, хоч він знав, що його могло чекати. Ми були цілковито в руках тих гицлів. З „европейської опінії“ вони собі нічогісінько не робили. Скалічити, замучити людину так, щоб потім вона за пару днів сконала, не було для них тяжкою справою. І письменник і усі ми добре це знали.

А гицлі все стояли під дверима та весело покурювали цигарки. Та було видно, що щось там у них не дуже весело... Цей протест їх якось спантеличив, можливо, що комендант їм сказав, мовляв робіть що знаєте — не моя справа, але колиб щось сталося, то уважайте, бо за все будете особисто відповідати. І от гицлі видно радилися, як їм реаґувати на подібну сміливість з боку Ґ. Нарешті його повели до канцелярії. Ми всі чекали, що буде. Тим часом інші гицлі викликали дальші жертви, але, хоч ми вслухались, тупотіння і стогону не було чути. Певне дійсно поміг протест? А по бараку вже кружляла чутка, що Ґ. призначають старостою, що він буде відповідати за порядки, що сторожі, тобто вояки і жандарми навіть заходити до нас в середину не будуть. І всі вірили вже та тішилися, тільки не довго. У дверях зявився Ґ.

Кількасот очей впялилося в нього в тривожнім очікуванні. Він йшов сумний, на питання не відповідав, а мовчки сів на своє місце. Незабаром ми довідалися, що там гицлі його збили ґумами, але так, щоб не було дуже помітно, та сказали йому, аби не пхався до справ, що його „не торкаються", бо в іншому випадку і він і другі дістануть ще більше.

Але цього було мало. Ціле пополудня того дня кожних півгодини викликали Ґ. то на гору, то водили десь аж поза табор. На другий день його кликали знову кілька разів (що там з ним робили, про це так я й не довідався, бо письменник мені про це не встиг оповісти), а потім знову почалося все по старому. З горішнього поверху долітали згуки глухих ударів, тупотіння, стогони, а потім знову поверталися звідти скалічені люди, що умліваючи падали на солому та корчилися й крутилися там від болю. Чим далі тим гірше. Тепер у гицлів завелася мода бити по полових орґанах і вислухувані поверталися з гори в такому вигляді, що страшно було дивитися. Муки цих людей не дається описати. Здорові люди в повному розцвіті сил повертаються з екзекуції дослівно на вколішках, посірілі, немов з хреста зняті. Видко, що кати вирішили „постаратись" ризикнути (хоч і не дуже, бо мадяри дивилися на це радо) „відповідальністю".

Пригадую ще такий випадок. Якийсь молодий хлопчина, що вже був на переслуху, якого мали пустити на волю, пив біля дверей з шальки воду. Коли напився, вилляв решту крізь двері на двір. В той час проходив отой деґенерат Величко. Кілька крапель чистої води впало йому на штани, хлопцеві, що вилляв воду та не хотячи трохи обілляв йому штани, він тутже розбив у кров лице. Але садистові було цього мало: за кілька хвилин щось собі надумавши, він повернувся, покликав хлопця зі собою і так його збив на дворі, що той ледве приповз назад та чотирі дні не міг встати. Величко копнув хлопця кілька разів до міхура.

До рук цих злочинців-садистів, мадярська влада передала життя кількасот або вірніше кількатисяч українців. Почуття необмеженої влади над життям чи смертю соток людей п'янило цих вчорашніх різників, голярів, кельнерів. Вони шаліли від насолоди, яку давала їм ця „влада"? Всі найгірші звірячі

інстинкти, що вони мусіли в собі в інших обставинах приборкувати під страхом кари, тепер отверто і без стриму могли вони проявляти назовні. От це все і нічого іншого, було потрібно мадярам, а не жадне слідство, чи відріжнення винних від невинних.

Про це свідчить найкраще ще такий приклад. Були з нами в бараку брати Андрейчики з Торуні. Молодший повернувся зі слідства дуже побитий. А ще окрім того жандарм довго стояв над ним та читав „поученія", яке закінчив штовханом та кількакратним „фуй" (тут до речі мушу сказати, що мадяри дуже люблять своїм офірам довго і вперто доводити після побиття їх „злочинність", та по батьківськи їм докоряти). На старшого брата Андрейчика так усе це вплинуло, що він зі страху при переслухані вигадав несамовиту історію про те, що він бачив, як в Торуні січовики піймавши мадярських терористів били їх та катували, а потім різали пилами. Гицлям того тільки й треба було. Вони зараз же наказали Андрейчикові шукати по бараках учасників цієї екзекуції. І ось він у супроводі гицлів та жандармів повернувся до бараку та показав на двох галичан і одного бичківця С. Цих зараз же покликали на гору і почалася історія. С. внедовзі повернувся скорчений і ввесь синій. Стікаючи кровю він сів на соломі біля дверей.

Внедовзі повернулись так само побиті галичане. Але співвинних шукають далі. Андрейчика старшого кликали на гору „свідчити" і він сипав людей і плів, що йому тільки приходило до голови. Потім вночі він підмовив С., що ні до чого не признавався, аби він тільки признався та потвердив Андрейчукову вигадку. Мовляв, тоді тобі нічого не буде. Цей, боючися дальших мук, на другий день так і зробив. Але його скатували ще гірше. Він уже стратив усяку подібність до людини. При цьому йому наказали сидіти окремо, бо, мовляв, завтра чи сьогодні його тут, же на дворі, повісять.

Але хто йому міг помогти. А його все кликали й били й били впродовж кількох днів. Далі Андрейчика повели до другого бараку і він знайшов там заступника коменданта Січи в Торуні, Г. Яворенка. „Ага!" — приповів мерзотник А., що вже почав входити в свою ролю, хоч його при цьому

всьому нещадно лупили також — ходіть, ходіть сюди!" Яворенка взяли. На горі його почали рафінованим способом бити. Але той ні в чому не признавався. Не помогло ані биття по голові, ані по статевих органах. Маленький на зріст, тендітний, ніжний мов дівчина, він духом був твердий мов криця. Що тільки з ним не робили ці садисти. Він був міцний, мов скеля, і всю вигадку заперечував. І хоч був уже мов тінь, і хоч катували його кілька днів, не заламувався.

Я бачив його в останній день катування. Йому чомусь, мабуть для знущання, коли він повернувся з катівні, весь закривавлений і блідий мов труп, наказали одягнути січову шинелю та шапку; він сам це не міг зробити, але йому помогли. Скривавлена з попередніх катувань шинеля, мов терновий вінок була надіта на нього. Він стояв злегка хитаючись і з обличчям білим мов крейда, але так дивно спокійним і прекрасним, що мені майнула думка, чи не святий це. Очі в нього були заплющені, руки безвладно висіли до долу, і тільки з долонь, розбитих і скривавлених повільно капала кров. Хтось підніс до його уст воду і він, не розплющивши очей, поволі пив. Ані найменшого стогону не видав цей мученик, зі себе. І він таки добився свого. Твердо відкидаючи брехню мерзотника Андрейчика (що до речі був учителем в Торуні), він запропонував тому, щоб показав те місце, де по його словах різали січовики мадярів і де потім їх поховали. Він казав, аби комісія зложена із слідчих, разом з Андрейчиком поїхала до Торуні і на місці перевела слідство та віднайшла зарізаних мадяр. Тут гицлі звернулися до його, чи зможе він це місце показати. Андрейчик почав щось крутити, а коли на нього потиснули, то признався, що все вигадав, а С. теж намовив, щоби наговорив на себе, що брав у тому участь. І щож? Нічого не сталося. Правда, С. перестали вже кликати на гору. Рівнож як і М. Я. після цілого тижня немилосердних катувань, дали спокій, але проте Андрейчик, який цілу цю історію вигодав, та водив за ніс усіх цих „слідчих", детективів та інших гицлів, таки лишився у них у доволі привілейованому становищі перекладача і навіть писаря. Чому ні? Заслуги його були в тому, що він дав

причину до пів смерти катувати неповинних людей. А мадярам тільки цього й треба було.

На другий день, неочікувано був викликаний з нашої ґрупи О. та немилосердно збитий. Наша віра, що ми, зареєстровані як „укран-неймат", знаходимося під охороною німецького конзула, розвіялася безслідно. Особливо коли невдовзі потім був зпоміж нас викликаний ще один і теж збитий. Побиті нам оповіли, що гицлі сміються з тих, що дістали гроші, мовляв, конзул послав їм трінкґелд. Коли решта була „переслухана", прийшла черга і на нас. Та тут дійсно сталося чудо. Гицлі нікого не били, на переслуху тільки перевіряли протокол. Мене навіть той гицель, що вів на гору, рахував потрібним попередити, аби я був спокійний, що мені нічого не станеться. Поїдете, куди будете хотіти. Ви з Праги? „З Праги", відповів я. Так поїдете до Праги.

І дійсно на горі зі мною поводилися зовсім пристойно і навіть при мойому вході дискретно заховали ґуму під стіл. Так було з усіма з нашої ґрупи, що складалася в дійсности з далеко не „невинних" з їх погляду людей.

За кілька день усіх вязнів викликали по списках на двір та розбили на чотири категорії. Ми ніби горожани Німеччини творили окреме тіло. Потім показали нам забрані речі та перевели до другого бараку, де були переважно самі молоді січовики. Тут як тільки я увійшов до бараку, раптом кільканадцять рук простягося до мене з верхніх пріч і майже витягли мене на гору. Після довгої перерви зустрівся я аж тут в Ніредьгазі зі своїми хлопцями з Летючої Естради. Ще одна мить і стискаю руку Дема. Він пропонує мені місце поруч себе. А М., Л. та О. десь від мене відбилися в розгардіяші. Естрадівці радісно мене обступили. Жваво оповідаємо собі пережиті пригоди. І хоч там долі вояки кричать, лаються, на шум ми не зважаємо. Хлопці мене частують тютюном. Словом зустріли наче рідного батька. Нарешті усі розмістилися. Я лежу поруч з Демом. В долині Я., Щ., П. Ц., і т. д. Ми на горі. Босі хлопці до нас мовчки перескакують з одних пріч на другі, не зважаючи на вояків, що немилосердно бють та лаються, кого зловлять. А бють палицями по голих ногах. Та усі мої „естрадівці" вже мали за собою Бичків і тому

„катуни“ з палицями не робили на них враження. На запит, чи були вони вже тут переслухані, відповіли, що ні, крім кількох, що на їх показав Андрейчик чи інший „сипач“. От, як наприклад поручних Сулятицький. Про нього теж треба окремо сказати. Його, як кошового, мадяри били чи не найбільше, головно вимагаючи від нього, аби видав своїх старшин та січовиків. Нічого від нього не могли дізнатися, хоч катували його так немилосердно, як майже нікого. На нього, як на якесь чудо, приходили дивитися мадярські офіцери, нічого не казали, лиш похитували головами. Один з таких гостей „туристів“ по стражданнях, навіть вчесав нам промову в тому дусі, що мовляв: „Ми мадяри народ милосердний, ми усіх любимо, лише нас ніхто не любить.“

Треба зазначити, що ці професіональні „екзекутори“ з національного покликання, були здається щиро переконані, в тім, що поводяться з нами цілком гуманно. Вони так звикли прикрашувати свій шлях при таких нагодах трупами повішених, що це катування їм здавалося цілком людяною з їх боку поведінкою. Вони навіть на доказ такої туманности улаштували в таборі амбуляторію. І кожного дня довгий носатий санітар з білою повязкою і червоним хрестом на руці, вранці викликав до лікаря хворих, „але таких, що ось ось уже помруть“, як любив він казати. Амбуляторія, яку теж варто тут згадати, знаходилася якраз поруч тієї кімнати без вікна, де була головна катівня. Так що хворі, що йшли до лікаря та й сам лікар під час своєї самаританської діяльности, чули зовсім ясно крики і стогони тих, кого там катували. А носатий санітар з приємним усміхом вслухувався в цей стогін і хорим многозначно на це підморгував. До речі цей санітар був колись в російському полоні. До всіх звертався лише з одною фразою: „Послюшай (нецензурна московська лайка) січас же по морді не хочеш?“ Він мов папуга навчився цієї фрази від близьких собі по духу із насолодою тепер її повторював.

А лікар всіх лікував саліцилом та обіцянкою, що скоро випустять. Я один раз був у нього, але медецини яку він мені дав, не уживав . . .

Та ось почався на другий день переслух і тут. Гицлі явно

поспішали. Їм певно був даний якийсь короткий термін, протягом якаго вони все мали скінчити. Видно, мадярам не дуже хотілося витрачатися на „добові". Але це не перешкоджало їм бодай кожного четвертого збити — по старому способу. Бідний був секретар Говерлі П., який лежав біля мене з набряклими побитими руками та міхуром і тихо постогнував. Р., якого збили ще більше і який був теж моїм сусідом, лежав непорушно мов пласт з другого боку. Та коли почався переслух естрадівців, на диво і щастя усі вони повернулися цілі і здорові.

Гицлі поспішали, але за те катуни нам допікуляли немилосердно. Деякі між ними просто робили собі з того спорт. Вони підкрадалися тихо аби піймати когось з цигаркою або при розмові і тут же з насолодою карали. Улюбленим способом їх кари було кликати „Гітлєра" тобто того німця, що я про нього вже згадував, та примушувати його бити „винуватця" по обличчю. Але Шолц змагався вдарити якнайслабше. Тоді вже на його обличчю показували, як треба бити. Це була їх розвага, цих вроджених катів.

Та якось за кілька день вже після того, як усі були вислухані і гицлі розїхалися, підчас перебування нашого на дворі, раптом спала на нас приємна несподіванка. Маленький старший жандарм наказав усім укран-неметам утворити окрему ґрупу. Ми поставали. Але чеський жандарм Маковський з Севлюша, що був між нами (який до речі весь час свого перебування в таборі знаходився на привілійованому становищі, тобто міг вільно виходити, курити, ніхто його не переслухував, він тільки чекав транспорту), почав своєму мадярському колезі щось шепотіти. Тоді цей жандарм нам загрозив, що коли виявиться, що до цієї ґрупи станули ті, що є українськими еміґрантами і тільки жили в Празі, то такі будуть жорстоко покарані, навіть розстрілом. Бо лише справжні горожани колишньої ЧСР мають лишитися в цій ґрупі. Та це все не помогло і ми не рушилися з місця. Тоді нас всіх щераз (не знаю вже котрий) переписали. Тим часим на другий день ґрупу зі 44 люда викликали на двір, наказавши забрати річі, та вивезли їх до Польщі. Шкода було тих хлопців, ждала їх страшна доля.

А ми чекали теж. Та дні минали повільно, мов катафалк з труною, а нас нікуди не везли. І взагалі нічого з нами не робили.

Тим часом я зовсім охляв і почував, що ще тиждень-два і зі мною буде погано. Душні бараки, повні пороху зі соломи, вщерть набиті людьми, не дуже сприяли моїм хорим легеням. На щастя почали дозволяти виходити на двір, де дихати було вільніше. Усі ми з тугою поглядали туди за дроти ген на північ, де здалеку зеленіли Карпати. Але ось нарешті настає цей день.

Добрим вістуном був знову таки цей самий малий жандарм, який ескортував нас ще з Тячова. Перш за все він витяг папір і викликав нашу ґрупу 60 люда. Жандарм сказав, що маємо бути о 4 годині по полудні готові до відїзду. Всі мусять поголитися, причепуритися, словом привести себе до порядку. Їдемо до Будапешту. Коли жандарм відійшов і ми знову змішалися з рештою полонених, то усі наші товариші щиро нам ґратулювали, обіймали нас та прощалися з нами. Мої естрадівці допомогли мені зібратися. Я вже не надто був здібний витріпати собі пальто, чи випрати сорочку, що її тут же можна було висушити на сонці, бо день був соняшний. Всі енергійно взялися до роботи і ще задовго до четвертої години були готові рушати. Усі ми „вибранці" ходили наче іменинники. Та нарешті прийшов малий жандарм ще з кількома, які теж були зібрані в дорогу. Нас знову виладували в колону по чотири, видали хліб і навіть сало, при чому вже ніхто з мадярів не лаявся, та навіть принесли нам ціґарети та чоколаду, коли хто хотів купити. І ось за хвилину виходимо з цього, сумної памяти, табору-катівні. Наші товариші тулять-ся до вікон та сумно, але з радісним усміхом прощають нас. Ми підносимо руки . . . Слава . . .

Виходимо на знайому вже дорогу. Довкола вже весна в повному розгарі. Було це 2 травня, коли ми покинули Варюлопош, та йшли не оглядаючися назад. Невдовзі ми вже на станції. За хвилину привозять до ваґону солому, яку ми за два пенґе замовили собі ще в таборі. Мадяри не оминули останньої нагоди бодай трохи заробити на нас.

Наші ваґони останні на хвості потягу і коливаються під

час їзди так, що спати зовсім неможливо. А вранці крізь відчинені двері побачили ми Будапешт, в якому не спинялися. За кілька годин швидкої їзди наближаємося до границі. Нарешті відкривають двері ваґонів і лишають їх відчиненими, хоч їдемо ще по мадярській території. Ще кілька хвилин їзди і ми опиняємося по той бік кордону. Ось перші німецькі написи і перший прапор з гаковим хрестом. Виходимо на якійсь малій станції. Жандарм, баґнети, лайки мадяр, усе лишилося на тому боці.

А тут два якісь убрані в цивільному перевіряють нас за списком, а потім пропонують заняти два пасажирські ваґони, спеціяльно для нас зарезервовані. Від почуття волі, ми неначе пяні. Ми знову люди і знову серед людей. Потяг рушає. Їдемо до Відня. Кінець неволі. Кінець важкого сну.

Коли б і тих швидше — думає кожний з нас про своїх товаришів, що лишилися там . . . Невдовзі вже в далечині замаячив Відень. І ось знову після довгої павзи, нас зустрічають піднесені правиці наших старих знайомих і товаришів з Карпатської України, що швидче нас вирвались від мадяр і тепер прийшли нас зустріти і заопікуватися нами.

Слава Україні! Слава! відповідаємо. Ми знову готові.

Ведіть нас!

С. ВІВЧАР

Ліс шумить . . .

Ліс шумить . . . Його замерзле ще віття нахиляється, щоб привітати січових хлопців. Тих хлопців славної „Карпатської Січи", що не мали щастя впасти на полю слави у завзятих боях з мадярськими ордами, які насильством здобувають і грабують їхній край.

На білім лоні полонинських верхів значаться червоні сліди. Українські Карпати з радістю приймають до себе січовиків, які під Камяницею, Ґорондою, Іршавою й Севлюшом, Королевом та Хустом і на цілім просторі Карпатської України, косили мадярських наїздників, і до останнього набою клали героїчний відпір монгольським ордам, що стократ чисельно переважали добровольців січового війська.

З любовю привітало й населення своїх найкращих синів, лицарів „Карпатської Січі", які розбиті но фронтах у нерівних боях, відступили до рідних гір, щоб і надалі, зі зброєю в руках, боронити свободу народу і українські Карпати!

Ця партизанська боротьба січовиків не скінчилася ще до нині. Тим і дасться вияснити, що мадярська військова диктатура в Карпатській Україні наділі не знесена і досьогодні. Тепер зводяться завзяті й неменш героїчні бої партизанських відділів з мадярами вдовж залізничих шляхів Карпатської України від Перечина до Ужка і від Хуста на цілій лінії аж до Ясіня, на Волівщині і Хустщині. Партизанські відділи були, крім двох-трьох, малі числом, від 10—20 люда. Переважно складалися з тих фронтовиків, яким, по розбиттю фронту, вдалося щасливо відступити.

Партизанські відділи дуже тяжко пробивалися крізь озброєних місцевих мадярських терористів в гори. Найболючіші, втрати, далось відчути на лінії Хуст—Бичків—Ясіня. На тій лінії було найбільше жертв. За ті всі численні жертви відповідає один урядник безпеки при президії влади, який прибув з Хусту до Бичкова ще 15. березня вечером і в імени Президента Др. Августина Волошина давав на-

казн командантам Січи вздовж тої лінії, щоб зложили зброю і передали команду місцевим мадярам, мовляв вже все пропало. Цей „наказ" також в імени Президента повторив 16. березня комендант утікаючих чеських відділів підпол. Земан. Мадяри отже змогли ту лінію заняти, в порівнанню до інших областей, в короткому часі між 17. і 20. березня. Також не дивниця, що місцеві мадярські терористичні банди з того скористали і озброївшись, виарештовували і без ніякого суду розстрілювали зовсім невинних людей (тільки тому, що вони українці), вже від 16. березня (забиття Волощука в Бичкові ітд.). При цім ганебну ролю відограло чеське військо. Переходячи через Тячів до Румунії, роздїлювало місцевим мадярам зброю, одяги й шоломи. Ані одного мадяра не було в Тячові вже 16. березня, що не мав би кріса і за поясом ручні гранати. Для мадярів була зброя, яку щедро давали чехи. Мадярські терористичні банди під проводом адвоката дра Гапки з Тячова (він був їхнім окружним комендантом), озброїли не тільки Тячів, але розвезли зброю для мадярів та їхніх прихвостнів і по инших селах, головно: Тересва, Солотвина, Бичків, Рахів, Ясіня. 16. березня арештовано в Тячові вище сотні українців (незгадую скільки там арештовано в наступних днях!). Деяких по ревізії випустили, деяких розстріляли. Інших відвезено до концентраційного табору в Ніредьгазі. Тоді арештовано редактора й письменника Василя Гренджу-Донського, посла Михайла Марущака, а вечером передали їм ще румуни посла Дра Степана Росоху, якому одначе вдалося втекти, ще того дня.

Найнещасливіше скінчив один партизанський відділ між Бедевлею і Тячовом 17. березня коло 7. години рано. З великого партизанського відділу, по кривавім бою, в якім взяли участь і мадярські гармати, майже ніхто не вратувався. Мадяри також понесли поважні втрати. Другий більший відділ розбили мадяри під Тересвою. Девять січовиків, що мадяри їх зловили розстріляно на місці, ранених добито. З мертвих січовиків стягали мадяри січові уніформи. Пізніше одягалися в них, щоб легче виловити січовиків. 17. березня арештовано в Тересві багато українців, між ними посла Федора Ревая, дир. учит. семінарії о. Василя Ларя, проф. Якова Голоту, отця

Христофора та інших. Ці сиділи в канцелярії сільського уряду, звідки їх відтак відвезено до вязниці до Тячова, потім до Ніредьгази. Тільки о. Христофору вдолося викрутитися. Того дня був там знову арештований Др. Росоха і нагло засуджений (без ніякого суду!), ще з двома січовиками з Галичини на розстріл. Засуджених вели мадяри під багнетами в зарви т. зв. „Сасинові ями" під гору Качулку. З під розстрілу вдалося Рососі щасливо втекти, одного з тих двох січовиків

По розстрілі.

при втечі забили, іншого, тяжко зараненого, мадярські дикуни добили кольбами.

18. березня звели партизани відважні бої з мадярськими військами вздовж середнього пасма Карпатської України, від Березнянщини через Волівщину, Хустщину аж на Гуцульшину. На Волівщині взяли участь і мадярські гармати В Нересниці 17. березня партизани позривали й знищили всі мадярські прапори і вітальну браму, яку мадяри з жидами поставили. Відділ подався в гори в напрямі Бичкова. В той час кілька партизанів зривали мадярські прапори в тереблянській до-

лині. 18. березня партизанський відділ в числі 13 душ під проводом десятника О. позривав із жидівських хат мадярські прапори в селі Ганичах, а в полудневих годинах в селі Калинах під Дубовим розгромив місцевий „ершег" (сторожу) і жидівську банду, яка йшла січовиків витати, думаючи, що то мадяри; позривано прапори і вітальну браму, яку поставив піп Силядій і визволено Росоху, якого зрадливим способом Силядій арештував. Партизани визволили тоді ще одного інженера, що пізніше знову попав до табору в Ніредьгазі, шофера С. й двох семинаристів. Відділ подався в гори в напрямі Рахова, щоб ставити дальший відпір мадярським бандам. І так мадярські війська могли окупувати до 20. березня тільки головні лінії, по яких ведуть залізничні шляхи. Середню полосу змогли заняти аж 23. березня, коли були заняті мадярськими військами Косівська Поляна, Драгово і дальші села в тій лінії на захід. Горішню частину Карпатської України окуповали мадяри далеко пізніше. А пограничне пасмо, де нема добрих шляхів, не було зайняте мадярами. Його ще не скоро займуть. Мадяри просто бояться туди йти, бо це переважно ліси з малими оселями, де ще богато скривається партизанів-січовиків, досить добре озброєних. Партизани не сидять там за пусто. Ще в квітні і в першій половині травня, знаходили мадярські патрулі часто забитого свого жандарма, чи вояка, а часом й цілу патрулю. Тому в Карпатській Україні триває й надалі військовий стан.

По щирости сказати, січових партизанів не так легко проженуть вони з гір. Партизани добре знають терен, бо то переважно гірські хлопці, а відтак їм сильно йде на руку місцеве населення, що в деяких околицях може й місяцем скорше вигнало худобу на полонини, щоб легше допомагати січовикам в харчуванні.

*

В перших тижнях настрій українського населення під мадярською окупацією був дуже пригноблений. Озброєні терористичні мадярські банди, за допомогою мадярських жандармів і вояків, виробляли жахливі річи. У Тячові вже від 17. березня зачали розстрілювати українців у тюремних пив-

ничних келіях без ніякого суду. В Бичкові забили мадяри 16. III. від полудня січового чотара Павла В о л о щ у к а, учителя горож. школи, як той хотів переступити до Румунії. Встрілив його бичківський мадяр, на хрестне імя Кароль, що відтак пяний сам хвалився тим в Рахові. Протягом 17. і 18. березня в Бичкові арештовано мадярськими терористами цілий ряд українців, що там схоронилися, або чéрез Бичків хотіли дістатися до Румунії. В той час, член малої антанти Румунія, видала мадярам до Бичкова 273 січовиків. Румуни найскорше їх обікрали, позлуплювали одностроі, чоботи і босих

Змасакровені мадярами три січовики в Бичкові.

та напів голих (а був ще сніг!) під штиками передали мадярам. Мадяри поставили в два ряди, від мосту аж до горожанської школи і крісами били в ганебний спосіб з обох боків січовиків, що мусіли йти до горожанки поміж ті два ряди. Які тортури зазнали січовики в горожанці, на це не вистарчить окрема стаття. Я тут тільки згадаю, що кожний з місцевих мадярських бандитів, хто тільки міг, ліз до горожанки і бив січовиків, скільки хотів. Із своеї „праці" верталися мадярські терористи окривавлені, як різники.

23. III. замордували в Бичкові упр. школи з Кобилецькоі Поляни Остапчука. Так його били, що йому очи повилазили

і не міг собою вже рухнути. Далі дорізали його, як якусь скотину в одного селянина Кузьмика на гної. Замордував його терорист Вереш зі Страбичова, що дістав за мордування українців від мадярів титул „вітийз“ і загарбав для себе цілий маєток родини Остапчуків у селі Страбичові. Того дня в подібний спосіб був замордований в Бичкові теж Інж. Литвицький.

Неменше ганебно пописалися требушанські терористи, які разом з мадярськими вояками бестіяльно замордували 7 січовиків і одну вагітну жінку. Були то: чотар Тимочук, січовик Годван, Іван Полянчук, зять старости Фіріщака і батько письменника Марка Бараболі, 55 літній Рознійчук. Всі з Требушан. Імена інших двох січовиків мені не відомі. Замордували їх між 25. а 27. березнем. Тих 5-тьох перед тим затримано і по переслуханні звільнено. Відтак їх взяли знову. Одного вечора, ще з двома січовиками, відвезли їх в глибокий потік, вище Квасів. Спершу їх добре вибили. Далі повідтинали їм уха, носи і губи. Коли ті сильно кричали (крик було чути аж до Квасів з великого болю, то повирізували їм язики. Зачали виривати багнетами зуби. Ті жахливо ревіли. Деяким повідтинали навіть полові частини і впхали їм до рота. Але того ще було мало. Повидовбували багнетами очі, розпороли черева і вибрали внутренности та понабивали їм там тайстри, котрі мали зі собою. Полянчукові, що мабуть не сконав ще був від звірського знущання католицьких мадярів, відтяли голову. Жертви були так змасакровані, що тільки кревняки змогли їх розпізнати по одежі. Подібно замордували мадяри двох гуцулок в Ясіню, яким ще крім іншого знущання повідрізували груди. В рахівській тюрмі виглядало, як в пеклі. Подібно мадярські терористичні банди пописувалися на Ужанщині, Веречанщині, де ганебно замордували посла Івана Ґріґу, а на Волівщині і Іршавщині з одного січовика вирвали серце.

По бестіяльних мордах, численних розстрілах, прийшло масове арештування української інтеліґенції, селян і робітників. Не тільки вязниці але й сільські хати переповнені вязнями. Навіть і бувші військові касарні в Кривій не вистарчили і мадяри були примушені відвозити сотками українців

до концентраційних таборів в Мадярщині. Вистарчило, щоб якийсь жид, чи мадярон показав пальцем: „січ", вже нещасна жертва була зловлена, до крови збита і відвезена до вязниці, з яких найгрізнійші були: Березний, Свалява, Крива (біля Хусту), Тячів, Бичків і Рахів.

Отже, домашні вороги, в роді жидів, місцевих мадярів і мадяронів, чи не найбільше наробили біди.

Зблизились свята. Терор не переставав. Найвеселіше свято — Великдень, переживало українське населення в Кар-

Розстріляні січовики. Між Раховом і Квасами.

патській Україні невесело. Люде не мали спокою, розбігалися по лісах, як вовки. Сумний був Великдень, гіркі були свята. Нарід сподівався, що мадяри лишать його в спокою принайменше підчас свят. Таж тоді і вони мали Великдень. Але це не помогло, якраз у свята найбільше арештували. Велика Пятниця і субота дійсно страсні були для українського населення. В ті дні, в столиці Карп. України в Хусті, люде боялися на вулицю вийти. Мадяри лізли по хатах, вишукували українців, з церкви витягали і відводили до вязниць. В многих родинах в Хусті не було на Великдень не то паски, але й

кусня хліба. В церкві святили паску тільки мадяри. Подібно було на провінції. На Благовіщення в Бичкові арештовано з церкви 30 люда. На Великдень арештування повторялися. З Кобилецької Поляни забрано 12-тьох. В Косівській Поляні молодь розбіглася перед мадярськими жандармами по лісах. То саме було в Тересві. В Грушові за „бунт" розміщено по хатах військо. Люде домагалися, щоб мадяри назад повернули їм священника о. Купаря, якого вони кудись відвезли разом з управителем школи Василем Неболою.. Люде мадярам заявили: взялисьте від нас нашого священника тільки тому, що був українцем, просимо брати і нас всіх, бо ми від найменшого до найстаршого всі українці. Паску святити до мадяра не понесемо. Можете його забрати від нас зараз-же й заслати до Мадярщини. Люде слова дотримали. Але мадяри наслали на село військо, що впродовж свят знущалося над грушівським населенням. Та не обійшлося й без ґвалтувань. Оба вище зганаді мученники були довший час мордовані в мадярських вязницях та таборах, аж поки їх мадярські дикуни не закатували... Похорони відбулися в першій половині травня. Подібно був замордований Василь Мирявець, учитель в Тересві.

Ганебно пописалися підчас мадярської інвазії грекокатолицькі попи. За виїмки не говорю, бо виїмки — українські священники, були всі арештовані, а деякі навіть замордовані. Підчас свячення паски в своїх промовах дякували Гортієві за „визволення". Народ в розпуці плакав та ховався поза церкви (Драгово, Бичків, Тересва, Косівська Поляна), щоб не чути цього. Попаді також не оставали позаду своїх мужів. Чи не вони були найліпшими інформаторками для молодих мадярських старшин, з якими нераз гуляли до пізньої ночи.

*

Оце все, як також тяжке господарське положення, яскраво отворяють очи не тільки українському населенню, але також „русским" і місцевим мадярам. Тепер аж показалося, як добре і свобідно жилося за часів української влади. Тепер все подорожіло. Дещо подорожіло аж на 100%. Прим. Черевики раніше коштували 50 корон чеських, тепер вони кошту-

ють 14 мадярських пенге (коло 100 корон чеських). Але і так, дорогих черевиків не можна дістати. Сіль раньше коштувала 20 мадярських сотиків, тепер 50 мад. сот. за одяг в ціні 50 пенге, тепер треба дати 80 пенге. Мука перед тим платилася 30, тепер 45 мад. сотиків. Кукурудза, сотнар раньше 80—90 ч. корон, а тепер 120 ч. корон. Подібно піднеслися ціни других продуктів (пшениця, жито, овес ітд.), не говорю вже про промислові продукти, яких і при найліпшій волі не можна взагалі нігде дістати. Натомість худоба, з якої населення найбільше мало користи, упала на ціні до мініма, з тої причини, що не має купців. На полю господарських проблем Мадярщини часто доходить до терть між місцевим населенням і урядовими чинниками.

Які розумні і свідомі наші селяне в питаннях соціяльно-економічних, доказують нище наведені приклади:

В селі Перечині зайшов один мадярський старшина в хату нашого господаря і побачив на столі кукурудзяний хліб.

„У нас такий хліб їдять тільки свині. Але тепер ми вам принесли білий хліб", зачав мадярський старшина.

„А скільки коштує кг. вашого білого хліба?", спитав господар.

„Ну, скільки, 45 сотиків", відповів мадяр.

„Ей, поначку, ми могли за часів української влади їсти білий хліб за 30 сотиків, а ще до того було більше грошей, бо було доста заробку."

Мадяр змішався і перейшов на иншу тему.

Инший такий випадок стався в Бичкові, де місцевий мадяр заявив старшинам:

„Ми думали, що ви нам щось принесете, а ви ще від нас забираєте!" Бо мадяри реквірували за півдурно воли та іншу поживу на військо. Зрозуміла річ, що мадяр відпокутував свій відважний виступ. Це не відокремлений приклад, що місцеві мадяри нарікають на мадярські гаразди.

З одним господарем в Воловім вдався в розмову мадярський старшина. Зачав вихвалювати, як то мадяри висвободили закарпатське населення зпід українського терору.

„Як ви собі представляєте ту свободу?". спитав господар.

„Ну, як. Чейже тепер вас вже не будуть переслідувати

чеські урядники і українські січовики, але свобідно будете жити в короні св. Стефана."

„Правда, свобідно", нахмурився господар. „В Кар. Україні урядувалося по нашому, наші діти вступали до урядів. Тепер скрізь урядується по мадярськи. Наші діти зо шкільною освітою сидять дома. Бо в урядах сидять всякі різники, голярі і шевці, що тепер засіли нотарські та инші урядові місця."

„Так воно вповні не є", зачав викручуватися мадяр. „Але що скажете на господарське освободження?"

„Про те далобся багато говорити, хто кого визволив. Та ви самі найліпше знаєте . . ."

„А наша пшениця, хліб білий, кукурудзи подостатком", перебив селянина мадяр. „Чи то ще вам мало?"

„Ні, не мало! Але все те ваше далеко дорожче, як перед тим було, а грошей нема. За України принайменше гроші були, і можбуло собі все купити. Отже ж ніяке це визволення. Навпаки, наші ліси і наша сіль визволила Мадярщину перед страшними недостатками!"

Господар розпалився і говорив як грамофон. Мадяр в душі признавав йому правду, але ніяк не хотів це проявити. Попращався і пішов.

В Бичкові при одній дебаті між мадярськими старшинами на тему „бідування" закарпатського населення за української влади, один з них сказав: Коби були ми так бідували за тих двадцять літ, як вони тут!

Тепер всі наочно переконались, що не тільки погіршився політично-національний, але через дорожнечу і безробіття, також стан соціяльно-господарський. Це найбільше відчуває українське населення. Урядникам дають тільки частину платні. Заявляють, що виплатять їм аж тоді, як там зістануть. Праці більшої не зачинають, навіть у лісах, бо мадяри кажуть, що не знають, чи там залишаться.

*

Оце все: десятки мордів, сотки розстріляних, а тисячі арештованих в темницях і по концентраційних таборах (майже з кожного і того найменшого села, когось бракує). злий

господарський стан, велика дорожнеча і безробіття, ще більше скріплюють і заострюють настрої і дух українського населення проти мадярської окупації. Нема такого села в Карпатській Україні, де би вдовиці не постили, щоб мадяри зникли з лиця української землі. День-ніч народ молиться, а дяки і псаломщики читають псалтирі з вірою, що Бог дійсно вислухає їхні молитви і відверне від них монґольську орду, що так знущається і хоче поневолити цілий край. Знаю села, де люди до нині постять кожну пятницю і самі від правляють молебні, бо вже попам не вірять. Попи і при сповіди мучать людей зі всякими запитами, як пр.: Чи говорив ти проти мадярів. Коли, що і перед кількома людьми? Чи воював ти на фронті, коли мадярські лицарі йшли нас звільняти? Де, як довго і скільки забив ти або ранив мадярських гонведів? Такі й їм подібні запити ставлять „народолюбні" попи своїм вірним. Безперечно, що ці, на такі підступні запити, відповідають хитро, щоб попи не могли їхню відповідь використати проти них. Вони знають,, що чекало б їх від мадярів за зраджену правду.

Пости і молитви українського населення, щоб мадяри зникли з Карпатської України, сильно підперли небесні явища. На початку квітня в многих селах бачили селяни над сонцем синьо-жовту барву. Про це явище скоро рознеслася вістка на всі сторони. Люди вияснювали собі так: Бог зявив над сонцем український синьо-жовтий прапор, щоб народ знав, що небавам знову повстане Україна. І народ зачав визначати собі речинці, коли це буде. На Гуцульщині перший термін, коли знову „вібухне" Україна, був по Великодню. Другий до 5. травня, а найпізніше до 15. травня. Тепер всюди віриться в Карпатській Україні, що визволення настане по жнивах. Інше таке знамя було в суботу перед Великоднем. О 23-ій годині люди йшли на Воскресення. В той час зявилася комета, яку бачили майже у всіх селах. Люде з великою радістю говорили: Сим Бог сповіщає нас хрестом, що не задовго буде війна, в якій мадяри втратять свою державу і ми знову станемо вільними. Україна виграє.

Не меншу сензацію викликав випадок з одним мадярским гімназистом у Бичкові. Нарід про нього дуже багато говорив. Оповідають, що коли вороги займали Бичків, то місцеві

мадяри змагалися один перед одним усунути всі українські прапори. Один прапор був на місці памятника Масарика. Але це місце було огороджене залізним плотом. Мадярчук конче хотів зірвати український прапор і поставити там мадярський. Коли хотів виконати свій план, перелазячи через той залізний пліт, впав, надівся на залізну тичку. Мадяр остав на тичці, а мадярський прапор впав на вулицю. Від того коні злякалися, скочили і копитами пірвали в болоті мадярський прапор. Це було для народа також божим знаком, що чужинці не вдержаться в Карпатській Україні, але згинуть як той мадярчук на залізнім колику, а мадярська влада пропаде як пропав у болоті, від кінських копит, мадярський прапор.

Ці та їм подібні оповідання ясно насвітлюють настрої та дух українського населення під окупацією. Нарід невірить, що мадяри там остануть. Вірять, що це тільки переходовий стан. Українці, скоро піднесуться і відплатять за всі кривди, що їм заподіяли вороги, які розділили між себе українську землю і ограбували нарід. Молять Бога, щоб їм дав Україну хоч на 24 години, а вони знали би що чинити, хоч би відтак і самі згинули. Але помста булаби жорстока і солодка. Народ тепер бачить, як його обманювали плачені мадярські агенти, що під плащиком „русскости" ширили між ним байки про мадярські гаразди. Народ пізнав і обманства мадярських гонведів, що ограбували магазини зі збіжжам і поживою, які були наповнені ще за української влади та розділювали між населенням, говорячи, що то дарунок з мадярщини. Або розділювали кукурудзу й казали, що то заслала Гортійова жінка для незаможних на верховині. А люди бачили на власні очі, як ту кукурудзу брали з наших магазинів. Розділювали ще куски солонини, хліба, трошки муки і фасолю з написом „Мадяри — братям Русинам". Ті „дарунки", що були також з наших магазинів тепер мусять „братя Русини" відроблювати на працях для мадярів.

*

Незважаючи на те, що мадяри зі своїми прихвостнями „русскими" намагаються обчорнити українську владу та українських провідників, нарід не вірить їм. Вистане заглянути

на сторінки стойківської „Нової Неділі“, щоб знати, якою зброєю воюють мадярські попи проти всього, що українське. Наведу один коротенький уступ з її передовиці з 26. березня ц. р.:

„Банкрот всего подкарпаторуського народа нашого, под давленьем червеного а еще и от того горшого украинского тероризма лихоизвѣсного зрадника руського народа, патера Волошина и его збѣслой украинской банды, котра под час своего 5 мѣсячного панованя зробила цѣлу серію атентатов и злочинов на чести и на здоровом культурном и господарском розвитку нашого бѣдного народа... славним мадярско-руським 15-ым мартом 1939, а сильным, побѣдоносным и радосным походом мадярских гонведов до историчных полско-мадярских державных границь „вмерла Украина, вмерла и золота воля розбишаків мазепинських, а вже не можемо глядіти в щасливійшу будучність українських зайдів дармоїдів“ — сих грозных и кровожадных пявиць Волошиновских на шиѣ нашого руського народа...“

Та нарід не вірить мадярським брехням і бере на сміх „кішлейбиків“-мадяронів. Як говорить одна записана свіжо в Рахові коломийка:

Не поможе Фенцик Пішта, ні Бродій, ні Іштен [1],
Що казали: „Українців карайте та ріжте.“
Фенцик Пішта дістанеться свині сокотити,
Бродій піде з циганами здохлі пси лупити.
А ви мете кішлейбики за ноги тримати,
Бо ми будем кішлейбиків різати й рубати.
Позволив вам Фенцик й Бродій вкраїнців лупити,
Як ви тутки гадаєте кішлейбики жити?
Кішлейбики — лицеміри йдіться сповідати,
Як ви тутки кішлейбики хочете остати.
Кішлейбики — лицеміри йдіться сповідати,
Бо буде вам Фенцик Пішта гріхи відпускати.
Слід вам буде замітати Бондій, Шандор й Дюла [2],
Коли сонце нам загріє, щоб вас тут не було.

[1] По мадярськи Бог.

[2] Бондій, хрестне імя Бродія; Шандор мадяронського Епископа Стойки; Дюла — Маринн.

Населення витворює собі легенди, що передаються з уст до уст і які ширять віру в повстання Карпатської України, віру в українську владу та українських провідникві У Великоднім тиждню чув я легенду про українську владу, яку народ оповідав собі вірячи в святу єї правдивість:

На Квітну неділю зійшлася в Берліні вся українська влада. Був там п. Президент Карпатської України, всі наші міністри і посли. Мали великі наради. Рішили, що доти не перестануть боротися, доки мадярські бандити не заберуться із нашої України. По тих нарадах із Берлінського радія співав сам президент Др. Волошим, „Ще не вмерла Україна", і говорив: „Небійтеся братя українці. Ми вас не лишимо в мадярськім ярмі. Ми звільнимо Карпатську Україну перед мадярськими грабіжниками. Держіться і не падайте духом. Проти мадярів боріться і ви всіми способами. Слава Україні!" І тому тутешні мадяри поспускали так носи, бо вони знають, що Україна вернеться, мадярські вояки втечуть, а тоді їм горе буде. Мадярські вояки також дещо втихли і вже не так дуже бігають за січовиками. Я вам кажу люди чесні, що ще буде: „Слава Україні!" — Так кінчать люди ту легенду.

Нарід є свідомий лиш того, що мадяри забрали насильством і неправдою Карпатську Україну. В багатьох селах, люди з обуренням питалися: Якто мадяри сміли забрати нашу Україну. Ци наші голоси нич не варта! Тадь наше село всі свої голоси віддало за Україну і Українську владу і що тут мають глядати мадяри!

Проти-мадярські настрої українського населення перетворюються в страшну ненависть проти всього, що є мадярське. Перша нагода спричинить страшний вибух, що й сліду не лишить по мадярах на Карпатській Україні.

*

Чи не найкраще проявляється настрій і дух українського населення під мадярською окупацією в його найновішій словесности. Передусім є то пісні та легенди про боротьбу січовиків, мадярські звірства, долю партизанів, українців і Україну. Витворив їх нарід після наїзду мадярів. На все те, що ставалося, нарід живо зразу ж реагував. Про чотаря Волощука

з Бичкова забитого мадярськими терористами, ходить між народом пісня наступного змісту:

Та із тої полонини вітер повіває,
Дорогий син України в землі спочиває.
Спочиває він спокійно у глубокім гробу
Та не знає, яка доля руського народу.
Помер же він наглов смертьов, бо тяжко му стало,
Що старався цілий вік свій, та усе пропало.
Пропала вже вся надія і всі його труди,
Вже свободу для народу тепер не здобуде.
Спочиває наша квітка, вічним сном дрімає,
Його народ не забуде, його споминає.
Та на сумнім його гробі будуть цвисти квіти,
Його память не пропаде, ме жити на віки.
Його память між народом на віки зістане,
Але наша рідна земля най му пером стане.
Най му земля пером стане, Січ і та Просвіта —
Не годен нев ся старати та із того світа.

Дуже популярним стався на Гуцульщині Іван Полянчук, щось 27 літній січовик, гарний гуцульський леґінь з Требушан, якого мадяри замучили разом із шістьма січовиками у зворині над Квасами. Про нього ходить більше пісень, які дівчата виспівують по високих грунях на різні гуцульські мельодії. Подаю тут одну пісню і то не цілу. Не далося записати, бо дівчина співала далеко на другім груні. До неї піти не міг, вівці самі не мож було лишити, бо там мадярські вовки ходили. Пісня про Івана Польинчука, як гуцули мовлять, звучить:

Ой дана леґіники, ой дана та дана,
Та не чути ні видати Полянчука Йвана.
Та не чути ні видати його голосочку,
Ба як би му заспівати гарну співаночку.
Ой дана, каже, дана, та дана даночку,
Ой ти вже в землі гниєш, Полянчук Йваночку.
Ой Іване Іваночку, мамка тя родила
Не для того, щоб мадярська куля тя забила.
Тебе мамка породила у лиху годину,

Щоб ти не міг боронити свою Україну.
Ой ти згинув Іваночку, а мадяр сміється,
Пімстимося ми за тебе, аж серденько бється.
Пімстимося ми за тебе, бо Вкраїна встане,
Лети д'Богу спокійненько, хоробрий Іване.
Моли Бога, Іваночку, щоб дав ту годину:
Щоб побили ми мадярів, здобули Вкраїну!

Певно ця масакра січовиків біля Квасів стала основою і для другої, чи не найкращої з пісень про січову боротьбу, записаної у Богдані:

Ой повіяв буйний вітер і на Закарпаття,
Та засмутив січовиків тай милії браття.
Наші хлопці січовії рядами ступають,
Під прапором синьо-жовтим кровцю проливають.
Сміло хлопці в ряд ставаймо, своє з рук не даймо,
Та хто ж буде на дорозі, того повбиваймо
... Не допустім цих татарів, щоб тут панували,
Заженім їх поза моря, щоб й сліди забрали.
Хто по-нашому не мовить, най тут не панує,
Забирається в незгоду, звідки себе чує.
... Ви нам добре не зробили лиш нас рабували,
З домів людей наших брали, живих смішкували.
Ви кричали на вкраїнців: „Дєре чок те муско",
Бо ж вам буде лицеміри за те дуже вузко.
В нас істе ся годували, із нас загрівали,
За те живим нашим людям очі сьте копали.
Подивися милий Боже, що тутки ся діє,
Як ся з наших січовиків кровця червоніє.
Многих кровця за свободу землю покропила,
Куля вража від татара многих ізранила.
Абисьте це, приятелі, тай не забували,
Як то дикі мадярища людей смішкували.
Ой, вони нас смішкували та ще й ограбили,
Ще до того січовиків стріляли й лупили.
Та збирали січовиків протокол писати,
Завозили на моторах живих смішкувати.
Ой мучили живих людей, тай очі кòпали,
Щоби були, приятелі, цього не діждали.

Як пускали із моторів казали втікати,
Так у плечі січовиків почали стріляти.
Як був кожний поранений до них приступали,
Ріжуть носи, довблють очі, так їх смішкували.
Живим руки обтинали, а твар облупили,
А руками відтятими по голові били.
А в жолудок розпоротий черевики пхали,
Тим ся з наших січовиків кати смішкували.
А сім тисяч облупили, три тисячі вбили,
Та не одній мамці й жінці серце поранили.
Ой бідував та наш народ і ме бідувати,
Як то дикі мадярища муть королювати.
О, Господи із висоти змилуйся над нами,
Щоб тутки не панували монґоли тай хани.
Моліть Бога, приятелі, щоб не повмирали,
Щоби диким та мадярам довжні не зістали.

Про партизанську боротьбу січовиків з монґолами ходить багато оповідань і легенд. Ачей хтось знайдеться і запише то все, щоб не пішло в забуття. Що міг записати, тут подаю:

За зраду січовиків, одним чоловіком в Данилові зачало трясти і до нині не перестало. А було то так: Мадяри зайняли Данилово 23. березня. Були дуже гнівні, що мадярських прапорів було тільки два, а й то подерті і покаляні. Розлючений комендант спитався гостро, чому так мало прапорів. Люди мовчали, бо ніхто з них не вивісив мадярських прапорів. А лише кілька жидівських хат, і то не було багато, та перед хвилиною позривали і в болоті потоптали партизани, що хіба ще за селом були. На запит мадярського коменданта, ніхто не відповідав. Але знайшлася одна цундра, що зрадила січовиків і показала напрям рукою куди партизани зникли. Кілька гусарів пустилося їм на здогін. За селом зачався бій. Пятьох гусарів забито, одного тяжко, а двох легко ранено. Мадяри забили двох січовиків, іншим вдалося втекти. За тих двох забитих січовиків Бог покарав так зрадника, що зіслав на нього трясучку, яка без перестанку трясе ним день-ніч!

Подібно сталося з одним чоловіком в Сваляві. На того Бог зіслав за зраду, чорта, який ним все кидає. Бо тяжко

провинився перед Богом, зрадивши свого брата-січовика. А було то так: Коли мадяри проломили фронт перед Чинадієвом, то оден січовик скрився в Сваляві, де прийняли його в одній хаті на ніч. Але про це довідався якийсь бездушний чоловік і привів туди мадярських вояків. Ці повели січовика на розстріл. Умираючи січовик клинув: „Смерть мадярам та зрадникам, а Слава Україні!" Слова січовика долетіли аж до ух зрадника. Як вчув їх, нараз впав і зачав ним чорт бити. Від того часу кожного дня в ту годину, коли розстріляли мадяри січовика, зрадником чорт так бє, що аж шума іде йому з рота.

Розстріл січовика.

В Дубовім зайшли січовики до одного господаря і просили молока. Були сильно перемучені дорогою з розбитого вже фронту і терпіли страшну згагу. Але чоловік пошкодував дати їм молока і оправдувався тим, що не має молока, бо корови у нього нема. Січовики повірили йому і вже відходили, коли нараз побачили, як біжить якась дівчина. Зачекали бо думали, що дівчина біжить сповістити їх про прихід мадярської стежі. Прибігла задихана дівчина, звалилася на поріг і на смерть перестрашена скрикнула: „Тату! Наша корова здохла!" Січовики відійшли, а господар зачав гірко

плакати. Товк себе пястуками по голові і рвав зі себе волося. Так Бог покарав його за то, що він пошкодував дати молока тим, що своїми грудьми боронили перед ворогами дорогу нашу Карпатську Україну.

Інше оповідання про десятох замордованих січовиків у Соймах. Люди знайшли в лісі в ганебний спосіб замордованих 10-ох січовиків. Викопали їм спільну могилу із синьо-жовтими прапорами славно поховали їх. Оден прапор поставили на їхню високу могилу. Про цей похорон довідались мадяри і вишукували, хто відважився похоронити січовиків. Винних шукали по цілім селі, але без успіху. Але знайшлась якась жидівська потвора і видала зовсім невинного селянина. Мадяри відвели його на ту могилу і розстріляли. Умираючи, селянин так сильно крикнув „Слава Україні!", що жидівський зрадник оглух, а мадяри попадали на землю.

В Перечині вели вісьмох січовиків на розстріл. Січовики ввесь час по дорозі співали національний гимн „Ще не вмерла Україна". Коли привели їх на місце розстрілу, то аж за третим разом вдалось мадярам їх забити. Бо за першими двома разами мадярські кулі не могли їх трафити.

Богато подібних оповідань наслухався чоловік, але не було можливості їх записати. Про боротьбу січовиків но фронтах, партизанські бої, про муки січовиків в тюрмах і концентраційних таборах, скруту січовиків в горах, про все те повно оповідань, легенд і пісень. Одну таку пісню вдалось мені записати в Косівській Поляні:

Пісня про долю січовиків.

Летить пташка по садові, та сіла на грушу,
Не один син України дав за нарід душу.
Вже умерла Україна, коби ще воскресла,
Сонечко би засвітило і сила небесна.
І зацвили би прапори, синьо жовта барва
І тодіби вже воскресла і сила і правда.
Не один син України терпить страшні муки,
Проливає гіркі сльози і ламає руки.
Одні сльози проливають, другі спочивають
Та на своїй рідній землі вічним сном дрімають.

Вірно свою Україну вни обороняли,
За свободу повмирали та на полю слави.
Котрі ще живі зістали, муки зазнавали
Та на свою гірку долю дуже нарікали.
Терпіли вни холодови, з голоду вмлівали,
Що принесуть добрі люде, їсти не давали.
Як побачить злий дозорець, що з голоду гине,
Врубає він кусок хліба та як псові кине.
То так тяжко українці тепер проживали.
Прийшов приказ з других держав, щоб так не карали.
Щоби так їх не карали та їсти давали,
Щоб невинних українців з неволі пускали.
Випустили їх з неволі, пішли в полонини,
Таку муку перебули українські сини.
Та в студених полонинах вни не панували,
Із голоду та з холоду туди повмирали.

До деяких оповідань зпричинилися і мадярські старшини, що з признанням згадували про героїчну відвагу і боротьбу січовиків на фронтах.

У Рахові один мадярський старшина оповідав про боротьбу з січовиками на фронті під Королевом над Тисою. Оповідав із захопленням і признанням. Найбільш подивляв одного кулеметчика.

„На фронті під Королевом — оповідав мадяр — розгромили ми цілу чоту січовиків. Майже всі впали, мало хто захоронився. Тільки кулеметчик був добре критий і немилосердно косив нас з кулемета. Хотіли ми взяти його живим за всяку ціну, але не вдалося. Обкружити його не могли, щоб не виставитись на небезпеку іншим січовикам із заду. Дістали ми наказ взяти його штурмом. Він палив як скажений. Як вже не міг з кулемету, вибрав револьвер і стріляв на нас далі. Вистрілявши всі набої відкинув револьвер, витягнув багнет і зачав ним оборонятися перед нами. Нам не осталося нічого іншого, як надіти його на наші багнети. Згинув з окликом: „Смерть ворогам, Слава Україні!“

Про того самого кулеметчика говорять, що він тоді скосив на фронті під Королевом масу мадярських ґонведів. Тому

мадяре хотіли його взяти живцем, щоб замучити страшними муками. Але радше згинув, а не піддався!

Подібно в Хусті один мадярський старшина в розмові з „угро-рутенами" не виходив з дива говорячи про боротьбу молодих січовиків на севлюшському фронті. Оповідав, що мадярським старшинам не лізе до голови, як так „наївно" могли виставляти себе під мадярські кулі. Яка сила гнала їх так на сліпо в бій. Що то за дух керував ними в страшній ненависти до мадярів, яка перетворювалася в фанатичні чини на всіх фронтах. Як приклад навів одного січовика з Севлюшського фронту. На його думку той певно не був ще вояком, бо дуже молодий. Був мабуть студентом, бо виглядав дуже інтеліґентно. Того січовика окружили зо всіх сторін і наказали йому піддатися. Але він немов божевільний зачав по нас стріляти з револьвера, бо іншої зброї не мав. Ми знову крикнули до нього, щоб не був дурний і піддався, бо вже все одно не має вигляду на втечу, а так може помилуємо його. На нашу визву відповів острими стрілами. Вистріляв всі набої і вложив новий магазинок. Не було коли з ним гратися. Також боялись, щоб когось з нас не забив. Ми ще по однім попередженні прошили його кулями з наших крісів. А шкода було хлопця. Падучи, підняв ще праву руку і голосно крикнув: Слава Україні! Ми окружили його. Кров з нього стікала. Він дивився на нас такими грізними очима, з яких било до нас вульканичною ненавистю, призирством і погордою, що аж неприємно ставало. На злість нам ще раз хотів піднести руку. Але підніс її лише трошки. Пів голосом проговорив: Слава Україні! Остання кров стікала з нього. Його сила доходила до кінця. Вже не міг підняти руки. Тільки уста ще шепотом промовили: Слава .... і сконав. Очи осталися відкритими і здавалося, що все ще з них виходить проти нас ненависть. Мовчки переглянулись ми і відійшли. Але певно кожен з нас мав тоді думку: Колиб таких січовиків мала і Мадярщина.

Але найкраща і найцікавіща одна леґенда про сімох січовиків на фронті під Королевом, яку селяне оповідають між собою дуже поважно та з великим піетизмом:

Сталося то в Королеві над Тисою. Січовики поставили

проти мадярів сильний фронт. Хоч їх не багато було, але були добре укриті і розміщені та могли порядно сипати мадярам горячого заліза під шкуру. Січовики билися як леви. Мадяри наступали на них лавами. Падали мов пяні і гинули в калюжах крови. Але по їх трупах сунулися все нові ряди мадярських гонведів. Здавалося, що тому не буде кінця. Сунулись, падали і знову сунулись. Під хмарами мадярів горстка січовиків не видержала. Їх розбито. Але те розбиття заплатили мадяри кровю великого числа своїх гонведів. Січовики дістали наказ відступати. Та сім їх не послухало наказу, а далі косили мадярів до останнього набою. Аж тепер хотіли уступити, але було вже запізно. Мадяри окружили їх, та взяли в полон. Довго не бавились із січовиками. Відразу засудили їх на розстріл. Перед розстрілом мадярський комендант спитався їх:

„Яке ваше останнє бажання?"

„Побачити родичів", відповіли січовики.

„То неможливе", заявив мадяр.

„Так тоді дозвольте нам заспівати!"

„Співати то можете", байдуже відповів мадяр.

Тоді поставилося сім січовиків у ряд. „Струнко!" задзвенів голос січового коменданта. „Праву руку вгору!" — впав дальший наказ. Із уст сімох січовиків рознеслися по цілім краю могутні звуки нашого національного гимна: „Ще не вмерла Україна, ні Слава ні Воля, ще нам братя молодії усміхнеться доля. Згинуть наші вороги!..." При кінці всі, як оден кликнули: „Смерть наїздникам-окупантам! Слава Україні!" В ту хвилину прошили груди січовиків кулі клятих монґолів. Січовики, як стояли над Тисою, так до неї впали. Срібноводна Українська Тиса приняла своїх дітей, одважних лицарів-січовиків до свого лона. Але їхній спів ще довго розносився понад неї. Від того часу, кожного вечора над Тисою чути непереможний спів: Ще не вмерла Україна! Бо їхній дух не згинув. Він все буде зніматися над Карпатською Україною і будити нарід проти мадярських займанців, бо Україна не умерла! Україна вічна, як вічний український нарід і його право до української землі: від Попраду по Кавказ.

*

З визвольних змагань Українського населення в Карпатській Україні, славних боїх Карпатської Січі на фронтах, партизанської боротьби січовиків в Карпатських горах, росте чудовий міт Карпатської України. Карпатська Україна сталася символом свободи, щасливого життя і добробуту. Населення уважає її за красний сон, що коротко тривав, але глибоко врізався в серця всіх тих, що хочуть бути на своїй землі господарями, а не рабами. Яке поняття „Карпатська Україна" вирізбила в тамошньому населенню, свідчить хочби така пісня, яку витворив нарід по катастрофі на Гуцульщині:

Пісня про долю русинів і Україну.

Шумить бистра поточина, береги вриває,
Нігде русин в своїм житю щастя не зазнає.
Не зазнає нігде щастя, ні кращої долі,
Усе тяжко проживає у чужій неволі.
— — — — — — — —

Ллються сльози потоками, серце ся вриває,
Вже умерла Україна та не процвітає.
Вже умерла Україна та не процвітає.
Відав русин кращу долю нігде не зазнає.
— — — — — — — —

Ще воскресне Україна і сила і воля
І лиш тоді нам русинам усміхнеться доля.
Не загинуть наші пісні, будуть процвитати,
І весело наші літа мемо проживати.
І весело наші літа мемо проживати,
Для милої України слави здобувати.

Такою великою вірою в краще завтра українського народу кінчаться переважно всі пісні, легенди та оповідання про Україну, січовиків та про визвольні змагання українського народу. Людина з дива не може вийти, коли чує те саме всюди, куди тільки поверне, з якою повагою говорить селянство про Карпатську Україну і Українську Владу. Це була для Закарпатського населення, як селяне говорять, золота доба, яку найчастіше порівнюють її зі сном.

„Карпатська Україна була така", оповідає мені одна гу-

цулка, „як оден красний сон. Рано пробуджається аж з того, що чоловікови снилося вже нема нічого. З жалем оглянувся на всі боки. Всюди пусто. Хоч мої діти господарі і не просилися нікуди до служби, оправдується старенька, але та Україна була така гарна, така весела, що аж любо жити було. Молодь лягала і вставала із співом на устах. Боже любий, що то було в суботу перед виборами до Сойму України, а яка велика радість другого дня в неділю, як наше село виграло у виборах білий прапор. Що тоді було радости і співу. Ціле село виглядало, як одна родина, яка весіля справляє. А тепер,

„Ультиматум" партизанів зрадникові. Другий місяць окупації.
(Пане Шімшо! — Коли до 7. мая, до 5-ої години не відмовитеся всіх своїх функцій у мадярській Раді і не виберете з тюрми і табору тих, яких ви там дали, то будете застрілений, не поможуть вам і мадярські жандарми, бо галицькі січовики, яким все одно, як вмірати, вроблять своє діло! Ми в лісу — шукайте нас. Слава Україні! Смерть мадярам!)

Боже, як все опустіло. Навіть малі діти посумніли. Ні від кого не почуєм веселого слова. Кожний тужить лише за Україною. Тільки Україна може знову вернути нам ту радість й утіху, яку мав перед тим цілий нарід. Бо лише тоді нам буде добре, коли нами управлятимуть свої, а не чужинці, які лише жити хочуть з наших рук і нашої землі."

Гуцулка зтіхнула, а з очей долі покотились зморшками сльози. Я мовчав, бо все те переживав разом з нею. А скільки інших людей так гарно оповідає про Карпатську Україну. Такі оповідання відтак ходять з уст до уст, заохочують, під-

тримують на дусі, висловлюють тугу за Україною і велику надію, що не задовго „встане Україна і звеселятиме нарід".

Тепер не тільки Карпатською Україною, але взагалі „Україною" живе і дише цілий нарід, без старого партійного поділу. Нарід вірить, що Україна буде і що заник Карпатської України мабуть мусів бути: „Бо нам не суджено, щоб ми дістали Україну із заходу, але зі сходу." Цей погляд опанував, як старих так молодих. Один селянин при розмові заявив:

„Люди чесні! Я любив ту Карпатську Україну не менше, як хоч котрий з вас. Я радувався їй так, як дитина мамі. Я кожного дня молив Бога, щоб сохранив нам Україну перед всіми ворогами-грабіжниками. Хоч я не є молодик, але записався перший до Січи, організував Українське Національне Обєднання, заохочував молодь до праці, бо мені дороге все, що є українське, національне. І ніхто мені з вас не може заперечити, що я не говорив всім, що ми, народовці, українські націоналісти, мусимо все виконати і все віддати, чого від нас хотітиме наша Україна і наша українська влада. Але я був свято переконаний, кажу вам під свою душу, що хоч, як я любив ту Карпатську Україну, але я невірував, що вона удержиться, бо вона проізойшла нам із западу. А тямте на мої слова: Нам Україна суджена не із западу, але із востоку. І та Україна, яку здобудемо собі із востоку, буде вічна! Доки світа буде, доти і она буде панувати. Не страшні нам будуть тоді мадяри. Вони зникнуть з нашої землі, як сніг на весні. А наша земля, браття, сягає аж по Дебрецин. Тота Україна буде такою славною і такою могучою, що всі земські царі склоняти будуть перед нею голови. Та Україна нам суджена, що проізійде із востоку. Вона потриває во віки віків. А то станеться!"

Віра у повстання України велика. Виявляється вона у всьому. Співає про неї на полонинні буйний вітер і шумлять карпатські ліси. І всі вірять непохитно, що ще будуть: для цієї України „слави добувати".

ОЛЕГ ЛАЩЕНКО

Заповіт срібної землі

На утрія же на канун святой Богородиці, прийде Мстислав рано на гордого Филю: на Угри, і бисть брань тяжка межи ими, й одолі Мстислав. Бігающим же Угром і Ляхом, ізбієно бисть їх множество, і ят бисть величавий Филя паробком Добрынином . . .

Потом же приїха Данило ко Мстиславу, бисть радость велика, спас Бог от иноплеменникы: всі бо Угри і Ляхови убієни биша а їнії яти биша а їнії бігающе по землі утопаша, друзії же смерди ізбієни биша, і нікому же утещи от них. Тако бо милость от Бога руськой землі.

(З галицько-волинського літопису.)

Останні дні державного існування Карпатської України були легендою.

Заговорила мечами земля, що загубивши свідомість своєї духової істоти, довгі століття лежала на світовім роздоріжжі срамотним трупом, полем, з якого жнива збирали чужі руки. Після березневого Діла і місяців творчого розвитку Карпатської України, треба мати воістину лише мадярську духовість, щоб зважитися на таке словесне штукарство, на яке нещодавно прилюдно ризикнула одна мадярська персона ґрата: „Мадярщина ніколи не признавала і не признає існування української нації в Підкарпатській Руси."

Мимо волі згадуються тут часто повторювані слова одної, ще вищого ранґу особи, що про Закарпаття сказала: „Оскільки констатовано, що не можна приняти ані великоруського, ані українського і жадного іншого вирішення подкарпаторуского питання — лише вирішення чехословацьке, то цим виявлено переконання, що вирішення чехословацьке є найкраще, найсприятливіше і найтриваліше . . . Природою Підкарпатської Руси вирішено на цілі століття: земля ця належить підкарпатському люду і чехословацькій республиці." Історія яскраво ствердила „правдивість" сенсу тих слів . . .

Навіть монстри з полудою на очах, що не хотіли або не уміли, розуміти істинного змісту останніх дисятиліть, що ще

за повстання і нестримного росту Карпатської України готові були в цьому бачити все, тільки не прояв збудженої волі збуджених до життя мільйонів, навіть і всякі хитро мудрі власні маловіри — після березневого Діла повірили в життєздатність Закарпаття.

Діло Березня, вінець довгих і трудних зусиль — було істинним свідоцтвом навернення народу до Духа: свідоцтвом істинним, бо народ тут свідчив за себе чимсь більшим ніж найщирішим словом, і не сфальшованим виборчим квітком — свідчив своїм тілом і кровю, правдивим чином. Чин цей ніс в собі первісну чистоту, емануючи просто з вічности. Слово з 15. березня — Карпатська Україна стала вільною і незалежною державою — увійшло живою правдою в життя і безсмертя, і стало с а м о життям і безсмертям.

Українців Закарпаття, їх сьогоднішні можновладці охрестили були людом, що є призначений самою історією з тупою резигнацією мовчати. Цих українців дотеперішні володарі (для яких місяць березень 1939 став до речі так само леґендою — трохи зрештою відмінного характеру від леґенди Карпатської України, охрестили були етноґрафічною масою, що занадто інтересується миском мелаю, щоб мати зрозуміння до духових речей.

Проте якраз цей німий і бездушний народ, на виробленні імена якому могла століттями жирно пастись чужоземна винахідливість — в одній термінології — „рутени", „угроруські" і навіть — „мадяри, що говорять по руські" і „мадяри греко-католицької віри", в другій — „русини", русскі, або просто лемки, бойки тутешняки і т. д." — цей „народ — не народ" викресав зі себе такого горіння чин, що осліпив сліпучим полумям народи: „Вдержиться Січ чи ні? Прийде поміч, чи ні?... Без перерви відходили все нові частини... самі молоді юнаки. Між ними багато студентів, з яких більшість ще ніколи не мали перед тим рушниці в руках, слабо озброєні, без усякого військового вишколу, але пройняті невгнутим фанатизмом і розпучливою рішучістю безвихідности... Нині всі вони мертві." (Ноес Вінер Блят.) „В Польші здогадувалися, що чехи без боротьби не віддадуть своєї незалежности, а Закарпаття перейде до Мадярщини без бо-

ротьби. Тим часом січовики ще б'ються, а в Чехії не впав ані один стріл." (Слово Народове.) „Коли Гітлєр залишив їх, то чому Січ продовжує таку безнадійну боротьбу? Чому мадярська армія стрічає стільки перешкод у здобутті території, що її боронять вояки-аматори?" (Нюйорк Таймс.)

Збройний опір, що його за відомих обставин, без найменших виглядів на фізичну перемогу, поставила Карпатська Земля, був гідний бути повязаний в одну лінію з ділами всеукраїнської історії, діткнутись своєю славою висот її слави. Карпатська Земля довершила своє бойове хрещення, омиття від рабської мерзкости, запричастившись інших українських земель, нової всеукраїнської історії. Запричастившись всеукраїнськости, сама стала на момент уосібленням України в історії. Зі землі позаісторичної через недавні дні стало Закарпаття знову землею і с т о р и ч н о ю, знову відновило живі звязки зі своїм матірним суходолом, зі своєю золотоверхою столицею.

Київ, як ідея, ще на початку може неясно, але щодалі то виразніш — ставав центром, до якого починало прямувати ціле життя Карпатської України. Що могутніш твердла його слава, то більше й більше тратила Карпатська Україна свою духову відрубність і провінційщину.

Міт Києва й революційности несло в Карпатську Державу нове українство злеліяне на бойовому полі й скормлене кінцем копя — йшло воно з ріжних закутків українських земель, з широкими долонями й гордими чолами, йшло воно під знаком свого крилатого Тризуба, не памятаючи ні за себе, ні земні добра; йшло, щоб полягти з такими самими сильними й мужніми, що вже чекали на них на місці. Полягти для слави держави. Нове українство стало прапором і заразом ферментом молодої держави — рухом і заразом формою: молоде вино лилось в нові міхи.

Кожний з творчих проявів карпато-українського життя — зокрема його чин мілітарний, двигав і окрилював великодержавний вітер, що його принесла зі собою ця молодь. В обіймах вітру, що дихав шалом простору і торощив вузьке склепіння Закарпаття — набирало життя Карпатської України многогранности і нестримности, широкости обріїв і висо-

кости росту. Рідкий з будівничих відчував вагу, за інших обставин мабуть непосильної праці — звичайно навпаки: ніс її парадним кроком — із піснею на одному плечі. Нестримні крила молодечої свіжости поривали в Карпатській Державі — як буває це чи не завжди за великих історичних хвилин: будівничі прагнули в усіх ділянках життя великих чинів і героїчно власним творчим ґенієм і власними силами доконували цих чинів. Чин був радісним і високим, як свято, свято — тверде, суворе як чин.

Так родилася й твердла Карпатська Держава, так родяться і тверднуть імперії. Проте не лише розмах — мабуть ще більше сліпучість віри, з якою в Карпатській Державі довершувались чини, була запорукою, що її нові фундаменти не змиють во віки ніякі води.

Карпатоукраїнська Держава упала — врятувати її було попад людські сили. Проте не впали її прапори. Духово вона перемогла.

Слава її не вмре не поляже. І не лише сама слава: засвідчила вона свідоцтвом найбільшим свою орґанічну приналежність до України і невмірущість самої української ідеї і суверенність цієї ідеї.

Карпато-Українська Держава перед обличчям смерти, витримавши пробу вогня, доказала, що українство є відповідальне лише собі. Карпато-Українська Держава було може останньою перевіркою сил перед великим наступом, що веде до брами столиці, бо час близько. „Наша воля, наша справа, наша державність не впала, бо ми билися. Ми бємося в Карпатах, бємося над Дністром, бємося над Дніпром і над Прутом. Один етап героїчної боротьби за самостійну, соборну українську Державу минає, гряде черговий етап боротьби, що принесе нам чергову перемогу. Для нас сьогодні остався один клич: „боротися й побороти, за нами Бог, за нами правда, за нами сила!“ (І. Рогач.)

За тими, що за карпатську державність полягли не плачемо: пишаємося їх славою — віримо в безсмертність героїчного людського життя й знаємо: кожний поляглий за Батьківщину буде в день радости з тими, що лишаться живими на Софійській площі.

Ті, яких кров не запалилась від живої слави Карпатської Держави, з яких очей не спала полуда, назавжди вже лишаться трупами. Пройдемо повз них. За те залізним прутом будемо пасти тих, що старались забруднити й спаплюжити велич цієї слави!

Карпатська Україна наблизила час. Вже передчуваємо близість Києва. З уст Вождя, Вірного і Істинного чуємо: Як смерть Вождя Євгена Коновальця, так героїчна боротьба „Карпатської Січі" в один непоборний моноліт закує і зцементує наші лави, щоб ще могутніше єдиним національно-революційним фронтом вдарити на окупантів української землі... Перед нами затяжна боротьба! Станьте на висоті завдання, покажіть себе гідними впавших братів! Скрепіть ще могутніше нашу боротьбу й як сказав великий Мазепа, всі в один гуж, в один такт,, щоб було одно стадо і един пастир! А перемога остаточно наша! Слава Героям Карпатської України! Хай живе Самостійна Соборна Українська Держава! Горі Чола! Слава Україні!"

Слово це є заповітом Срібної Землі!

ЗМІСТ

Сторінка

Від Редакція 3
Др. Степан Росоха: Народження Держави 5
Юліян Химинець: За кордоном 25
Олег Кандиба: Вояки—Будівничі 33
Чот. Левко Кріс: 14. березня в Головній Команді 54
А. Дад: „Альказар" Летючої Естради 64
Пор. Степан Сулятицький: З Кошем 81
М. Кульчицька: Коло ранених 88
Гриць Яворенко: Ґарнізон ОНОКС в Торуні 101
Іван Рогач: Під прапором незалежности 109
Чот. Остап Волянський: В обличчі мадярського наступу 116
Микола Чумалівський: Битва під Ґорондою 121
Пор. Осип Свобода: На відтинку Іршава 123
Чот. Н. Романенко: Сільце—Білки—Імстичово 130
Пор. Іван Чучка: За Севлюш і В. Копаню 134
Василь Поштак: Бій на хустському полі 136
Проф. Яків Голота: Від Королева до Хусту 140
Асп. Іван Гуцул: Остання сотня 142
Марія Самчукова: Орда іде 152
Д. Р.: Крізь Бичків та Рахів 159
Микола Чирський: Тюрми й табори 166
О. Вівчар: Ліс шумить 203
Олег Лащенко: Заповіт Срібної Землі 228